

Міністерство освіти і науки України
Кіровоградський національний технічний університет

На правах рукопису

ГОДУНОВА ЛАРИСА ВАСИЛІВНА

УДК 930(477):336.221.24"18-20"

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ
(XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРИОГРАФІЯ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Орлик Василь Михайлович
доктор історичних наук, професор

Кіровоград – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Стан наукової розробки проблеми	9
1.2 Основні групи історіографічних джерел та їх інформаційні можливості	18
1.3 Теоретико-методологічні засади роботи	26
РОЗДІЛ 2. ІНКОРПОРАЦІЯ УКРАЇНИ У ФІНАНСОВУ СИСТЕМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХVІІІ СТ. ЯК ОБ’ЄКТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	30
2.1 Дослідження історії фінансів української козацької держави другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ ст.	30
2.2 Наукове осмислення процесів боротьби імперського центру за контроль над українськими фінансами в першій половині ХVІІІ ст.	45
2.3 Остаточне підпорядкування Росією українських фінансових ресурсів та поширення російської податкової системи на землі Лівобережної, Південної та Правобережної України в інтерпретаціях науковців	67
РОЗДІЛ 3. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В ПОДАТКОВІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ОБ’ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	92
3.1 Подушне та інші прямі податки з населення в українських губерніях: стан наукового вивчення	92
3.2 Наукове осмислення особливостей оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем та процесу насадження акцизів та інших непрямих податків і зборів в Наддніпрянській Україні	136
3.3 Вивчення особливостей місцевого оподаткування	159
3.4 Становлення та діяльність органів податкового контролю як об’єкт історичних досліджень	163
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	187

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

I МК – Перша малоросійська колегія

II МК – Друга малоросійська колегія

ПГУ – Правління гетьманського уряду

ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії

ЗЗРІ – Звід законів Російської імперії

КС – Київська старовина

КМС – Канцелярії Малоросійського Скарбу

ГЛК – Генеральна Лічильна Комісія

ВСТУП

Однією з ознак держави, як відомо, є наявність власної податкової системи. Саме тому вагомою складовою політики інкорпорації України-Гетьманщини до державного механізму Російської держави, яку спрямовано проводила російська влада протягом другої половини XVII – XVIII ст., було включення фінансових ресурсів українських земель до фінансової системи імперії Романових. Особливо жорстко ця політика проводилася з часів правління російського царя Петра I. Проблеми боротьби російського імперського центру за контроль в оподаткуванні населення Наддніпрянської України не могли залишитися поза увагою дослідників різних поколінь, котрі залишили для нащадків велику кількість наукових праць. Адже важливість вивчення політики держави в сфері фінансів визнавали ще науковці та мислителі періоду відродження, зокрема Ж. Боден, систематизувавши джерела доходів держави, назвав фінанси її нервами.

Актуальність дослідження історіографії податкової політики російського царату в Наддніпрянській Україні лежить у площині двох складових. По-перше, на сьогодні немає жодної узагальнюючої історіографічної праці з даної проблеми. У той же час є необхідність переосмислення етапів розвитку не лише вітчизняної історичної науки, а й інших наук, у сфері інтересів яких знаходилися і знаходяться проблеми податкової політики Російської імперії. По-друге, синтетичний аналіз стану наукової розробки цієї теми дозволить окреслити коло питань, які залишилися поза увагою дослідників, що сприятиме глибокому та всебічному аналізу політики імперського центру щодо українських земель та фінансових взаємовідносин населення Наддніпрянської України з російською владою. Актуальність проблеми посилюється також у зв'язку з необхідністю реформування податкової системи України, зокрема зменшенням податкового тиску на населення та підприємництво, боротьбою із корупцією в середовищі державних службовців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконувалася у межах науково-дослідницьких тем кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету: «Роль еліти в управлінні Україною в XIX – на початку XX ст.» (номер державної

реєстрації 0114U000803) та «Проблеми нової та новітньої історії Східної Європи» (номер державної реєстрації 0109U005319).

Об'єктом дослідження є праці з проблем історії податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні.

Предметом дослідження став процес розвитку наукових студій з проблеми податкової політики російських урядовців у Наддніпрянській Україні.

Хронологічні рамки пропонованої теми мають дворівневий характер і визначаються періодом XVIII – початку XXI ст., тобто часовим простором, у якому відбувався процес розвитку досліджень порушеної проблеми та часовими рамками існування Російської імперії (XVIII – початок XX ст.).

Географічні межі охоплюють українські землі, які перебували у складі Російської імперії.

Метою роботи є дослідження основних етапів, особливостей і тенденцій розвитку наукового вивчення політики російського царату в галузі оподаткування населення Наддніпрянської України протягом XVIII – початку XX ст. Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в українській історіографії; охарактеризувати історіографічні джерела та встановити об'єктивність їхньої інформації, а також етапи розвитку історіографії податкової політики імперської Росії щодо українських земель;

- проаналізувати стан наукового вивчення історії фінансів української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст.;

- розкрити особливості висвітлення в історіографії проблем боротьби імперського центру за контроль над українськими фінансами та підпорядкування Росією українських фінансових ресурсів;

- охарактеризувати погляди науковців на процеси встановлення російської подушної податкової системи на землі Лівобережної, Південної та Правобережної України, а також на подушне й інші прями податки з населення в українських губерніях;

- з'ясувати відображення в історіографії особливостей оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем і процесу насадження акцизів та інших непрямих податків і зборів у Наддніпрянській Україні;

- розкрити особливості висвітлення в історіографії питань місцевого оподаткування;

- висвітлити відображення в науковій літературі процесу становлення та діяльності органів податкового контролю;

- визначити недостатньо вивчені аспекти й окреслити напрями подальших досліджень історії податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні протягом XVIII – початку XX ст.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, науковості та об'єктивності із комплексним застосуванням загальнонаукових (аналізу, синтезу, конкретизації), історіографічних (конкретного історіографічного аналізу та синтезу), історичних методів (періодизації, порівняльно-історичного, ретроспективного, типологічного, хронологічного), а також порівняльно-правового та методу економічного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації *вперше*:

- комплексно та системно узагальнено понад трьохсотрічний здобуток історіографії податкової політики імперської Росії на теренах Наддніпрянської України протягом XVIII – початку XX ст.;

- проведено систематизацію та класифікацію історіографічного джерельного комплексу з історії податкової політики російського царату в Україні, а також здійснено його видову характеристику;

- досліджено чинники, які впливали на процес розвитку наукового осмислення податкової політики Російської імперії.

Удосконалено та упорядковано джерельну базу за рахунок залучення до наукового обігу результатів наукових пошуків юристів та економістів, котрі спеціалізувалися на проблемах податкової політики Російської імперії.

Отримало подальшого розвитку з'ясування поглядів науковців на податкову політику російських урядовців у Наддніпрянській Україні.

Практична значущість дисертаційної роботи полягає у її теоретичних результатах, систематизованому історіографічному матеріалі та висновках, які можуть бути використані у подальшій науковій розробці проблем історії України, історії податкової політики, економічної історії, історії українсько-російських взаємовідносин, а також у підготовці навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, у якому наукові результати та висновки отримані автором самостійно. Із семи статей у фахових виданнях дві написано у співавторстві, в яких 60 % викладеного матеріалу належить дисертанту.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях і методологічних семінарах кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету, а також оприлюднювалися на наукових конференціях: Міжнародному науковому симпозіумі «Money, Economy and Society» (Словаччина, Кошіце, 16-19 травня 2013 р.), Науковому форумі Польща-Схід «Wspolne Dziedzictwo Dziejow» (Польща, Августов, 4-6 вересня 2013 р.), XI Міжнародній нумізматичній конференції «Pieniadz A Propaganda Wspolne Dziedzictwo Europy» (Польща, Августов, 4-7 червня 2014 р.), Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна» (Черкаси, 25-26 вересня 2014 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (Одеса, 26-27 вересня 2014 р.), II Науковому форумі Польща-Схід «Wspolne Dziedzictwo» (Польща, Августов, 23-25 жовтня 2014 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення у 10 публікаціях, з яких 7 статей – у фахових виданнях України, 1 – у закордонному виданні, 2 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура і основний обсяг роботи обумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку

використаних джерел і літератури (515 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 237 сторінок, із них основного тексту – 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Проблеми податкової політики російського царату щодо Наддніпрянської України знайшли висвітлення у чисельній літературі, яка є різноплановою за тематикою та глибиною висвітлення проблем, а також за формою та жанром. Зрозуміло, що процес підпорядкування фінансових ресурсів російському уряду та поширення на українські терени російської податкової системи не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь – від козацько-старшинських літописців до сучасних вчених. Якщо сучасники реалізації російської імперської податкової політики в Наддніпрянській Україні, окрім джерельної бази, переважно правової, у своїх працях часто використовували й власний досвід та спостереження за діяльністю тих чи інших фіскальних заходів та інститутів, то наступні покоління дослідників мають інші переваги в дослідженні цієї складної і багатогранної проблеми. Так, зокрема, окрім різнопланових архівних документів та матеріалів, вони мають можливість використовувати у наукових пошуках історіографічні надбання своїх попередників, і що головне – не просто використовувати їхні праці, а надавати їм оцінку, що дає змогу «їм сформулювати власну думку, заперечити іншу, знайти відповідний компроміс і створити реальну основу для вирішення тієї чи іншої проблеми»¹.

Методологічна складність дослідження проблем податкової політики, на ній ми зупинимося далі, знайшла відображення і в розвитку історіографічних досліджень податкової політики російського царату в Україні, які є досить рідкісним явищем у історичній науці. Наявні історіографічні дослідження з порушеної нами проблеми можна умовно поділити на такі групи: 1) історіографічні праці – монографії, дисертації, підручники та навчальні посібники, в яких тією чи іншою мірою

---

¹ Ластовська О. Л. Православні монастирі і чернецтво в Україні: сучасна українська історіографія : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ластовська Оксана Леонідівна – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 13.

розглядаються проблеми історіографії певних складових податкової політики; 2) історіографічні вступи до монографій і дисертацій, що висвітлюють різні аспекти податкової політики російських урядовців в українських губерніях та 3) історіографічні статті в наукових журналах і збірниках. Увесь указаний комплекс історіографічних досліджень, також поділяється на декілька підгруп, зокрема, історіографію окремих фіскальних інститутів (органів реалізації фіскальної політики), податкових платежів і зборів, окремих станів (селян, міщан і купецтва) та окремих регіонів (Лівобережна, Правобережна та Південна Україна). На сьогодні немає жодної узагальнюючої праці з історіографії податкової політики російського царату в Україні.

Щодо першої із названих груп історіографічних праць, то, як відомо, витoki вітчизняних історіографічних досліджень сягають кінця ХІХ ст., зокрема праць М. Драгоманова, О. Лазаревського, М. Василенка, в яких розглядалися проблеми української історіографії². Важливим етапом у розвитку досліджень вітчизняної історіографії є праця Д. Дорошенка «Огляд української історіографії»³. Проте встановлення компартійного контролю за історичними дослідженнями, особливо публікаціями результатів цих досліджень мало негативні наслідки як для самої історичної науки, так і для історіографічних досліджень. Лише наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочався процес поступового зняття «табу» з ряду проблем історії України, а після виходу України зі складу СРСР можна говорити про підняття української історичної науки на якісно новий рівень. Це стосується й царини вітчизняної історіографії, з'являються праці О. Реєнта⁴, Я. Калакури⁵, А. Коцура і В. Коцура⁶,

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране / М. Драгоманов. – К., 1991. – С. 461–558; Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 349–387; 1895. – №2. – С. 170–186; 1897. – №1. – С. 92 – 111; №2. – С. 275–303; Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя / Н.Василенко // Киевская старина. – 1894. – №11. – С. 242–270.

³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д.Дорошенко. – К., 1996. – С. 3–5.

⁴ Реєнт О. Україна ХІХ-ХХ століть. Роздуми та студії історика / Олександр Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. С., 2009. – 486 с.

⁵ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К., 2004. – 496 с.

⁶ Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К., 1996. – 127 с.

В. Капелюшного⁷, І. Колесник⁸, Л. Зашкільняка⁹ та ін., у яких висвітлено процес розвитку української історичної науки та її методологія.

Серед історіографічних праць першої групи особливе місце посідають дослідження В. Світличної, Т. Гончарука та Т. Шаравари. Так, зокрема, В. Світлична здійснила комплексний аналіз наукової спадщини видатного українського історика Олександра Оглоблина, зокрема його праць із проблем економічної історії, у тому числі й історії податкової політики в Україні¹⁰. Авторка вказує, що в 20-х роках ХХ ст. вченим було створено монографічну серію «з історії торгівлі в Україні кінця XVIII – XIX ст.: «Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя» (1927 р.), «Одеське порто-франко» (1928 р.), «Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст.» (1929 р.)»¹¹.

Історіографії економіки Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. присвячена монографія Т. Гончарука¹². Щоправда в даній праці, незважаючи на задекларовану автором назву, переважно розглядаються проблеми, пов'язані із історіографією торгівлі в українських землях, адже монографія по суті є доопрацьованою кандидатською дисертацією одеського вченого¹³. Саме цим дослідження Т. Гончарука є цікавим для нашого історіографічного аналізу, адже автор приділив значну увагу впливу митної політики російського царату на розвиток торгівлі. Особливу увагу вчений приділив історіографії оподаткування зовнішньої торгівлі м. Одеси, зокрема стану наукового вивчення Одеського порто-франко¹⁴. До

⁷ Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): Монографія / В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

⁸ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

⁹ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.

¹⁰ Світлична В. В. О. П. Оглоблин як історик народного господарства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Світлична. – К., 2003. – 19 с.

¹¹ Там само. – С. 15.

¹² Гончарук Т. Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси / Т. Г. Гончарук – О., 1999. – 152 с.

¹³ Гончарук Т. Г. Торговля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гончарук Тарас Григорович – Одеса, 1998. – 189 с.

¹⁴ Гончарук Т. Г. Торговля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Гончарук Тарас Григорович – О., 1998. – 16 с.

речі, даній особливій митній території Т. Гончарук присвятив окрему монографію, в якій розглядаються також і питання історіографії¹⁵.

Історіографії фінансових, у тому числі й податкових реформ в Російській імперії, присвячено третій розділ «Історіографія фінансових реформ другої половини ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії» монографії¹⁶ та дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук Т. Шаравари¹⁷. Дані роботи містять не лише абсолютно аналогічні назви та зміст, а й власне сам текст. Для аналізу історіографії заявленої проблеми авторка використовує найпростіший традиційний тричленний поділ історіографічних праць на дорадянський, радянський і сучасний¹⁸. Такий підхід, на наше переконання, для дослідження історіографії фінансової політики не можна вважати вдалим. Адже аналізуються не інтерпретації вчених щодо реформування того чи іншого фінансового інституту, зокрема державного бюджету, місцевих (земських, міських чи волосних) фінансів, органів фінансового контролю, податків і зборів, митних тарифів і організації митного контролю, грошового обігу, страхування та ін., а йде незв'язаний розгляд того, що з цього приводу писали вчені різних епох.

Серед історіографічних праць, які ми віднесли до другої групи можна виокремити історіографічні огляди в дисертаціях та монографіях В. Жвалюка, В. Гончарука, В. Орлика, О. Морозова, Т. Гончарука, А. Берестового.

Так, зокрема в монографії В. Жвалюка «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. «Організаційно-правові засади діяльності»¹⁹ історіографічний аналіз здійснюється у вступній частині. Для характеристики стану наукової розробки проблеми дослідник використовує традиційну для історико-правових праць класифікацію праць: «дореволюційна –

¹⁵ Гончарук Т. Г. Одеське Порто-франко. Історія. 1819-1859 рр.: Монографія / Тарас Григорович Гончарук.– Одеса: Астропринт, 2005. – 312 с.

¹⁶ Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ - початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія / Тамара Олексіївна Шаравара. – Київ: Ліра – К., 2011. – 487 с.

¹⁷ Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ - початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06 / Шаравара Тамара Олексіївна. – К., 2011. – 541 с.

¹⁸ Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ - початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія / Тамара Олексіївна Шаравара. – Київ: Ліра-К, 2011. – С. 129–183.

¹⁹ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / Жвалюк В. Р. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

радянська – сучасна..., а також зарубіжна»²⁰, щоправда автор дану класифікацію називає «періодизацією». Цікаво, що виходячи із даної класифікації, В. Жвалюк чомусь вважає, що вона «наочно показує нерівномірність кількісних та якісних ознак звернень науковців до питань інститутів стягнення податків протягом різних періодів»²¹. Аналогічні підходи до висвітлення історіографії і в праці іншого історика права В. Гончарука²². Дослідник вказує, що «дореволюційна література з права, економіки, історії, присвячена державному регулюванню ринку алкоголю в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. є своєрідним свідченням розвитку тогочасної правової думки»²³.

В. Орлик, розглядаючи історіографію податкової політики в дореформений період, пропонує змінити «пануючий чотиричленний підхід до історіографії порушеної проблеми (дореволюційна, радянська, зарубіжна і сучасна вітчизняна), який прийшов на зміну традиційному тричленному радянському поділу: дореволюційна, радянська й зарубіжна історіографія»²⁴. На думку вченого більш доцільним є поділ усього історіографічного комплексу на «чотири основні групи праць: 1. Узагальнюючі праці з історії Російської імперії, історії України, у тому числі й їх економічної історії, регіональні дослідження. 2. Праці з історії проблем фінансової та податкової політики. 3. Дослідження проблем станової історії. 4. Праці, присвячені історії центрального та місцевого адміністративного апарату, в тому числі й фіскального»²⁵.

Подібні підходи до аналізу історіографії митної політики пропонує й інший український вчений О. Морозов у монографії «Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.». Автор виділяє такі історіографічні напрямки цієї проблеми: «праці, присвячені власне проблемам історії

²⁰ Там само. – С. 9.

²¹ Там само.

²² Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. / Гончарук Володимир Якович. – Харків: НУВС, 2002. – 234 с.

²³ Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Гончарук Володимир Якович. – Харків, 2001. – С. 14.

²⁴ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – С. 7.

²⁵ Там само – С. 7–8.

зовнішньоторговельних і митно-тарифних відносин; дослідження, що розкривають роль митного регулювання в економічних процесах (зовнішня торгівля, промисловий переворот, розвиток окремих галузей промисловості, історія митного тарифу); дослідження, присвячені безпосередньо історичній еволюції митного відомства, правоохоронній діяльності, боротьбі з контрабандою»²⁶.

Якщо в кандидатській дисертації Т. Гончарука, виходячи із предмета дослідження детально розглядалася історіографія торгівлі в Україні в першій половині XIX ст., то в докторській дисертації ці проблеми були висвітлені лише схематично в хронологічному порядку²⁷.

У першому розділі дисертації А. Берестовий здійснює історіографічний аналіз, використовуючи, як вказує сам автор, «традиційний для неспеціальних історіографічних досліджень чотирьохчленний аналіз літератури: вітчизняна дореволюційна (друга половина XIX ст. – 1917 р.), радянська (1920-ті – початок 1990-х рр.), сучасна українська (1990-ті – початок XXI ст.) та зарубіжна історіографія»²⁸. Саме окреслені чотири історіографічні комплекси автор досліджує за станом наукової розробки інститутів податкової політики та виділяє найбільш характерні риси розвитку історіографії податкової політики. При цьому серед характеристик дореволюційної історіографії можна виділити такі: «авторами досліджень, як правило, були економісти, фінансисти, податківці та чиновники; ...наукова продукція дореволюційної історіографії була достатньо жанрово різноманітною: монографії, наукові статті, науково-популярні, навчальні видання; ...більшості наукових студій дореволюційної історіографії властиві описовість, надмірна захопленість статистичними даними; ...дореволюційні автори в основному вивчали питання, що стосувалися тягара оподаткування, пропорційності податкових платежів тощо; ... більшість дослідників податкової політики російського царату в українському селі у пореформений період

---

²⁶ Морозов О. В. Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія / О. В. Морозов. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – С. 18.

²⁷ Гончарук Т. Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Гончарук Тарас Григорович – Київ, 2010. – 34 с.

²⁸ Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Берестовий Андрій Іванович – Черкаси, 2011. – С. 10.

схилилася до думки про необхідність кардинального реформування системи оподаткування»²⁹.

Найбільш чисельною із трьох груп історіографічних праць є третя – історіографічні статті в наукових журналах і збірниках. Саме в цій групі зосереджуються дослідження як із історіографії окремих фіскальних інститутів, так і представників податних станів. До третьої групи, на наше переконання, доцільно віднести й рецензії на праці з проблем історії податкової політики та дослідження наукової спадщини науковців старших поколінь.

Серед праць з історіографії боротьби імперського центру та української еліти, у том числі й за фінансові ресурси Наддніпрянської України, не можна залишити поза увагою публікації Т. Чухліба³⁰, С. Величенка³¹, А. Філінюка³². Проте, безперечно, більш інформаційними є безпосередні історіографічні дослідження проблем історії фінсів, оподаткування, фінансової політики загалом та податкової політики зокрема, опубліковані в різноманітних журналах та збірниках. Так, зокрема, О. Бондаренком здійснено аналіз історичної літератури останньої чверті XVIII – початку XXI ст., присвяченої дослідженню економічного розвитку міст Російської імперії, діяльності міських самоврядних інституцій у фінансовій сфері, історії купецтва в 1775 – 1870 рр.³³. Певну увагу автор приділив й розгляду праць, в яких вивчаються ті чи інші

²⁹Там само. – С. 31.

³⁰ Чухліб Т. Іван Мазепа : до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії / Тарас Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2013. Вип.12-13. – С. 325–343; Чухліб Т. В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Тарас Васильович Чухліб // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С. 71–93.

³¹ Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість? / С.Величенко // Концепція Сх. Європи: матеріали конференції. – Харків, 1996. – 220 с.

³² Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика у Правобережній Україні на рубежі XVIII - XIX ст. у сучасній історичній літературі: збірник наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції Кам'янець-Подільського педуніверситету: історичні науки /А.Г.Філінюк// Українська історіографія на рубежі століть. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 62–74.

³³ Бондаренко О. В. Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип. 202. – Ч. IV. – Черкаси, 2011. – С. 10–16.; Бондаренко О. В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби в сучасній історіографії / О. В. Бондаренко // Етнічна історія народів Європи: зб. наукових праць. – Випуск 40. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – С. 97–103.; Бондаренко О. В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія // INTEGRATION JOURNAL INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIO. THE CAUCASUS. ECONOMIC AND SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCAS. – № 01/02. – Tbilisi, 2014. – С. 23–27.; Бондаренко О. В. Дослідження економічного розвитку міст Російської імперії в 1775–1870 рр. у радянській історіографії / О. В. Бондаренко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – Випуск 42. – К.:УНІСЕРВ, 2014. – С. 79–84.

питання законодавчого регулювання економіки, системи міських податей та зборів, податкової політики щодо міських верств тощо.

Т. Боднарчук проведено систематизацію історіографію наукового дослідження політики протекціонізму та її впливу на економіку українських губерній визначеного періоду вітчизняними та іноземними вченими³⁴. Автором запропоновано виокремити три основні історіографічні напрями вивчення даної проблеми: «дослідження процесу становлення ринкових відносин в українських губерніях; аналіз розвитку зовнішньої торгівлі України у складу Російської імперії; вивчення історії митно-тарифного регулювання на українських тернах»³⁵. Оскільки історія митно-тарифного регулювання частіше розглядалася дослідниками у контексті досліджень митної політики у цілому та під час розгляду питань системи організації органів митного контролю для налагодження механізму справляння мита, то третій історіографічний напрямок автором було поділено на дві групи:

«- праці, що розкривають вплив митної політики й тарифного регулювання на розвиток України;

- дослідження, безпосередньо присвячені історії розвитку митної інфраструктури (системи органів митного контролю)»³⁶.

Проаналізувавши історіографію дослідження політики протекціонізму за запропонованими напрямками, автор зробила такі висновки: «науковці, вивчаючи головний предмет своїх досліджень, розкривають політику протекціонізму лише у практичному, прикладному її аспекті, тобто розглядають особливості її реалізації чи-то в окремих сегментах економіки під російської України, чи то у сфері зовнішньої торгівлі, чи то вузько у митній діяльності»³⁷.

---

³⁴ Боднарчук Т. Л. Протекціонізм в Україні у ХІХ – ХХ століттях: стан наукової розробки проблеми / Т. Л. Боднарчук // Історія нар. госп-ва. та екон. Думки України. – 2011. – Вип. 44. – С. 134–153.

³⁵ Боднарчук Т. Л. Протекціонізм в Україні у ХІХ – ХХ століттях: стан наукової розробки проблеми / Т. Л. Боднарчук // Історія нар. госп-ва. та екон. Думки України. – 2011. – Вип. 44. – С. 135–136.

³⁶ Там само. – С. 141.

³⁷ Там само. – С. 143.

Певні історіографічні аспекти історії податкової політики в Російській імперії в цілому та в Наддніпрянській Україні зокрема висвітлюється в ряді статей В. Орлика³⁸.

Серед праць відносно дослідження наукової спадщини вчених старших поколінь необхідно відзначити статтю Т. Гончарука³⁹, присвячену аналізу наукової спадщини видатних українських дослідників економічної історії О. Оглоблина та М. Слабченка.

У 2014 р. з'явилася й стаття Н. Пасічник щодо оцінки подушного оподаткування у працях вітчизняного дореволюційного економіста М. Алексеєнка⁴⁰. Дослідниця вказує, що учений «на основі ґрунтовного аналізу подушної податі як прямого податку, що був найпоширенішим в Російській імперії більше ніж півтора століття прийшов до висновку про його неефективність й невідповідність буржуазним перетворенням суспільства»⁴¹.

Аналізуючи наявну історіографію проблем податкової політики російських урядовців в Наддніпрянській Україні, необхідно згадати й історіографічні частини статей з тих чи інших проблем історії оподаткування, які є обов'язковими

³⁸ Орлик В. М. До питання розвитку фінансових і фінансово-правових знань в Російській імперії та проведення податкових реформ XIX ст. / В. М. Орлик // Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку. збірник наукових праць. – Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. – С. 66–69.; Орлик В. М. Михаил Федорович Орлов о финансово-кредитной политике государства / В. М. Орлик // Семья Раевских в истории и культуре России XVIII-XIX веков: материалы Международной научной конференции. – Кіровоград: КОД, 2004. – С. 167–170.; Орлик В. М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в “аграрній” історіографії / В. М. Орлик // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – Випуск 27. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – С. 224–239.; Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) / В. М. Орлик // Український історичний журнал – 2005. – №4 (463). – С. 190–199.; Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми) / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 85–95; Орлик В. Проблеми фіскальної політики Російської імперії в науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія / В. М. Орлик // Гуржіївські історичні читання: зб. наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. – Черкаси, 2009. – С. 25–28.; Орлик В. М. Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії / В. М. Орлик // Український селянин: зб. наукових праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 67–69.; Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – Вип. 2. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. – Заголовок з екрана.

³⁹ Гончарук Т. Г. Праці українських істориків О. Оглоблина та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва / Т. Г. Гончарук // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 22–32.

⁴⁰ Пасічник Н. О. Подушна подать у науковій концепції оподаткування М. М. Алексеєнка [Електронний ресурс] / Наталя Олексіївна Пасічник // Сучасна наука XXI століття. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://int-konf.org/konf062014/814-kandidat-pedagogichnih-nauk-paschnik-n-o-podushna-podat-u-naukovy-koncepcyi-opodatkovannya-m-m-aleksyeyenka.html>.

⁴¹ Там само.

відповідно до вимог ВАК України та МОН України⁴². Проте, здебільшого автори таких праць через обмежений обсяг публікацій досить формально й побіжно згадують прізвища вчених, які досліджують зазначену проблематику, зауважуючи про недостатність висвітлення якогось окремого аспекту в працях науковців, і вважають, що безпосередньо їхні статті є актуальними і важливими для сучасної науки.

1.2 Основні групи історіографічних джерел та їх інформаційні можливості

Зрозуміло, що процес підпорядкування фінансових ресурсів російському уряду та поширення на українські терени російської податкової системи не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь – від козацько-старшинських літописців до сучасних вчених. Розглянемо цю проблему через призму аналізу її інтерпретації в історіографічній спадщині відповідно до етапів розвитку української історіографії, послуговуючись концепцією професора Ярослава Калакури, котрий загалом виділяє в українській історіографії вісім періодів її розвитку⁴³. Проблеми податкової політики російського царату в Наддніпрянській Україні хронологічно співпадають із чотирма із цих періодів, зокрема другим-п'ятим та знайшли відображення у працях представників семи із указаних восьми періодів, а саме в другому-восьмому з окреслених періодів розвитку українській історіографії. Таким чином, ми дослідимо другий, що «охоплює козацько-гетьманські часи»⁴⁴, третій, «який охоплює другу половину XVIII – початок XIX ст.»⁴⁵, четвертий – середину XIX ст.⁴⁶, п'ятий охоплює останню чверть XIX – початок XX ст.⁴⁷, шостий – «20-ті – початок 30-х років XX ст.»⁴⁸, сьомий, «що тривав з середини 30-х до другої половини 80-х рр. XX ст.»⁴⁹ та восьмий, або

---

⁴² Шевчук Б. Л. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці XVIII – 1860-х рр. XIX ст. / Б. Л. Шевчук // Волинські історичні записки. – 2010. – Т.4. – С. 132–140.

⁴³ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004 – С. 36.

⁴⁴ Там само. – С. 37.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – С. 38.

⁴⁷ Там само. – С. 39.

⁴⁸ Там само. – С. 40.

⁴⁹ Там само. – С. 40.

сучасний період розвитку української історіографії, «започаткований на рубежі 80-90-х років ХХ ст. і пов'язаний, головним чином, із рухом за суверенізацію і відновлення державної незалежності України»⁵⁰. Отже, висвітлення проблем податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні було розпочато в працях сучасників тих подій, а саме: літописах Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка, продовжено наступними поліннями дослідників і триває й надалі.

Аналізуючи історіографію податкової політики, необхідно враховувати той важливий момент, що в працях істориків, у яких розглядаються ті чи інші проблеми податкової політики, дослідники, в силу того, що предметом історичної науки є історичні процеси, розглядали події через певний час після їхньої появи. Так, зокрема, видатний історик кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Д. Бантиш-Каменський, за влучним визначенням Олексія Яся «був принаймні свідком, а певною мірою й учасником кардинальних інституціональних, соціальних та інтелектуальних змін»⁵¹. Адже у час, у якому жив і працював відомий історик, відбувалися кардинальні зміни в статусі українських земель, які, внаслідок цілеспрямованої імперської політики російських урядовців, «поступово трансформувалися в західні імперські провінції Росії»⁵². Проте хронологічно праця Д. Бантиша-Каменського закінчується подіями, пов'язаними із скасуванням гетьманської посади в Україні в 1764 р., автор не розглядає діяльність Другої малоросійської колегії та фінальні заходи з інкорпорації Українських земель імперією Романових, у тому числі й встановлення в Україні російської системи подушного оподаткування. Таким чином, учений не розглядає процеси, свідком яких він був. Інша ситуація із працями тогочасних економістів та юристів, котрі в своїх працях розглядали процеси, стосовно яких вони часом були не лише свідками, а й навіть учасниками. Тому, аналізуючи джерела з історіографії податкової політики, необхідно враховувати той факт, що вивчення проблем історії

---

⁵⁰ Там само. – С. 41.

⁵¹ Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію / О. Ясь // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11 – С. 343.

⁵² Там само.

податкової політики, як і інших складових фінансової політики фінансової, «лежить у площині перетину інтересів трьох наук: власне історії, права й економіки»⁵³.

Аналіз усього комплексу історіографічних джерел XVIII – початку XXI ст. з проблем історії податкової політики засвідчує, що їх можна умовно розділити на п'ять основних груп:

1) документальні джерела; 2) узагальнюючі та монографічні дослідження проблем історії податкової політики російського самодержавства в Російській імперії в цілому та Наддніпрянській Україні зокрема; 3) довідкова література; 4) наукові рецензії; 5) публіцистична література.

Розглянемо ці групи джерел відповідно до етапів розвитку вітчизняної історіографії.

До першої із названих груп історіографічних джерел необхідно віднести, перш за все, офіційні та неофіційні видання імперського законодавства та підзаконних актів, спрямованих на реалізацію урядовими та самоврядними інституціями імперської податкової політики. Серед офіційних видань безумовно першість тримає Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗРІ)⁵⁴. На наше переконання, для якісного здійснення історіографічного аналізу дослідник має використовувати різноманітні історичні та історіографічні джерела, в тому числі й

⁵³ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 5.

⁵⁴ О податках с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15724. – С. 907–911; О немедленном взыскании казенных недоимок: Сенатский, 20 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19888. – С. 651–653.; О мерах взыскания недоимок с селений казенных и помещичьих: Манифест, 16 мая 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24633. – С. 649–651.; О доходах и расходах города Одессы, и о управлении оными: Высочайше утвержденное положение, 3 марта 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29826. – С. 192–195.; О допущении некоторых облегчений по части гильдейских повинностей: Именной, данный Сенату, 11 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 458. – С.685–686.; О дозволении начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующих в платеже податей казенных селения: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 24 января 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №8813. – С. 82–83.; О дозволении помещикам Екатеринославской губернии поставлять в военное ведомство хлеб на пополнение податных недоимок, накопившихся на крестьянах их до 1 января 1850 года: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное товарищем министра внутренних дел, 19 августа 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26535. – С. 529.; О дозволении сельским обществам государственных крестьян отдавать неплательщиков податей на работы вне своих губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 января 1855 года, 27 декабря 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.2. – №28870. – С.136–137 та ін.

імперське законодавство. Адже, як цілком слушно наголошує відома українська вчена Валентина Шандра, «текст закону виступає, до певної міри, як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як створювачі законів, а з іншої уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління»⁵⁵. На необхідності використання законодавства під час дослідження урядової політики наголошував відомий радянський джерелознавець Борис Кочаков, указуючи, що «изучать историю правительственной политики без привлечения законодательного материала – дело совершенно невысказанное»⁵⁶. Окрім ПЗЗРІ, важливим документальним джерелом є Звід Законів Російської імперії⁵⁷, видання нормативно-правових актів, присвячених адмініструванню тих чи інших податків і зборів⁵⁸, а також тематичні збірники документів і матеріалів⁵⁹ та публікації окремих документів⁶⁰.

⁵⁵ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В.Шандра. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. – С.6.

⁵⁶ Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX – XX вв./ Б.М.Кочаков // Вспомогательные исторические дисциплины. – М.-Л., 1937. – С. 320.

⁵⁷ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку // Свод законов. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – Т.5.

⁵⁸ Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. – 51с.

⁵⁹ Инвентарные положения Западных губерний. – Б.м.: Издание Комиссии для составления Положения о крестьянах, 1859. – 227 с.; Инструкция для раскладки и взимания свечного сбора с евреев: утверждена 23 августа 1852 г. – Б.м., б.г. – 59 с.; Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и Жалованные грамоты дворянству и городам / [под ред. Г.Н. Шмелева]. – М.: Издание московских высших женских курсов, 1907. – 160 с.; Керівники митних установ Слобожанщини: 1660–1870–1992–2000 / [ред. рада: О. Н. Яриш, О. М. Головки, П. В. Пашко та ін.]. – Х.: Каравела, 2000. – 208 с.; Митниці Слобожанщини: збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000. / Державна митна служба України, Східна регіональна митниця. – Х.: Каравела, 2000. – 496 с.; Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття): зб. документів та матеріалів [Матеріали до курсу “Історія митної справи та митної політики в Україні”]. – Дніпропетровськ: “АМСУ”, 2002. – 465 с.

⁶⁰ Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комиссия высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. – 112 с.: с табл.; Репнин Н. Краткая записка о малороссийских козаках /Н.Репнин// ЧОИДР. – Т.2. – 1864. – С.85–135; Семевский М.И. Записка о финансах, политике и торговле Российского государства в 1810 году / М. И. Семевский. – М.: Университетская типография, 1869. – 23 с.; Ст. Фон-Нос [Ніс С.] Письмо кн. Н. Г. Репнина к императору Николаю Павловичу (По делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губерний) // Киевская старина. – 1882. – №12. – С. 557–563; Селецкий П. Д. Записки / П.Д. Селецкий // Киевская старина. – 1884. – №2. – С. 247–296; №3. – С. 443–464; №4. – С. 609–643; №5. – С. 77–87; №6. – С. 239–266; №7. – С. 485–504; №8. – С. 609–626; №9. – С. 82–103; Н. С. [Стороженко М.] Угроза генерал-губернатора кн. Я. И. Лобанова-Ростовского жителям м. Смелого (роменск. у.) за слушание 1811 г. Численность податных сословий в губерниях Полтавской и Черниговской в 1835 г. / Н. С. [Стороженко М.] // Киевская старина. – 1895. – №3. – С. 97–99; Иконников В. С. Прошение «граждан» города Нежина о запрещении евреям розничной торговли/ В. С. Иконников // Киевская старина. – 1898. – №6. – Отд.2. – С. 86–89; Мердер А. Мелочи из архивов Юго-Западного края/ А.Мердер // Киевская старина. –

Щодо другої групи історіографічних джерел, а саме узагальнюючих та монографічних досліджень проблем історії податкової політики російського самодержавства в Російській імперії в цілому та Наддніпрянській Україні зокрема, то до них належать праці учених, переважно тогочасних економістів та юристів, зокрема, Є. Канкріна⁶¹, М. Алексеєнка⁶², І. Янжула⁶³, В. Лебедева⁶⁴, М. Бржеського⁶⁵, М. Боголепова⁶⁶, О. Унковського⁶⁷, Г. Содовського⁶⁸, В. Твердохлебова⁶⁹, М. Яснопольського⁷⁰, Т. Осадчого⁷¹, М. Бунге⁷², Д. Львова⁷³, І. Озерова⁷⁴, М. Туган-Барановського⁷⁵, П. Кованько⁷⁶ та ін., які розглядали актуальні на той

1901. – №10. – Отд.2. – С. 12–14.; 1902. – №2. – Отд.2. – С.92; Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т.4. – М.: Юридическая литература, 1986. – С. 202–212; Каразін В. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора / В.Каразін// Українська економічна думка. – К.: Знання, 1998. – С.50–58; Шандра В. С. «...Настоящее положение малороссийских козаков» Всеїдданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі І. / В. С. Шандра // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С. 29–42; Орлик В. М. Єгор Канкрін і фискальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наукових праць: в 2-х частинах. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С. 97–110. та ін.

⁶¹ Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Егор Францович Канкрин. – СПб., 1880. – 162 с.

⁶² Алексеенко М. М. О подушной подати в России / Михаил Мартынович Алексеенко. – Х.: Университетская типография, 1870. – 29 с.; Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / Михаил Мартынович Алексеенко. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – 258 с.; Алексеенко М. М. О налогах / Михаил Мартынович Алексеенко. – Б.м., б.г. – 208 с.; Алексеенко М.М. Конспект финансового права / Михаил Мартынович Алексеенко. – Х.: Литограф. А.И.Степанова, 1894. – 565 с.

⁶³ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. / Иван Иванович Янжул – М.: «Статут», 2002. – 555 с.

⁶⁴ Лебедев В.А. Финансовое право: учебник. / Василий Александрович Лебедев. – Москва: Статут, 2000. – 461 с. – («Золотые страницы финансового права России»).

⁶⁵ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897. – 427 с.

⁶⁶ Боголепов М.И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг / Михаил Иванович Боголепов. – СПб.: Тип. О.Н. Попова, 1907. – 333 с.

⁶⁷ Унковский А. О преобразованиях по части прямых налогов /Алексей Михайлович Унковский // Современное обозрение. – 1863.– Т.96.

⁶⁸ Содовский Г. К вопросу о налоге на недвижимые имущества и строения с точки зрения политической экономии и финансового права / Густав Содовский. – СПб.: «Пушкинская Скоропечатная», 1901. – 57 с.; Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. / Густав Содовский. – СПб.: Тип. «Экономия», 1910. – Т. I – 102 с.; Содовский Г. Городской оценочный сбор : в 2 т. / Густав Содовский. – СПб.: Тип. «Экономия», 1910. – Т. II – 162 с.

⁶⁹ Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: «Экономическая» типография, 1903. – 27 с.

⁷⁰ Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России / Н. П. Яснопольский. – К.: коллекция Кинга, 1890. – Ч. 1. – 236 с.

⁷¹ Осадчий Т.И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян / Т.И.Осадчий. – Херсон: Типография О.Д.Ходушной, 1894. – 198 с.

⁷² Бунге Н. О финансовом положении России / Н.О. Бунге // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 132–143.

⁷³ Львов Д. Курс финансового права / Д. Львов. – Казань, 1887. – 520 с.

⁷⁴ Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / Иван Христофорович Озеров. – М.: Тип. Д. С. Горшков, 1905. – 273 с.; Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам) / Иван Христофорович Озеров. – 2-е изд. – М.: Тип. А.П. Поплавского, 1907. – 320 с.

⁷⁵ Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов / М. И. Туган-Барановский // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 47.

⁷⁶ Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.) / Петр Кованько. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1901. – 460 с.; Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее

час проблеми оподаткування та його адміністрування. Аналіз праць істориків другої половини XIX – початку XX ст., тобто, четвертого і п'ятого історіографічних періодів, свідчить, що предметом їхніх наукових пошуків були процеси XVIII – початку XIX ст.⁷⁷

У шостому історіографічному періоді серед праць представників правової та економічної наук, необхідно згадати публікації К. Шмельова⁷⁸ та Л. Оболенського⁷⁹. А от українські історики, представники шостого історіографічного періоду – І. Крип'якевич⁸⁰, О. Оглоблін⁸¹, М. Слабченко⁸², на наше переконання, – заклали основи розвитку вітчизняних історико-економічних досліджень.

Серед дослідників історії різних аспектів фінансової політики, у тому числі й історії оподаткування, які працювали в наступному сьомому історіографічному періоді не можна залишити по за увагою публікації економіста М. Ровінського⁸³, радянських істориків О. Погребінського⁸⁴, І. Гуржія⁸⁵, С. Троїцького⁸⁶,

---

последствия с финансовой точки зрения: (выкупная операция: 1861 г. - 1907 г.) / П. Кованько. – Киев: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – [2], IV, 484, [2], 82 с.

⁷⁷ Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века / Александр Лазаревский // Русский архив. – 1880. – №1. – С. 137–209; Пархоменко В. Конец старой Малороссии: (1733—1788 годы в истории левобережной Украины) / Владимир Пархоменко // Киевская старина. – 1905. – Т.ХСІ. – С. 343–349.; Чечулин Н. Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II / Николай Дмитриевич Чечулин. – СПб.: Сенатская типография, 1906. – 386 с.; Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. / Іван Джиджора. // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1904. – №61. – С. 1–40.; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. / Іван Джиджора // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1910. – Т.ХСVIII. – С. 56-73.; Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722 – 1723 рр. / Іван Джиджора // Науковий збірник, присвячений ювілею проф.М.С.Грушевського – Львів, 1906. – С. 352–372.

⁷⁸ Шмелев К.Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Историко-экономический очерк / К.Ф.Шмелев. – М., 1926. – 127 с.

⁷⁹ Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений /Л. Оболенский // Вестник финансов. – 1927. – №11. – С.53-61.

⁸⁰ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1920. – С. 73–106.

⁸¹ Оглоблін О. Одеське Порто-франко / Олександр Петрович Оглоблін // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1928. – Т.9. – С. 37–47.

⁸² Слабченко М. Е. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины ХУП-ХУП вв. / Михаил Елисеевич Слабченко. – Николаев: ГИУ, 1925. – 325 с.; Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / Михайло Єлисейович Слабченко. – Одеса: Державне видавництво, 1925. – Т.1. – 318 с.

⁸³ Ровинский Н. Н. Местные бюджеты дореволюционной России / Н. Н. Ровинский // Советские финансы. – 1946. – №6. – С. 33–38.

⁸⁴ Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / Александр Петрович Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.; Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / Александр Петрович Погребинский. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.

⁸⁵ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / Іван Олександрович Гурій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.

⁸⁶ Троїцький С. М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке / С. М.Троицкий. – М.: Наука, 1966. – 275 с.

В. Полякова⁸⁷, Н. Ананьїч⁸⁸, В. Борисенка⁸⁹, Л. Маркова⁹⁰, В. Неупокоева⁹¹, Т. Лазанської⁹² та ін.

Значні зміни в науковому осмисленні історії створення та функціонування податних інспекторів розпочалися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (восьмий період розвитку української історіографії). Такий сплеск наукового інтересу до цієї проблеми був обумовлений процесами державотворення в Україні та ряді колишніх радянських республік у зв'язку з набуттям ними статусу незалежних держав після розвалу СРСР унаслідок денонсації союзної угоди державами засновницями у грудні 1991 р. Саме процеси побудови національних органів управління та формування власної фінансової політики, пошуки шляхів фінансового забезпечення функціонування державного механізму спонукали не лише науковців, але й практиків звертатися до історичного досвіду, передусім власного, особливе місце в якому посідали процеси другої половини ХІХ – початку ХХ ст., тобто періоду становлення буржуазного суспільства на теренах Наддніпрянської України.

Різні аспекти податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні висвітлюються в працях сучасних українських вчених В. Горобця⁹³, Г. Казьмирчука⁹⁴, О. Гуржїя⁹⁵, О. Краснікової⁹⁶, В. Жвалюка⁹⁷,

⁸⁷ Поляков В. Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII – первая четверть XIX века) / В. Л. Поляков. – Л., 1976. – 177 с.

⁸⁸ Ананьич Н. И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX века: автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Нина Ивановна Ананьич. – Л., 1978. – 19 с.

⁸⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVІІ ст. / Володимир Йосипович Борисенко. – Київ: Наукова думка, 1986. – 263 с.

⁹⁰ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы / Л. Н. Марков. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987 – 157 с.

⁹¹ Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Отв. ред. П.Г. Рындинский, АН СССР. – М.: «Наука», 1987. – 286 [2] с.

⁹² Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Татьяна Ивановна Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.

⁹³ Горобець В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722-1727) / В. М. Горобець. // Середньовічна Україна. – 1994. – С. 135-150; Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – 503 с. – (Україна і Росія в історичній ретроспективі).

⁹⁴ Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток правобережної України в першій чверті ХІХ ст. / Г.Д. Казьмирчук, Т. М. Соловійова – К.: ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1998. – 174 с.

⁹⁵ Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – Київ: Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна кризь віки. - Т. 8); Гуржій О. Податне населення України ХVІІ-ХVІІІ ст. [Текст]: нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси: Чабаненко, 2009. – 294 с.

⁹⁶ Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / О. М. Краснікова. – К., 1999. – 18 с.

М. Кучерявенка⁹⁸, Б. Саксонова⁹⁹, В. Орлика¹⁰⁰, О. Головка¹⁰¹, А. Берестового¹⁰², Ю. Степанчука¹⁰³, Б. Шевчука¹⁰⁴, С. Орлик¹⁰⁵, Н. Желіхівської¹⁰⁶ та ін.

Щодо сучасної зарубіжної історіографії, то перш за все необхідно згадати праці В. Пушкарьової¹⁰⁷, В. Степанова¹⁰⁸, Є. Сапілова¹⁰⁹, К. Правілової¹¹⁰, В. Захарова, Ю. Петрова та М. Шацилло¹¹¹, та ін.

До третьої групи історіографічних джерел необхідно віднести тогочасні спеціалізовані ювілейні видання підготовлені чиновниками центрального апарату Міністерства фінансів¹¹², місцевих підрозділів даного міністерства¹¹³, тогочасні

⁹⁷ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності / Жвалюк В. Р. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

⁹⁸ Кучерявенко М. П. Генезис податкового регулювання / Микола Петрович Кучерявенко. – Харків: Легас, 2002.– Т. 1. – Ч.1. – 665 с.

⁹⁹ Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Саксонов Владислав Борисович. – Харків, 2004. - 201 с.

¹⁰⁰ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

¹⁰¹ Головка О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Головка Олександр Миколайович – Х., 2006. – 39 с.

¹⁰² Берестовий А.І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX - на початку XX ст.: історичний аспект: автореферат дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України»/ А. І. Берестовий – Черкаси: [б. и.], 2011. - 20 с.

¹⁰³ Степанчук Ю. Діяльність Другої Малоросійської колегії та українсько-російські взаємини у 60 – 80-х рр. XVIII ст. / Юрій Степанчук // Гуржівські історичні читання: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 240-242.

¹⁰⁴ Шевчук Б.Л. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці XVIII – 1860-х рр. XIX ст. / Б. Л. Шевчук // Волинські історичні записки. – 2010. – Т.4. – С. 132-140.

¹⁰⁵ Орлик С. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в російській імперії наприкінці XXVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ...кандидата економічних наук: 08.00.01 / Орлик Світлана Владиславівна. – Кіровоград, 2012. – 248 с.

¹⁰⁶ Желіхівська Н. М. 3 історії фінансового управління в Гетьманщині в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / Н. М. Желіхівська // Конопотський краєзнавчий збірник. – 2013. – №1. – С. 15-18.

¹⁰⁷ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов / В.М.Пушкарева. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 192 с.

¹⁰⁸ Степанов В. Л. Н.Х. Бунге. Судьба реформатора / В. Л.Степанов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 398 с.

¹⁰⁹ Сапилов Е. В. Государственные органы управления финансами России /Е.В.Сапилов. – М., 2000. – 162 с.

¹¹⁰ Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. – М.: Новое издательство, 2006. – 456 с.

¹¹¹ Захаров В. Н. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шацилло. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 296 с.

¹¹² Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902 – Ч.1. – 687 с.; Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902 – Ч.2. – 717 с.; Податная инспекция в России (1885-1910): очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. – СПб.: Тип. И.И.Сойкина, 1910. – 210 с.; Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. – СПб., 1913. – 295 с.

¹¹³ Козловский Я.И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их / Я.И.Козловский. – Рига, 1901. – 853 с.; Иноземцев А.Н. Очерки и заметки податного инспектора / Иноземцев А. Н. – Златоуст: Тип. Т-ва Лебедева и Беякова, 1910. – Вып.1 – 98 с.; Степаненко И. Т. Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената / Степаненко И. Т. – Х., 1913. – 119 с. – (изд. до октября 1912 г.); Честухин А. А. О практических приемах в деятельности податного

бібліографічні довідники¹¹⁴, а також тематичні публікації в енциклопедіях та інших довідкових виданнях.

Щодо четвертої групи історіографічних джерел – наукових рецензій¹¹⁵, то їх основна маса була опублікована дореволюційними та сучасними авторами.

Стосовно публіцистичної літератури – п'ятої групи історіографічних джерел, то варто зауважити, що проблеми податкової політики уряду Російської висвітлювалися в публіцистичних творах другої половини XIX – початку XX ст.¹¹⁶ Тобто, їхніми авторами були сучасники тих подій – громадські діячі, представники земств та міст, які розглядали різні аспекти оподаткування в імперії Романових, а також лікарі, які торкалися проблем фіскальної політики держави у сфері обігу алкогольних напоїв через призму проблем боротьби із п'янством населення.

1.3 Теоретико-методологічні засади роботи

В історіографічному, як і в будь-якому науковому дослідженні, неможливо досягнути поставленої мети без відповідного методологічного арсеналу – методологічних принципів і методів наукового пізнання.

інспектора: доклад / Антон Абрамович Честухин. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1909. – 16 с.; Честухин А. А. Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг / Антон Абрамович Честухин. – М.: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. – 112 с.; Честухин А. А. Пособие для податных инспекторов при промысловом обложении предприятий по торговым книгам / Антон Абрамович Честухин. – М.: Тип. Ф.Я. Пригорина, 1914. – 476 с.; Честухин А. А. Новые налоги и повышениесуществующих налогов. / Антон Абрамович Честухин, Борис Яковлевич Лукин. – М.:Юрид. кн. маг. «Право» Ф. В. Бусыгина, 1915. – 292 с. та ін.

¹¹⁴ Субботин А. Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах / А. Субботин. – СПб., 1879. – 122 с.; Каратаев С. И. Библиография финансов, промышленности и торговли со времен Петра Великого по настоящее время. / С. Каратаев. – СПб, 1880. – 375 с.

¹¹⁵ Шандра В. С. Бобкова О. М. А. Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи/ под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь, 2007. – 312с. / В. С. Шандра. // Проблемы истории Украины XIX -XX ст. – 2007. – Выпуск XIV. – С. 350–354; Виговський М. Ю. О.Реєнт, І. Коляда. Україна між світовими війнами (1914 - 1939). Події. Люди. Документи: нариси історії. – К.: Школа, 2004. – 544. / М. Ю. Виговський. // Проблемы истории Украины XIX -XX ст. – 2007. – Выпуск XIV. – С. 355 – 357; Андрусишин Б. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. / Б. Андрусишин. // Проблемы истории Украины XIX -XX ст. – 2007. – Выпуск XIV. – С. 358–359; Мартинов А. Життєвий рівень чиновників правоохоронних органів України у XIX - на початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2007. – 113с.: іл.38.с / А. Мартинов. // Проблемы истории Украины XIX – XX ст. – 2007. – Выпуск XIV. – С. 360–361.

¹¹⁶ Васильчиков А. Земская повинность в России / А. Васильчиков // Вестник Европы.– 1871. – Кн. 2. – С. 628–666; Аксаков А. Н. Питейное дело и кабацкий вопрос в России / А. Н. Аксаков // Вестник Европы. – 1876. – №4. – С. 65–94; Аксаков А. О народном пьянстве / А. Аксаков // Русский вестник. – 1872. – Т.102. – С. 142–202; Барзих К. Налоги и народное разорение / К. Барзих. – Б.м. и г. – 13 с.; Вольтинский М. Т. Справедливо–ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? / М. Т. Вольтинский. – К. : 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёх святых, 1905. – 20 с.; Красножен С. Борьба с пьянством и казенная винная монополия в России / С. Красножен. – Юрьев,1901. – 48 с.; Булгаковский Д. Г. Берегитесь водки! / Д. Г.Булгаковский. – СПб.,1910. – 32 с. та ін.

У дисертаційній роботі ми використовували методи конкретного історіографічного аналізу та синтезу, детально охарактеризовані відомими українськими історіографами І. Колесник¹¹⁷ та Л. Зашкільняком¹¹⁸. Так, зокрема, засоби конкретного історіографічного аналізу мають ряд складових. Першим з яких виділяють «аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл, діяльності конкретного історика»¹¹⁹. Дана складова використовувалася нами під час аналізу висвітлення проблем взаємовідносин у фіскальній сфері між української елітою України-Гетьманщини та російськими урядовцями, а також у процесі дослідження наукової спадщини дореволюційних економістів та юристів, які спеціалізувалися на питаннях різних складових фінансової політики уряду та ін. Наступним чинником, який був використаний в нашому дослідженні є визначення характеру проблематики історичних досліджень у зв'язку «із соціокультурними умовами стану історичної науки»¹²⁰. Саме цей чинник пояснює як актуалізацію досліджень істориками початку ХХ ст. тематики пов'язаної із боротьбою українського істеблішменту із інкорпораційною політикою російського самодержавства, так і звернення представників сучасної історичної, історико-правової та історико-економічної наук до проблем розвитку буржуазних відносин в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Не менш вагомою складовою історіографічного аналізу є обсяг та рівні джерельної бази дослідження, а також методика і принципи джерелознавчого аналізу¹²¹. Тут, на наше переконання, варто згадати використання О. Рігельманом¹²² нормативно-правових актів, які не увійшли до ПЗЗРІ та інших видань. Наступний, четвертий чинник історіографічного аналізу, за справедливим визначенням І. Колесник, є найважливішим, адже саме він характеризує методологію принципів історичного дослідження, які «реалізуються через стиль

---

¹¹⁷ Колесник І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

¹¹⁸ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.

¹¹⁹ Колесник І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – С.31.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само. – С. 32.

¹²² Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман – К.: Либідь, 1994. – 768 с.

історичного мислення»¹²³. Саме це ми спостерігаємо при зміні етапів української історіографії. І, нарешті, дослідження історичних концепцій, схем і теорій є кінцевою метою історіографічного аналізу¹²⁴.

Щодо методів історіографічного синтезу, вчені виділяють «класовий, культурологічний та сцієстичний»¹²⁵. У нашому дослідженні враховувалися усі названі підходи під час вивчення історіографічних джерел.

Специфіка методології дослідження історіографії податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні полягає в необхідності поєднання названих вище історіографічних методів пізнання з історичними, історико-правовими і історико-економічними. Так, зокрема, серед історичних методів дослідження проблем історіографії податкової політики потребує використання, як мінімум, порівняльно-історичного, ретроспективного, періодизації, а також порівняльно-правового методів та методу економічного аналізу. Окрім цього, важливою методологічною парадигмою є чітке використання понятійно-категоріального апарату.

Ми змушені констатувати, що проблематика з історіографії податкової політики російського царату в Наддніпрянській Україні в різні історичні періоди, особливо в радянський час, як українськими вченими, так і дослідниками в республіках колишнього СРСР здебільшого або ігнорувалася, або викладалася через призму партійно-політичних штампів. Після провалу комуністичної ідеології, розпаду Радянського Союзу та пошуків політичними елітами нових незалежних держав шляхів побудови власних моделей економічного розвитку, дослідники стали звертатися до вивчення економічних процесів у період буржуазних перетворень в Російській імперії. Не стала винятком і сучасна українська наука – історики, а також фахівці з історії держави і права та з економічної історії звертаються до вивчення різних аспектів історіографії економічної політики переважно в період буржуазних реформ у тому числі й до дослідження історіографії податкової політики уряду. Проте на сьогодні немає жодної історіографічної праці, в якій би містився

---

¹²³ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – С.32.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само.

комплексний історіографічний аналіз історіографії податкової політики російського царату в Наддніпрянській Україні.

Проведений нами аналіз історіографічних джерел XVIII – початку XXI ст. з проблем історії податкової політики російського царату дозволив умовно виокремити п'ять основних груп: 1) документальні джерела; 2) узагальнюючі та монографічні дослідження проблем історії податкової політики російського самодержавства в Російській імперії в цілому та Наддніпрянській Україні зокрема; 3) довідкова література; 4) наукові рецензії; 5) публіцистична література.

Щодо методології дослідження, то, з нашої точки зору, дослідження історіографії податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні полягає в необхідності поєднання історіографічних методів пізнання з історичними, історико-правовими та історико-економічними.

Таким чином, недостатня розробленість порушеної проблеми в історіографічному ракурсі, що нараховує лише поодинокі спроби вивчення історіографічного процесу в зазначеній проблематиці, за наявності численних історіографічних джерел, у тому числі й монографічного характеру, обумовлюють доцільність спеціального історіографічного дослідження податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні.

РОЗДІЛ 2

ІНКОРПОРАЦІЯ УКРАЇНИ У ФІНАНСОВУ СИСТЕМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII СТ. ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1 Дослідження історії фінансів української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст.

Відроджена за часів гетьмана Богдана Хмельницького українська державність з її демократичними інститутами, зокрема республіканською формою правління, була позбавлена не лише перспектив розвитку в союзі з монархією Романових, але й приреченою на знищення. Цілком слушною є теза академіка Валерія Смолія про те, що після 1654 року «йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів»¹²⁶. Одним із напрямків наступу московсько-російського абсолютизму на українську державність, як вказує професор Василь Орлик, стали фінанси Гетьманщини та Війська Запорозького низового¹²⁷. Дана складова інкорпорації України російським царатом на теренах Лівобережжя Дніпра охоплює часовий проміжок з 1657-1783 рр., в якому умовно ми можемо виділити 2 періоди: перший з 1657 р. по 1722 р. та другий з 1722 р. по 1783 рр., хоча в історіографії існує і більш детальніша періодизація. Деякі вчені, наприклад, виділяють 5 етапів українсько-російських відносин протягом другої половини XVII – XVIII ст. «I – 1654-1658 рр.; II – 1659 – кінець XVII ст.; III – кінець XVII ст. – 1722 р.; IV – 1722–1764 рр.; V – 1764–1786 рр.»¹²⁸. Проте, для характеристики експансії російського царату українських фінансів ми вважаємо, що більш доцільним є поділ цього процесу саме на два етапи, для яких своєрідним «водорозділом» є 1722 р. Для першого було характерним часткове втручання царської влади у фінансові справи України, а для другого – жорстке підпорядкування українських фінансових ресурсів Росії. Завершенням цього періоду

¹²⁶ Смолій В. А. Українська козацька держава // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С. 11.

¹²⁷ Орлик В. М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії / Василь Михайлович Орлик // Історична пам'ять. – 2005. – Вип. 1-2. – С. 56. (С. 53–63).

¹²⁸ Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 41.

стало повне включення земель Лівобережної України до податкової системи Російської імперії та встановлення на цих теренах російського подушного оподаткування.

Дослідження проблем стану наукової розробки процесу встановлення контролю імперського центру над фінансовими ресурсами українських земель, на наше переконання, варто провадити із врахуванням регіональних особливостей даного інкорпораційного процесу. Вивчення і врахування цих особливостей за твердженням В. Орлика є однією із важливих методологічних парадигм дослідження проблем історії податкової політики. Вчений указує, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. «значні регіональні особливості мали Лівобережжя й Слобожанщина, що першими потрапили в орбіту інкорпораційних процесів імперії Романових, Південна Україна, яка традиційно належала до середземноморського соціокультурного й гео економічного простору, хоча й раніше Правобережжя увійшла до складу Російської імперії, однак, була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пільг не мав аналогів у державі, і на кінець, так звані Південно-Західні губернії – Київська, Волинська й Подільська, котрі у першій чверті XIX ст. зберігали деякі фіскальні й адміністративні інститути часів Речі Посполитої»¹²⁹. Враховуючи даний методологічний підхід, розглянемо історіографію інкорпораційних заходів імперського центру щодо фінансів українських земель: Української держави – Гетьманщини, Слобідської України, Південної України та Правобережної України, які «в очах російських урядовців різнилися не лише ступенем інтеграції з імперським центром, а й мали досить різні перспективи соціально-економічного й політичного розвитку»¹³⁰. Розпочнемо із аналізу висвітлення в історіографії Гетьманщини проблем історії її фінансових ресурсів та заходів російського царату щодо встановлення над ними контролю.

Основи податкової системи Української держави – Гетьманщини, як слушно зазначає український історик В. Орлик, «були закладені гетьманом Хмельницьким у роки Визвольної війни в середині XVII століття на основі польської, що постала

---

¹²⁹ Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. / Василь Михайлович Орлик // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С. 193.

¹³⁰ Там само. – С. 193.

внаслідок реформування прямого оподаткування Речі Посполитої 1629 року»¹³¹. Проте, навіть на сьогоднішній день, на жаль, залишається актуальною теза Івана Крип'якевича написана ще в 1920 році, відносно того, що з проблем українських фінансів XVII – початку XVIII ст. «не маємо доси ніякої вичерпуючої праці»¹³². Саме І. Крип'якевич, став першим дослідником, котрий спробував, не дослідити на основі невідомих до цього документів і матеріалів, а як він сам висловився «наша мета була впорядкувати відомі доси вістки і дати до них вічевий коментар»¹³³. Безпосередньо питання оподаткування та організації фінансів в Українській державі Богдана Хмельницького присвячено дві із трьох частин згаданого дослідження. Так, зокрема, вчений цілком слушно вказує, що для реконструкції податкової системи Української козацької держави необхідно дослідити податкову систему Речі Посполитої, які діяли на українських теренах на передодні повстання Богдана Хмельницького¹³⁴. На першому місці серед прямих податків у 1630 – 1640-х роках, за твердженням І. Крип'якевича, було подимне. Автор вказує, що «перед козацькою революцією дохід із наддніпрянського подимного ... міг давати 150 – 200 000 зол.»¹³⁵.

На вагомості подимного в системі прямих податей, наголошує і сучасний український вчений, професор Володимир Борисенко, зазначаючи, що згідно з інформацією, наданою в 1657 р. Посольському приказу Московської держави урядовцем української козацької держави Павлом Тетерею, «в Ніжинському полку «на гетьмана» збиралося по 2-3 злотих з «димув». Частина коштів поступала в гетьманську скарбницю, інша – залишалася полковникам, які відповідали за її збір»¹³⁶. За даними В. Борисенка, лише в Полтавському полку за період 1654 – 1658 рр. було «зібрано 60 тис. талярів і передано гетьману на військові потреби»¹³⁷. Учений вважає, що «в умовах майже безперервних воєнних дій, відносній вузькості

¹³¹ Орлик В. М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії / Василь Михайлович Орлик // Історична пам'ять. – 2005. – Вип. 1-2. – С. 53.

¹³² Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1920. – С. 73.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само. – С. 86.

¹³⁵ Там само. – С. 87.

¹³⁶ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / Володимир Йосипович Борисенко. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 167.

¹³⁷ Там само. – С. 167.

внутрішнього ринку селяни не завжди мали можливість реалізувати продукцію своїх господарств, щоб одержувати кошти для його сплати»¹³⁸, саме тому, на думку В. Борисенка, ««подимне» поступово було замінено натуральним податком – «стацією»»¹³⁹. Щодо заміщення чи паралельного функціонування названих податей, в історіографії немає єдиної думки. Так, зокрема, на думку професора Василя Орлика, ці податі існували паралельно і мали різні бази оподаткування при одному об'єкті оподаткування. Науковець указує, що «стація» була надзвичайною податтю на утримання війська й мала значно більшу ніж «подимне» ставку – 9 злотих, зазначаючи, що «об'єктом оподаткування подимним і стацією була садиба. Якщо від подимного звільнялося козацтво, що складало новий, привілейований стан українського суспільства, то стацію сплачували всі – козаки, селяни й міщани»¹⁴⁰. Як бачимо, немає єдності в історіографії і до власне характеру «стації» – це грошова чи натуральна подать?

Окрім «подимного», за твердженням Івана Крип'якевича, в часи перед створенням Української козацької держави, мешканці Наддніпрянщини платили й інші прямі та не прямі податі. Так, зокрема, серед прямих він називає «ланове» – подать «з кожного лану, волоки чи осілої рілі»¹⁴¹, щоправда вчений вважав, що дана подать ще в 30-х роках XVII ст. була замінена подвійним «подимним»¹⁴². Із прямих податей, І. Крип'якевич називає, надзвичайні збори із купецтва – донатів (*donativum*) та поголовну подать із євреїв¹⁴³.

Серед непрямих податей І. Крип'якевич називає, що на першому місці стояло «чопове» – подать із алкогольних напоїв: горілки, меду, пива. Вчений зазначає, що розраховувався він виходячи із вартості бочки напою, але держава його сама не стягувала, а віддавала в оренду – «хто дасть більшу суму»¹⁴⁴. Не залишилося поза

¹³⁸ Там само. – С.167.

¹³⁹ Там само. – С.167.

¹⁴⁰ Орлик В. М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії / Василь Михайлович Орлик // Історична пам'ять. – 2005. – Вип.1-2. – С.54.

¹⁴¹ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1920. – С.87.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само. – С.88.

¹⁴⁴ Там само.

увагою ученого митні збори, які він називає «цло», від експорту «евекта» та імпорту «індукта», а також внутрішнє мито¹⁴⁵.

І. Крип'якевич, В. Борисенко, а також інші дослідники аналізують оподаткування в другій половині 50-х років XVII ст., ґрунтуючись на матеріалах переговорів посла гетьмана Богдана Хмельницького Павла Тетері до московського царя, опублікованих у 11 «Актів относящихся к истории Южной и Западной России собранных и изданных Археографическою комиссиею»¹⁴⁶, щоправда у праці І. Крип'якевича, ймовірно через технічну помилку, вказується десятий том даного видання, але із вірно наведеними сторінками джерела. Цікаво, що в документі податі називають на московський лад – поборами: «гетман те поборы собирает ли», «они те поборы сбирают на себя», «тех уставних поборов по се время не сбирывано», «воску запорожскому теми поборы заплата будеть»¹⁴⁷ і т. д. Проаналізувавши даний документ, І. Крип'якевич цілком слушно вказує відповідність названих «поборів» польському «подимному», наголошуючи, що «на основі характеристики козацького полковника (Павла Тетері – авт.) можемо стверджувати, що побір – се те саме, що давнє подимне. Пригадаємо, що подимне стягували від кожного замешканого дому і в селах, і в містах, у висоті від ½ зол. до 3 зол. Побір так само має стягатися з кожного селянського двора, висота його означається 1-2 зол. або 2-3 зол. Що побір виходив із давньої традиції, бачимо з того, що Тетеря покликуються на попередню практику в київськiм воєводстві. Зміну назви можна легко витолкувати: подимне віддавано ратами, «поборами», – так і весь податок називався побором. Але й давня назва подимного ще не забулася, так напр. царська грамота на вольності Києву згадує про обов'язок платити подимне. З цієї вістки бачимо теж, що побір не був спеціально селянським податком, як се виходило б із козацького оповідання («з кожного селянського двора»), а обов'язував і місто»¹⁴⁸.

На основі матеріалів переговорів козацького полковника Павла Тетері й московських урядовців, зокрема його твердження про те, що «тех уставних поборов

¹⁴⁵ Там само. – С.89.

¹⁴⁶ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 11. – СПб.: Типография М. Эттінгера, 1879. – 820 с.

¹⁴⁷ Там само. – С. 744–745.

¹⁴⁸ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1920. – С.94.

по се время не сбирывано» та «де те поборы учнуть собирать со всякого крестьянского двора по золотому полскому, или по два, и того де сберется не мало»¹⁴⁹, Іван Крип'якевич робить цілком слушне припущення, про те, що все ж до 1657 р. в українській козацькій державі не було налагодженої податкової системи із збором прямих податей. Учений наголошує, що «хоч традиції подимного-побору були ще свіжі, український скарб не відновив сього податку в цілій державі... Побір не обов'язував загально, а збирали його тільки в деяких полках»¹⁵⁰. Загалом, аналізуючи становлення податкової системи в Українській козацькій державі, майбутній академік АН УРСР Іван Крип'якевич, ще в 1920 р., вказував на труднощі, які об'єктивно виникли у цьому процесі. Перш за все, із суб'єктністю оподаткування. Якщо до революції 1648 р., в Наддніпрянській Україні діяла польська податкова система із пільгами для шляхти, то революція і Визвольна війна початково кардинально змінили соціальний уклад на цих землях і відповідну структуру суб'єктів оподаткування. Лише з часом, козацтво, як нова привілейована верства українського суспільства отримала певні обмежувальні норми, а селянство, як основний платник податей був повернутий до своїх феодалських зобов'язань перед світськими та духовними феодалами і фіскальними перед державою¹⁵¹. Міщани також були втягнуті у процеси суспільних перетворень, частина влилася до лав козацтва інші, як указує І. Крип'якевич «мусіли платити податки і нести повинності так само, як були обов'язані давнім старостам. З під тих обов'язків можна було добитись за ласкою гетьмана, що міг дати звільнення від деяких податків, – такий охоронний лист дістав нпр. Козелець»¹⁵². Для міст, які користувалися Магдебурзьким правом, податковий тягар був більш унормованим, проте їх мешканці намагалися ухилитися від оподаткування визнавши московський протекторат у замін на податкові «канікули» на визначений термін. Так, зокрема, І. Крип'якевич наводить приклад м. Києва. Його мешканці в посольстві до московського царя в 1654 році погодилися сплачувати цареві всі існуючі до цього

¹⁴⁹ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т.11. – СПб.: Типография М. Эгтингера, 1879. – С. 744–745.

¹⁵⁰ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1920. – С. 94.

¹⁵¹ Там само. – С. 91–92.

¹⁵² Там само.

податі, але із наданням їм пільги у звільненні взагалі від сплати податей на 10 років¹⁵³. Проте, як указує вчений, отримавши дану пільгу, кияни загалом довгий час не платили податей, адже царський уряд не мав можливості адмініструвати податі в Україні, але царська грамота давала киянам охорону від гетьманської адміністрації і вони не сплачували податей на користь української держави¹⁵⁴. І. Крип'якевич пише, що «всі стани, – чи взяти міщанство і селянство, чи козацтво, шляхту або духовенство, – займали супроти держави становище егоїстичне, вузько класове... Перед молодістю українською державою отвірлася важка дорога, – державний скарб міг лишитися без всякого забезпечення»¹⁵⁵. Як бачимо, майже сто років тому видатний український історик, аналізуючи причини руйнації української козацької держави в другій половині XVII ст., вказував на економічний егоїзм різних верств українського населення, на що, до речі, мало хто з дослідників звертав увагу. Ситуація, до болі знайома із сьогодення, коли частина населення, переважно фінансово забезпечена, попри декларування любові до Батьківщини, не може відмовитися від тіньових схем, офшорних компаній та інших чинників, які руйнують підвалини сучасної української держави. Руйнували українську козацьку державу й деякі тогочасні місцеві можновладці «полковники сбирають с двора золотих по 2 и по 3, сказывают, что на гетмана, а гетману де хотя что и дадут, и то не все, а користуются тем полковники, и оть того де у них чинится смута и бунтовство»¹⁵⁶.

Враховуючи складність стягнення із населення прямих податей у розореній війною демографічно та економічно країні, цілком слушними є твердження ряду дослідників про те, що основу формування доходів держави Богдана Хмельницького складала непрямі податі та мита, зокрема, згадані вище «чопове», «індукта» та «евекта». Примітно, що саме на це вказував архідиякон Павло Алепський син Антіохійського патріарха Макарія, котрий супроводжував батька у поїзді до Москви в середині XVII ст. За його словами «все подданные страны казаков: не

---

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само. – С. 93.

¹⁵⁶ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 11. – СПб.: Типография М. Эттингера, 1879. – С. 745.

знають ни налогов, ни харача, ни десятины. Но Хмель отдает на откуп весь таможенный сбор с купцов на границах своего государства, а также доходы от меда, пива и водки, за сто тысяч динаров (червонцев) держателям таможен»¹⁵⁷. Щоправда, у праці І. Крип'якевича, знову негаразди із науковим апаратом, учений, посилаючись на відповідні свідчення Павла Алепського¹⁵⁸, покликається на публікацію в №4 періодичного видання (щоквартальнику) «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском Университете», а наведені матеріали містяться в другому томі окремого 5-ти томного видання, підготовленого указаним Товариством.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на складність дослідження проблеми фінансів Української козацької держави, все ж в історіографії панує одностайність у питанні адміністрування української податкової системи після березня 1654 р., вказується, що «збір податків в Україні здійснювався місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників»¹⁵⁹. Як бачимо, адміністрування податкових платежів, незважаючи на декларативність «від імені царя» початково здійснювалося місцевою адміністрацією. Проте, як зазначає відомий український вчений, автор розділів, присвячених українсько-російським взаємовідносинам середини XVII – кінця XVIII ст. у фундаментальному монографічному дослідженні «Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії» професор Віктор Горобець, уже в 1657 р. стольник В. Кінін, за дорученням царського уряду, намагався узгодити із «Військом Запорозьким питання про запровадження інституту царських воєвод не лише в Києві, а й у інших українських містах, аби «им, тутошним жилцам, от полковников и от иных людей обид и налог не было...», впорядкуванням кількісного та особового складу козацького реєстру,

¹⁵⁷ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Павел Алеппский. – Вып.2. – Москва: Университетская типография, 1897. – 202 с. – (Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете).

¹⁵⁸ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1920. – С.94.

¹⁵⁹ Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 29.

налагодженням податкової служби, виплати грошової винагороди козакам за несення ними військової служби царю тощо»¹⁶⁰.

Вперше в історіографії проблему спроб підпорядкування фінансових ресурсів українських земель Московією, було порушено у історіографічній пам'ятці кінця XVII – початку XVIII ст. – Літописі Самовидця. Саме в цій праці автор повідомляє про події, пов'язані з домовленостями московського царя Олексія Михайловича та гетьмана Івана Брюховецького, згідно з якими до ряду українських міст були направлені царські воєводи з метою створення царського фіскального апарату, проведення перепису населення та обкладення його податками і зборами на користь московського війська, яке перебувало в Україні¹⁶¹.

Дані події знайшли відображення і в праці іншого козацько-старшинського літописця – гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Він, користуючись Літописом Самовидця, вказує, що 1666 року «після різдва Христового з Москви повернувся щедро обдарований гетьман Брюховецький і привіз з собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, Чернігові, Переяславі та Ніжині здавна були воєводи), а саме: до Гадяча, Полтави, Миргорода, Лубен, Прилук, Стародуба, Новгородока, Глухова, Батурина та до інших. А від тих воєвод у менші міста та у приписані їм повіти послані були прикажчики, тоді ж понастановляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податъ. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що жодна копійка повз їхні руки не пройшла. А воєводи, на всій Україні взявши люд під свою владу, на усіх громадян, на все поспільство наклали данину. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей та осьмачку жита»¹⁶².

Далі звичайної констатації фактів при описі згаданих подій пішов Петро Симоновський. Його прихильність до традицій козацьких вольностей особливо

---

¹⁶⁰ Там само. – С. 80.

¹⁶¹ Літопис Самовидця / [Видання підготував Я. І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – С.99-100. – (Друге виправлене стереотипне видання).

¹⁶² Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / [Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка]. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – С. 134.

відчутно при описові ним спроб підпорядкувати українські фінансові ресурси російським царатом у 1666 р. за сприяння гетьмана Івана Брюховецького. П. Симоновський констатує факт засилля царських збирачів податків у козаків¹⁶³ й дає негативну оцінку цим подіям через позицію запорозького козацтва та гетьмана Петра Дорошенка. Він зазначає, що «запорожцы, сожалея еще за братию свою, живущую в Украине, на которую наложены разныя подати, начали разными способы Украинских Козаковъ возмущать и подговаривать к бунтам»¹⁶⁴. Автор підкреслює, що через недопустимість таких вчинків московських сановників в Україні Петро Дорошенко дорікав гетьману Брюховецькому, що «он вольной Малороссийской народ допустил в работу Воеводам и подати оному Малороссийскому народу несносные»¹⁶⁵.

Події 1666 р. знайшли відображення у багатьох дослідженнях, проте, на наше переконання, лише сучасний український учений Віктор Горобець, вказав на те, що вони стали наслідком не лише інкорпорацій них устремлінь московського уряду, а й позиції І. Брюховецького, котрий «головний результат багатолітньої боротьби козацтва... вбачав лише у зміні суверена – володільницькі права польського короля мали перейти тепер до російського царя»¹⁶⁶. Саме І. Брюховецький ще зимою 1663 р. обіцяв московському стольнику Ф. Лодиженському «всі прибутки, які до цього часу йшли на гетьмана, полковників і старшин, спрямувати в царську скарбницю, щоб вони поступали звідти на платню царським ратникам»¹⁶⁷.

Щодо відображення в історіографії подальших взаємовідносин у фінансовій сфері між українською козацькою державою та московським царатом, то вони певний час визначалися згідно з договором, відомим в історіографії як Глухівські статті, який був укладений у березні 1669 р. в місті Глухові Дем'яном Многогрішним після обрання його генеральною радою гетьманом Лівобережної

¹⁶³ Симоновский П.И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. И. Симоновский – М.: Университетская типография, 1847. – С. 92.

¹⁶⁴ Там само. – С. 93.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 131.

¹⁶⁷ Горобець В. «...НАМ ЗГІДНО ЗВИЧАЮ ДАВНЬОГО НАШОГО, ТОГО ГЕТЬМАНА ОБРАТИ, КОГО ВСЕ ВІЙСЬКО ЛЮБИТЬ». Елекційні змагання на Лівобережжі України початку 60-х рр. XVII ст. / Віктор Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – №4. – С. 258.

України та московським царом. Так, зокрема, Самійло Величко, єдиний із козацько-старшинських літописців, указує на об'єкти оподаткування для фінансового забезпечення української старшини та реєстрового козацтва, визначені в договорі. С. Величко, цитуючи доступний йому варіант цього договору, вказує, що на потреби тридцятитисячного війська Запорозького реєстрового встановлювалися побори (податки) «з усіляких маєтностей без вибору, чий хто не є, окрім монастирів»¹⁶⁸. Ряд існуючих у той час податків на Гетьманщині, наводиться літописцем у додатках до Глухівських статей щодо полегшення становища ніжинських міщан унаслідок розорення та неодноразового спалення міста. Так, зокрема, згадується, що «утверджено прибутки на ратушу: вагове, помірне, поводне, дьогтьовий, торговий, також з Овдіївських млинів; про пивний прибуток – хто на шинок захоче варити, повинен дати по осьмачці солоду і по золотому грошей, також повинен платити по дві копійки від відра; хто захоче на шинк ситити мед, то від шинкових козацьких дворів, так і від інших усіх прихідних угідь, і від льохів давати по півполтини з льоху»¹⁶⁹.

Представниця сучасного українського краєзнавства Н. Желіхівська, опублікувала невелику статтю (повідомлення) в «Конотопському краєзнавчому збірнику» під назвою «З історії фінансового управління в Гетьманщині в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.»¹⁷⁰. Дана розвідка, незважаючи на суттєві методологічні огріхи, все ж має й ряд позитивних моментів. Так, зокрема, дослідницею охарактеризовано структуру основних джерел поповнення державного скарбу: податкових платежів, митних зборів та орендних зборів. При цьому було описано механізм справляння (у т.ч. платники, об'єкт оподаткування, ставки та механізм обрахунку, пільги) таких платежів, як: подимний податок або димне, стацію на утримання гетьмана і його двору або утримання козацького війська та російських воєвод, податки із промислів та ремесел, імпорتنі мита (індикти), експортні мита (евекти), транзитні та внутрішні мита, орендні збори. Зазначався правовий механізм

¹⁶⁸ Величко Самійло. Літопис. / Самійло Величко; [пер. з книжної української мови Валерій Шевчук] – К.: Дніпро, 1991. – С.96. – (Давньоруські та давні українські літописи).

Т. 2. – 1991. – 642 с.

¹⁶⁹ Там само. – С. 108.

¹⁷⁰ Желіхівська Н. М. З історії фінансового управління в Гетьманщині в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / Н. М. Желіхівська // Конотопський краєзнавчий збірник. – 2013. – №1. – С. 15–18.

встановлення податків досліджуваного автором періоду – на основі Гетьманських Універсалів, але при цьому не використовувалися самі архівні документи, що значно знижують наукове значення цієї праці.

Щодо узагальнюючих праць із проблем історії оподаткування в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – на початку XVIII ст., як і загалом фінансів України-Гетьманщини, то ми змушені констатувати їхню відсутність, деякі автори лише частково, як бачимо із попереднього аналізу порушували дану проблему, вона не знайшла належного висвітлення в історичній науці і ще чекає свого дослідника.

Системні зміни у фінансових взаємовідносинах московського царату та української козацької держави – Гетьманщини відбулися на початку XVIII ст. Петро Олексійович Романов, посівши московський престол, розпочав докорінну перебудову Московської держави, перетворивши її на Російську імперію. Важко не погодитися із тезою Віктора Горобця, про те, що «принципово нова доба у взаємовідносинах України в Росії на державному рівні взагалі і скарбу Війська Запорозького з царською казною, зокрема, починається на початку XVIII ст., коли в Росії завершився перехід до абсолютистських форм правління, а на престол зійшов цар Петро I, котрий сповідував імперську ідеологію і, не рахуючись ні з якими людськими жертвами і матеріальними витратами, реалізовував її на практиці»¹⁷¹. Зрозуміло, процес перетворення архаїчної Московії на імперську державу не міг не зачепити й Україну, особливо після відкритого виступу гетьмана Івана Мазепи на боці шведського короля Карла XII проти Петра I. Навряд в історіографії знайдеться більш неоднозначна постать як Іван Мазепа. Сучасний український історик, Тарас Чухліб указує, що історіографічні інтерпретації вчинку українського гетьмана у 1708 р. «мають надзвичайно велику наукову традицію, адже беруть свій початок ще від доробку сучасника «гетьманської фронди» – українця Феофана Прокоповича, у її «московсько-східному» варіанті, а також іншого не менш знаменитого сучасника тогочасних подій – француза Вольтера, який, у свою чергу, по суті, започаткував західну концепцію оцінювання вчинку гетьмана Війська Запорозького як прояву

---

¹⁷¹ Горобець В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722-1727) / В. М. Горобець. // Середньовічна Україна. – 1994. – Вип.1. – С. 134.

«свободолюбства»¹⁷². Проте різні тлумачення цього вчинку українського гетьмана, що існують в історіографії, виходять далеко за предмет нашого дослідження, тому розглянемо лише фіскальний бік взаємовідносин Гетьманщини і російського царату після переходу І. Маземи на сторону супротивника Росії, який безсумнівно знайшов своє відображення в історіографії.

Представник вітчизняної історіографії другої половини XVIII ст. Петро Симоновський у своїй праці негативно відображає особистість гетьмана Івана Мазепи не лише за вчинок 1708 на наше переконання, не в останню чергу через гетьманську корисливість. Автор значно повніше й детальніше зупиняється на цьому аспекті діяльності Івана Мазепи, звинувачуючи саме його у зростанні фіскального тиску російського царату в Україні. Так, зокрема, в цитованому П. Симоновським універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 6 грудня 1708 р. наголошується про те, що раніше українські міста існували «без всяких тяжаровъ и податков, захованные, естли бы не его ненасытным Мазепиннымъ лакомством збираня грошей через нигды пред сим небывалые тяжкие походы, народъ наш не был обтяжен, безъ воли, и ведома Его Царскаго Величества, для приватного его обогащения»¹⁷³. Саме в цьому гетьманському універсалі новообраний під російським контролем гетьман обіцяє мешканцям Гетьманщини послаблення податкового тиску від стації та інших накладених Мазепою податків¹⁷⁴. Зрозуміло, що даний акт гетьмана Івана Скоропадського був виданий в руслі війни маніфестів Петра I та Івана Мазепи, проте фіскальна складова його змісту була для населення особливо відчутна та зрозуміла, а не викладені в імперських документах звинувачення царату з описом тонкощів дипломатичної та міжнародної гри опального гетьмана.

Досліджуючи історіографічні надбання з проблем оподаткування в Гетьманщині, не можна залишити поза увагою працю Олександра Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі», написану в середині 1780-х років. Адже саме цей автор приділив значну частину своєї роботи висвітленню проблеми

¹⁷² Чухліб Т. Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії / Тарас Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2013. Вип.12-13. – С. 328.

¹⁷³ Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – М.: Университетская типография, 1847. – С. 124.

¹⁷⁴ Там само. – С. 129.

оподаткування в Гетьманщині та боротьбі за контроль над українськими фінансовими ресурсами російського царату. Серед різнопланових джерел, які цитує О. Рігельман, міститься й указ московського царя Петра I від 28 жовтня 1708 р. щодо виклику козацької старшини до міста Глухова для обрання нового гетьмана, після переходу Івана Мазепи з частиною козацтва на бік шведського короля Карла XII. У цьому документі згадується про незаконні податки, які були встановлені в Гетьманщині за часів І. Мазепи¹⁷⁵. Цікаво, що в Повному зібранні законів Російської імперії немає тексту такого документа, а містяться подібний іменний указ Петра I козакам українського стародубського міста Почеп (тепер адміністративний центр Почепського району Брянської області Російської Федерації). У цьому указі є певні текстові повтори, в тому числі й наведена вище цитата, проте в його преамбулі не міститься вказівка на те, що адресується він «верным нашим подданным Малороссийского народа, духовным и мирским, а особенно Войска Запорожского генеральной старшине, полковникам, сотникам, атаманам куренным и всему войску и прочим жителям Малороссийского народа»¹⁷⁶, як у О. Рігельмана, а «города Почепа Верным нашим подданным, сотнику, атаману войту и бурмистрам и казакам и всему поспольству»¹⁷⁷. Подібні укази, на наше переконання, мали спрямовуватися з царської канцелярії до різних сотенних і полкових урядів Гетьманщини. Цілком можливо, що автор Літописної оповіді їх узагальнив, а можливо й користувався текстом оригінального документа, який залишився невідомим укладачам Повного зібрання законів і не був опублікованим у відповідному томі. На незаконності встановлення ряду податків і зборів за часів гетьманування І. Мазепи згадується і в іншому наведеному О. Рігельманом документі, зокрема Універсалі гетьмана Івана Скоропадського, який він, на відміну від Петра Симоновського, датує не 6-м, а 8-м грудня 1708 р.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Рігельман О. І.; [упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К.: Либідь, 1994. – С.531–532.

¹⁷⁶ Там само. – С. 531.

¹⁷⁷ О продолжении имъ верной службы Российскому Государю и об освобождении их от налогов, вымышленных изменником Мазепою: Именной указ Почепским казакам, 31 октября 1708 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.4. – № 2209. – С. 423.

¹⁷⁸ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / [упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К.: Либідь, 1994. – С. 556–557.

Царські укази та універсали нового гетьмана, перш за все, мали переконати український народ і козацтво, що І. Мазепа був уособленням зла в його різних проявах, у тому числі й через жагу особистого збагачення. Цілком погоджуємося із тезою сучасного польського науковця Павла Крокоца, що «Петрові I вдалося дискредитувати Мазепу за допомогою ряду відозв, скерованих до деяких козацьких провідників, ієрархів української православної церкви, селян та запорозьких козаків»¹⁷⁹. Для об'єктивності все ж зазначимо, що український гетьман І. Мазепа був далеким до ідеального правителя Гетьманщини і цілком ймовірно, що у тому числі й через власну корисливість та владність не отримав широкої підтримки свого виступу проти російського царя Петра I. Але проблема в тому, що правителі завжди дозволяли можновладцям реалізовувати свою корисливість за умови їхньої відданості своєму сеньйору. Взаємовідносини Петра I із підданими були аналогічними: якщо служили віддано як О. Меншиков чи І. Мазепа до 1708 р., то мали індульгенцію, цар не вдавався у такі «дрібниці», як їхнє казнокрадство, корисливість тощо. Але якщо вони переходили на бік ворога, їм згадувалося все, інколи навіть те, чого взагалі не було.

Через сформовані традиції «історіописання» в третьому періоді вітчизняної історіографії¹⁸⁰, зокрема компілятивний характер праць із включенням до тексту прямих запозичень як із інших праць, так і з нормативно-правових актів, ми не завжди у змозі об'єктивно оцінити ставлення того чи іншого автора до описуваних ними подій. Проте здійснений нами аналіз засвідчує, що в працях П. Симоновського, О. Рігельмана та в «Історії Русів», автори, описуючи фіскальні заходи імперського центру, керувалися двома підходами. По-перше, вони намагалися в хронологічній послідовності показати політику російських самодержців до України та її державності, а, по-друге, інколи, можливо, напівсвідомо висвітлювали болючі для них проблеми. Зупинимося детальніше на вказаних двох підходах. Якщо в «Короткому описі» П. Симоновського, ми інколи можемо відчувати авторське ставлення до тих чи інших подій, то «Літописна оповідь»

¹⁷⁹ Krokosz P. Iwan Mazepa I Piotr I. Wojna na uniwersaly (pazdziernik-grudzien 1708 r.)/ Krokosz P. // Nowa Ukraina. Krakow-Przemysl, 2009. – №1–2. – С. 28.

¹⁸⁰ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Калакура Я. С. – К.: Генеза, 2004. – С. 38.

О. Рігельмана, на наше переконання, є «класичним» історичним твором цього періоду, саме в ньому, виходячи із можливостей автора щодо доступу до джерел, поетапно висвітлюються заходи російського уряду із підпорядкування українських фінансів під прикриттям їхнього «впорядкування», при цьому фактично майже неможливо знайти в тексті авторської оцінки описуваних подій, навіть у випадку, якщо описувалися досить болючі та неоднозначні для суспільства проблеми, у тому числі й згадані вище події, пов'язані із так званою «війною маніфестів». Саме фіскальна складова змісту цитованих П. Симоновським¹⁸¹ та О. Рігельманом¹⁸², маніфестах Петра I та універсалах обраного під російським контролем гетьмана Івана Скоропадського, спрямованих проти Івана Мазепи, була особливо відчутна та зрозуміла для населення. Проте авторська позиція П. Симоновського та О. Рігельмана схована за лаштунками цитованих документів і це є прикладом першого із указаних нами підходів до викладення матеріалу представниками третього періоду української історіографії. До другого підходу ми повернемося дещо пізніше.

2.2 Наукове осмислення процесів боротьби імперського центру за контроль над українськими фінансами в першій половині XVIII ст.

Вагомою науковою проблемою в історіографії фіскальних взаємовідносин російського імперського центру та залишків української автономії є запровадження в 1722 р. Малоросійської колегії та діяльність цієї «російської державної установи»¹⁸³ в Україні-Гетьманщині. Незважаючи на значне коло історіографічних джерел, у яких тією чи іншою мірою аналізується діяльність даної інституції, починаючи від Чернігівського літопису, праць істориків другої половини XVIII – початку XXI ст., усе ж на сьогодні дана проблема знайшла не достатнє висвітлення в історіографії. Фактично існує лише декілька спеціальних фундаментальних праць,

¹⁸¹ Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П.И.Симоновский. – М.: Университетская типография, 1847. – С. 124.

¹⁸² Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / [упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К.: Либідь, 1994. – С. 531–532; 556–557.

¹⁸³ Горобець В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722-1727) / В. М. Горобець // Середньовічна Україна. – 1994. – С. 133.

перед усім, кандидатська дисертація українського історика Віктора Горобця¹⁸⁴ та його монографія¹⁸⁵.

Анонімний автор Чернігівського літопису, ймовірно сучасних тих подій, описав запровадження згаданої російської адміністративної установи таким чином: «того жь году, стала в Глухове коллегия и начала збирать всякие збори, учреждение оть оной коллегии, зборщики в казну государеву»¹⁸⁶. До речі, в тому ж номері Київської старини, де була опублікована цитована частина Чернігівського літопису, опубліковано було також і Коломацькі чолобитні. Відображене в них бачення української старшини співзвучне із позицією автора Чернігівського літопису, а також ряду наступних дослідників, особливо стосовно фіскальної політики царату. У наведеній вище тезі із Чернігівського літопису наголошується, що Малоросійська колегія сама вводила різноманітні збори із населення України, і сама ж стягувала їх до царської казни. В Коломацьких чолобитних або як їх ще називають Коломацьких петиціях, також наголошувалося на фіскальному самоуправстві чиновників Малоросійської колегії, підкреслюючи, що «в Малой России коллегия, в прилог тих трудностей, начаянное нам стала налагать отягощение, вступаючи в права и суда наши и взимаючи зь добрь нашихь никогда небывалие збори, представляя будто тое делается по пунктам Богдана Хмельницкого гетмана, в которыхь пунктах просителнихь и решителнихь, некому от великороссийских начальников в праве и суди наши вступатися, також от имени старшины и козаков рядовыхь, жадних взимать зборов не написано...»¹⁸⁷

В іншій вітчизняній історіографічній пам'ятці першої половини XVIII ст., в так званому Лизогубівському літописі, також вказується про те, що в часи правління Малоросійської колегії «здерства всякимь образом вымышляно, кабалы, будьто въ нужде позычаль кто деньги, взымано, а тое делано, чтобь помочь в деле чиимь;

¹⁸⁴ Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722- 1727 : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Горобець Віктор Миколайович – Київ, 1993. – 231 с.

¹⁸⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – 323 с.

¹⁸⁶ Черниговская летопись по новому списку (1587 — 1725 гг.) и Коломацкие челобитные / [изд. Ал. Лазаревского]. – Киевская старина. – 1890 г. – №6. – С. 101.

¹⁸⁷ Там само. – С. 103.

такого фортелю употребляли члены коллегийские, а что готовизною доили, тое не в числе – выдоили добре Малоросию»¹⁸⁸.

Автор «Історії Русів», чи не вперше у вітчизняній історіографії, згадує про встановлення в 1722 р. в Україні-Гетьманщині правління Першої малоросійської колегії на чолі з бригадиром Степаном Вельяминовим та зміни в податковій політиці в Україні, указуючи, що було «встановлено податки з усіх мешкань, засівів, худоби, пасік і промислу, не зваживши при тому на жодні стани та привілеї»¹⁸⁹. Саме із створення згаданої колегії, на нашу думку, розпочався другий, завершальний період інкорпорації фінансів Лівобережної України російським царатом, для якого характерним було не лише обмеження діяльності українських владних інституцій і їхня руйнація, а й жорстке підпорядкування українських фінансових ресурсів Росії. На сторінках цієї праці поетапно висвітлюється процес боротьби української старшини за відновлення своїх привілеїв, у тому числі й фіскальних, та заходи імперського уряду щодо українських фінансових ресурсів. Автор «Історії Русів», підтримуючи позицію тогочасної Генеральної старшини, зазначав, що українських урядників та козаків обклали надмірними податками та повинностями, встановленими «без уваги на їхній стан та привілеї і всупереч самим договірним статтям, з Гетьманом Богданом Хмельницьким укладеним». Указуючи при цьому, що вони виконували службу «своїм коштом і у власному озброєнню ..., що незмірно більше варта, як ті податки»¹⁹⁰.

У історіографії кінця XVIII – початку XIX, досить об'єктивно сформувався образ очільника даної імперської адміністративної інституції в Україні – бригадира Степана Лукича Вельяминова. Так, зокрема, Дмитро Бантиш-Каменський, описуючи діяльність Першої Малоросійської колегії, дає негативну оцінку її президента бригадира Вельяминова, указуючи, що він був грубою людиною, самовладною і жорсткою в управлінні, а щодо податкової політики цього російського урядовця,

¹⁸⁸ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацьким (1506-1737) // Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 55.

¹⁸⁹ Історія Русів / [пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука]. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 284. (318 с.)

¹⁹⁰ Там само. – С. 285.

зазначає, що він «велел, при самом начале, собирать разные подати с народа, не исключая казаков»¹⁹¹.

На відсутності конкретних указівок імперського центру бригадиру Вельямінову щодо реформування оподаткування в Україні-Гетьманщині наголошував західноукраїнський дослідник Іван Джиджора, вказуючи, що інструкція Вельямінову із кількома не конкретними фразами могла слугувати лише в якості загальної директиви¹⁹². А власне самі проекти реформи українських фінансів відображені в так званих «пунктах Вельямінова», які за саркастичним висловом І Джиджори, показували, що в «реформаторів досить оригінальне розуміння сеї реформи»¹⁹³.

Щоправда, відомий український дослідник Олександр Лазаревський, котрий, до речі, першим в історіографії акцентував увагу на фінансовому боці діяльності Малоросійської колегії з реформування фіскальної системи Гетьманщини, розглядаючи встановлення Степаном Вельяміновим податей для козацтва та козацької старшини, першопричини цього бачить в ігноруванні українською старшиною надання відомостей для Малоросійської колегії про традиційне для Гетьманщини оподаткування. Дослідник зазначає, що Вельямінов «не получая от Полуботка обещанных сведений и потеряв надежду на их получение, ... дал инструкцию сборщикам, чтобы они хлебные и денежные сборы собирали со всех необходимо, также пчельную и табачную десятину собирать со всей Малороссии, не выключая никого»¹⁹⁴. Таким чином, О. Лазаревський вбачав мотиви фіскальних реформ російських урядовців в Україні в ігноруванні їхніх вимог тогочасним українським істеблішментом, а не в самій фінансовій політиці царату. Окрім того, учений цілком справедливо вказує, що «впрочем, при Мазепе, маестности старшины были уже раз обложены теми самыми налогами, которые платили казаки и крестьяне. В универсале 1704 г. Мазепа объявил, что «скарбець войсковой» от

¹⁹¹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский – К.: Час, 1993. – С. 428.

¹⁹² Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722 – 1723 рр.: науковий збірник, присвячений ювілею проф. М. С. Грушевського / Іван Джиджора. – Львів, 1906. – С. 358.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века / Александр Лазаревский // Русский архив. – 1880. – №1. – С. 155.

постоянного возрастающих войсковых расходов совсем истощился, вследствие чего гетман «постановил», чтобы «всякий, кто только села держит под своею областью, хотя бы был и знатнейший, должен за свое село платить в войсковой скарб належную аредовую рату, без всякой отговорки»¹⁹⁵. О. Лазаревський, як зауважує В. Горобець, «сповідуючи народницькі погляди на історичний процес в Україні, ...вважав відповідальними за поневолення і культурний занепад українських народних мас виключно свої провідні верстви, а тому рішуче відмежовувався від національно-державницьких традицій в історіографії, змальовуючи козацьку старшину в негативному світлі»¹⁹⁶.

Окрім чинників, що спричинили фіскальні реформи Малоросійською колегією, в історіографії є спірним питання впровадження цією російською адміністративною установою в Гетьманщині нової системи оподаткування. Так, зокрема, львівський історик Іван Джиджора, вважав, що «колегія в оподаткуванні українського населення не завела жадної нової системи в обложенню податками»¹⁹⁷. Цей висновок, учений робить після аналізу дванадцяти пунктів Вельямінова та резолюції по кожному з них Петра I¹⁹⁸. Сучасний же український історик Віктор Горобець вважає такі твердження Івана Джиджори «дещо голослівним»¹⁹⁹, що правда, при всій позитивній характеристиці праць В. Горобця, ми не побачили в них переконливих свідчень про створення Малоросійською колегією нової системи оподаткування в Україні-Гетьманщині. Мова може йти лише про зміни в існуючій на момент створення колегії системи оподаткування в Лівобережній Україні, а збільшення чи зменшення ставок оподаткування, поширення податей на український істеблїшмент, введення нових податків та інші заходи російських урядовців, апріорі не можна вважати створенням нової податкової системи. Мова може йти лише про розпочатий

¹⁹⁵ Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века / Александр Лазаревский // Русский архив. – 1880. – №1. – С. 155. (прим.21)

¹⁹⁶ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – С.26.

¹⁹⁷ Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722 – 1723 рр.: науковий збірник, присвячений ювілею проф. М.С.Грушевського/ Іван Джиджора. – Львів, 1906. – С. 359.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 28.

Малоросійською колегією процес створення нової системи оподаткування в Лівобережній Україні, але в силу ряду об'єктивних чинників так і не завершений.

Мало того, здійснений бригадиром С. Л. Вельяміновим аналіз оподаткування в Гетьманщині до створення Малоросійської колегії, свідчить, що власне й в самій Гетьманщині не було єдиної уніфікованої податкової системи. Так, зокрема, Іван Джиджора, аналізуючи перший пункт проекту Вельямінова, вказує, що автор проекту запитував російського імператора «чи брати податки і далі до державної каси, так як се роблено в попереднім році і яким способом, чи однаково зі всіх полків, чи по давньому, бо після інформацій зборщиків не у всіх полках однакові податки»²⁰⁰. Проаналізований І. Джиджорою бюджет Гетьманщини за 1724 р. свідчив про відсутність єдиної системи оподаткування в тогочасній Україні, в цей час Малоросійська колегія перетворилася на повновладного господаря на українських землях. Автор вказує на значний дисбаланс у сумах податкових надходжень із різних полків Гетьманщини. Так, зокрема, наводиться приклад, коли за так звану «майську треть» 1724 р. із «Бокланської сотні зі Стародубського полку зібрано 7 руб. 35 коп., коли з Коропської сотні Чернігівського полку – 226 руб. 92 коп., ... з Полтавської сотні – 8 руб. 83 коп., а з Кременецької сотні Миргородського полку – аж 2 276 руб. 92 коп.»²⁰¹.

І. Джиджора вказує, що Малоросійською колегією було зібрано в Гетьманщині податей і зборів у 1722 р. у сумі «45527 р. 19 к., в 1723 р. – 85854 р. 49 к., в 1724 р. – 241342 р. 89 к., в 1725 р. по вересень 63141 р. Джиджора, зазначає, що для ослабленого російсько-шведською війною населення України-Гетьманщини, російськими урядовцями було відразу підвищено податки майже удвічі, а щодо способів стягнення податей чиновниками Малоросійської колегії, учений наголошує, що «не треба забувати, що при відомій безпардонності колегії і при дуже упрощеній схемі побору, податки були вишрубовані до останнього напруження, а за

²⁰⁰ Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722 – 1723 рр.: науковий збірник, присвячений ювілею проф. М. С. Грушевського / Іван Джиджора. – Львів, 1906. – С. 359.

²⁰¹ Там само. – С. 360.

²⁰² Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. / Іван Джиджора // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т.ХСVIII. – 1910. – С. 60.

гетьманства Скоропадського і раніш вони далеко не доходили до тієї висоти»²⁰³. Про певне зменшення податкового тиску Першої Малоросійської колегії у 1725 р. згадує і Д. Баниш-Каменський, щоправда без пояснень причин цього²⁰⁴.

Проте, не зважаючи на значні напрацювання з проблем фінансової політики Малоросійської колегії дослідниками XIX – початку XX ст., дана проблема лише наприкінці XX ст. набула комплексного наукового оформлення в працях українського вченого Віктора Горобця. Автор розглянув причини та передумови створення Малоросійської колегії її діяльність в активному поглинанні українських фінансів фінансовою системою Російської держави. Розглянуто динаміку розвитку цього процесу. Початкове завдання Малоросійської колегії полягало у «фінансовій розвідці» фінансового стану гетьманату з подальшим втручанням у процес встановлення збору податків і в результаті повне управління фінансовою системою України. Автором зазначалося, що «вперше уряд Петра I широко використав матеріальні ресурси України на потреби царської скарбниці, коли організував збирання консистенських зборів на утримання російських військ, що розпочалися після трагічних подій 1708-1709 рр.»²⁰⁵. Тобто, утримання постійно зростаючого військового контингенту на території Лівобережної України було повністю за рахунок українських платників податків. Згодом, у липні 1722 р., президент колегії Степан Вельямінов виступив з радикальною ініціативою – збирати податки з усіх без виключення, тобто ліквідував податковий імунітет старшини, духовних землевласників та «заслуженого товариства» і цим самим сприяв зростанню державних прибутків «без тяготи народу»²⁰⁶ з популяризацією серед простого народу принципу рівності в оподаткуванні поміж бідними і багатими. Малоросійська колегія у своїх пошуках фінансових ресурсів на українській землі активно наступала на інтереси привілейованих платників податків, поширивши із серпня 1722 р. медову і тютюнову десятину на територію всієї Гетьманщини, що

---

²⁰³ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. / Іван Джиджора // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т.ХСVIII. – 1910. – С. 60.

²⁰⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский – К.: Час, 1993. – С. 435.

²⁰⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 244.

²⁰⁶ Там само. – С. 249.

збільшило прибутки казни Малоросійської колегії ще на 18013 руб.²⁰⁷. Своєрідний фінансовий моніторинг Малоросійської колегії підтверджував безмежні можливості українських земель у поповненні казни Російської імперії, що давало підстави для можливостей введення нових податків, таких як: «за продажну рибу», який збирався лише з посполства (152 руб. на рік); і з вишин кованого «волоського» вина (з посполства – 52 руб., закордонних купців – 43 руб.)²⁰⁸, пізніше було запропоновано оподатковувати прибутки, які надходили з мостів і перевозів, «торгових бань», рудень, гут, рибних ловлів, «с мешчан усмотря по промыслам годовой оклад», а з населення «... по осьми копеек или три альтина з двора...», за російським зразком ще й гербовий збір²⁰⁹. У праці автором наведено цифровий матеріал (на основі архівних даних) щодо коштів, зібраних Малоросійською колегією за податними статтями, запровадженими у 1722-1724 рр. (в крб.), та продемонстровано динаміку зростання прибуткової та витратної частини Малоросійської колегії у вигляді діаграм²¹⁰.

В. Горобець зазначає, що безсистемність, патріархальна відсталість організації українських фінансів (яка деякою мірою відповідала періоду), зловживання козацької старшини при обкладанні податками та використанні коштів, відсутність дійової системи державного контролю за збиранням і витрачанням коштів поставило під загрозу безпеку і незалежність фінансової системи Гетьманщини. Фінансовому «застою» у розвитку реформ сприяли і правлячі класи, яким зручно було «ловити рибу у мутній воді», а реформи, які ведуть до прозорості і підконтрольності це не в їхніх інтересах, на відмінну від загарбницької політики Росії, у якої рушійною метою було поставити під контроль фінанси українських земель за рахунок посилення податкового тиску на все населення, включаючи і привілейовані класи. Тож, як зазначав історик, «Прагнучи якнайшвидше залучити українські фінанси до загальноімперської казни, Малоросійська колегія з перших днів свого перебування в Глухові розпочала активну діяльність, спрямовану на

---

²⁰⁷ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 252.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Там само. – С. 253.

²¹⁰ Там само. – С. 254–255, 257–259.

організацію власної служби», створювалися «посади фінансових агентів колегії – обліковців грошового скарбу Малоросійської колегії («щётчиков»)), а для контролю за справлянням зовнішнього мита посади так званих «індукторів» або індуктових збирачів. Крім того, відмічено, що збирачі податків мали структурний поділ на «завідовців», які збирали податки у натуральному вигляді та «шафаров», які збирали податки у грошовому вигляді ²¹¹. Окремо В. Горобець зазначив про існування та функціонування у фінансовій системі Малоросійської колегії такої структурної одиниці як наглядачі та зазначав, що «інститут наглядачів був запроваджений за ініціативою Вельямінова в середині 1723 р. «...для усмотрения над теми зборщиками, чтоб в том зборе долали правду»»²¹². Ученим досліджено критерії відбору (виборним способом) та кількість сотенних збирачів податків, способи їх призначення (в т.ч. приведення до присяги), окреслено функції збирачів податків, які регламентувалися спеціальними інструкціями, розглянуто порядок введення поквартальної і річної фінансової звітності збирачів податків за встановленими формами перед Малоросійською колегією. Розглядаючи механізм обліку зібраних та витрачених податкових надходжень Малоросійської колегії, автор звернув увагу на зловживання, які були виявлені таємним радником Ф. Наумовим направленою від Сенату під час проведення ревізії восени 1727 р., що змусило накласти арешт на канцелярію колегії та вилучити фінансову документацію для більш детального вивчення в Москві. Таким чином, проведений сучасним українським істориком – Віктором Горобцем аналіз фінансової діяльності Малоросійської колегії довів фіскальні цілі політики Російської держави щодо позбавлення фінансової незалежності українських земель. Побудова власної російської фінансової системи в Гетьманщині через механізм створення Малоросійської колегії – це лише спосіб проникнення у середовище фінансової системи Гетьманату з подальшим його поглинанням і повним політичним його знищенням.

Проведений нами аналіз історіографії податкової політики російських урядовців в Україні-Гетьманщині засвідчив, що ця проблема знайшла значне відображення в

---

²¹¹ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 261–262.

²¹² Там само. – С. 265.

історіографії, від праць сучасників тих подій до сучасних, переважно українських істориків, проте, головні дискусійні питання так і не були остаточно вирішені. Так, зокрема, подальшого розгляду потребує питання встановлення/не встановлення Малоросійською колегією нової системи оподаткування в Лівобережній Україні. Окрім того, не зважаючи на цілий комплекс праць, присвячених проблемам фінансової політики цієї імперської адміністративної установи на українських теренах, на сьогоднішній день немає жодного дослідження, в якому б детально, за елементами податкового механізму, була б розкрита система оподаткування в Україні-Гетьманщині, яка діяла в часи Малоросійської колегії.

Як відомо, у 1727 р. Малоросійська колегія була ліквідована, в історіографії загальноприйнятою датою її ліквідації вважається 29 вересня 1727 р. відповідно до указу Петра II²¹³, проте, Віктор Горобець на основі виявлених документальних джерел спростовує дану тезу, указуючи, що фактична ліквідація колегії відбулася на основі рішення Верховної таємної ради від 22 липня 1727 р.²¹⁴ Аналізуючи дане рішення членів Верховної ради, вчений указує на їхній «дилетантизм» у справах Гетьманщини, адже вони наказали вислати до Петербургу російських урядовців членів Малоросійської колегії, проте серед даних чиновників назвали комісарів й збирачів податей, котрі «були жителями Лівобережної України, а не російськими чиновниками»²¹⁵.

Проблеми певні проблеми фіскальної складової процесу ліквідації Малоросійської колегії та відновлення гетьманського правління в Лівобережній Україні знайшли відображення в різнопланових історіографічних джерелах. Так, зокрема, О. Рігельман, описуючи політику російського царя Петра II в Україні, наводить царську грамоту від 25 червня 1727 р. щодо обрання нового гетьмана, в якій згадуються й податки, встановлені за часів Малоросійської колегії, і які скасовувалися Петром II «всякие доходы положены по определению Малороссийской Коллегии, по доношениям генерала-майора Вельяминова, тем

---

²¹³ Малоросійська колегія: довідник з історії України / [за ред. І. Підкови та Р. Шуста]. – Т.2. – Київ: Генеза, 1995. – С. 202–203.

²¹⁴ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 293.

²¹⁵ Там само. – С. 293 (Примітка).

отставить впредь не собирать»²¹⁶. Проте згідно з Повним зібранням законів Російської імперії указ «О бытии в Малороссии гетману и генеральному старшине в управлении Малороссии, согласно трактату гетмана Хмельницкого»²¹⁷ був виданий 22, а не 25 липня й не містить подібних положень. Але подібна до наведеної вище теза про припинення стягнення в Україні податей, встановлених за часів Малоросійської колегії, міститься в іншому документі – указі Петра II від 12 травня 1727 р. «О сборе с Малороссиян доходов, по пунктах гетмана Богдана Хмельницкого, и об от мене положення Военной Коллегии о доходах с Малороссиян». Законодавець указував на те, що доходи в підросійській Україні-Гетьманщині «денежные и хлебные собирать те, которые надлежат по пунктам Гетмана Богдана Хмельницкого, и которые сбираны при бытности бывших потом Гетманов; а которые всякие доходы положены с определения Коллегии по доношении генерал-майора Вельяминова вновь, те оставить вовсе, и впредь с них не собирать». Це положення було підтвержене і в іменному указі від 10 липня 1727 р.²¹⁸ «О поселении полков при городах, кроме Малороссийских, и об освобождении Малороссиян от сбора на полки по копейке на день»²¹⁹. Проте в серпневому 1728 р. рішенні щодо затвердження виборами гетьманом Данила Апостола імперський законодавець посилається саме на наведений О. Рігельманом документ «Его Императорское Величество, как в прошлом 1727 году, в грамоте Своей к Малороссийскому народу о избрании Гетмана посланной повелел объявить, что сборы, бывшей Малороссийскою коллегиею определенные, указал отставить, там и ныне..., а те сборы, которые надлежат по пунктам Гетмана Хмельницкого, и которые сбираны при бытности бывших по нем Гетманов, повелел собирать в

---

²¹⁶ Там само. – С. 622.

²¹⁷ О бытии в Малороссии гетману и генеральному старшине в управлении Малороссии, согласно трактату гетмана Хмельницкого: закон именной объявленный из Верховного Тайного Совета, 22 июля 1727 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 7. – № 5127. – С. 828–829.

²¹⁸ О сборе с Малороссиян доходов, по пунктах гетмана Богдана Хмельницкого, и об от мене положення Военной Коллегии о доходах с Малороссиян: закон именной объявленный из Верховного Тайного Совета, 12 мая 1727 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 7. – № 5073. – С. 792.

²¹⁹ О поселении полков при городах, кроме Малороссийских, и об освобождении Малороссиян от сбора на полки по копейке на день: закон именной объявленный из Верховного Тайного Совета, 10 июля 1727 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 7. – № 5117. – С. 823–824.

войскової скарб»²²⁰. Таким чином, можна стверджувати, що аналізована праця О. Рігельмана є не лише історіографічним джерелом, а й важливим історичним джерелом, у якому наводяться різнопланові нормативно-правові акти, що не увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії, але які були доступні досліднику, і які він використовував під час написання «Літописної оповіді».

Олександр Рігельман, описуючи події в Україні-Гетьманщині у 1727 – 1728 рр. не міг не залучити до тексту свого твору й останнього із згаданих нами документів, назвавши його «Решительные пункты, учиненные по Его Императорского Величества указу, в Верховном Тайном Совете на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетмана, господина Апостола». Даний правовий акт, наведений автором «Літописної оповіді», є особливо інформативним щодо функціонування системи оподаткування в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст., адже містить не лише перелік прямих і непрямих податків, але й указує на об'єкти та суб'єкти оподаткування. Так, зокрема, вказується така система податків: «покуховное и скатное, с продажного вина в шинки, и в отвоз в великороссийские города, да из дегтю так же покуховное и скатное, с винокуранных казанов; а со пчел и за табачную десятину, кроме козаков, в ярмарки, в торги, с купецких людей с продажным товаром, и с хлеба мерки, с мостов, с перевозов, и с гребель с проезжающих людей, с откупных разных статей, с ратушных сел годовой платеж, и за живность»²²¹. Щодо платників податків, то імперський законодавець указував, що їх мають збирати із усіх власників названих промислів, у тому числі й монастирів. Козацтво ж звільнялося лише від сплати десятини з вирощування тютюну та бджільництва. Саме останнє, зважаючи на його «болючість» у козацькому середовищі, знайшло відображення фактично у всіх історіографічних джерелах XVIII – початку XIX ст. Вище ми вже вказували, що сучасники тих подій, котрі залишили нам корпус історіографічних джерел, під час написання своїх праць керувалися двома підходами, перш за все, вони намагалися в

---

²²⁰ Решение учиненное по Его Императорского Величества указу в Верховном Тайном Совете, на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра, Гетмана Апостола, 22 августа 1728 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.8. – № 5324. – С. 77. (75-83)

²²¹ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / [упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К.: Либідь, 1994. – С. 628–629.

хронологічній послідовності показати політику російських самодержців до України та її державності, проте, інколи, можливо, напівсвідомо у своїх працях висвітлювали болючі для них проблеми. Саме другий підхід особливо виразно прослідковується під час висвітлення ними проблем скасування в 1730 р. Анною Іоанівною «наболілого» для козацької старшини стягнення десяти з бджільництва та тютюнництва та деяких інших зборів, зокрема, вагового, мостового, за поховання і за перевезення, саме на цьому акцентує увагу П. Симоновський²²², котрий фактично залишив поза увагою фіскальну політику Першої Малоросійської колегії. Враховуючи значущість даної проблеми для українського суспільства, зокрема козацької старшини, Д. Бантиш-Каменський також згадує відміну російською імператрицею Анною Іоанівною у 1730 р. ряду податкових платежів, зокрема мита з тютюну та меду, мостовий збір, збір з перевозів і гребель²²³.

Як відомо, одним із інкорпораційних етапів російської влади щодо автономного устрою України-Гетьманщини та її фінансових ресурсів стала діяльність в Лівобережній Україні Правління гетьманського уряду (далі – ПГУ), створеного за наказом імператриці Анни Іоанівни після смерті гетьмана Данила Апостола в 1734 р. Правління гетьманського уряду належить до недостатньо висвітлених у історіографії проблем історії України 30 – 40-х рр. XVIII і до останнього часу, а отже, не було об'єктом належної уваги істориків. Разом з тим зрозуміло, що таку сторінку української історії як ПГУ не могли оминати її дослідники. Перші спроби висвітлення діяльності ПГУ належать сучасникам тих подій. Так, зокрема, О. Рігельман вказує, що управління Гетьманщиною за наказом тогочасної російської імператриці Анни Іоанівни було доручено князю Олексію Шаховському, котрий діяв відповідно до царської Інструкції, яку автор, як і попередні аналізовані документи, наводить у повному обсязі. Про важливість фіскальної складової діяльності російських можновладців в Україні-Гетьманщині свідчать третій та четвертий пункти даної інструкції. Перший пункт був організаційним, другий регламентував судову владу, а всього інструкція містила сім пунктів. Так, зокрема,

---

222 Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П.И.Симоновский – М.: Университетская типография, 1847. – С. 144.

223 Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантиш-Каменский – К.: Час, 1993. – С. 442.

третій пункт цитованої О. Рігельманом інструкції присвячувався проблемі стягнення податків та організації контролю над українськими фінансами, а четвертий приписував продовжувати стягувати збори «которые собирались Гетману на булаву и на кухню, и прочие, кои ему приходились по гетманству, собирать до избрания нового Гетмана, по прежнему определенным к тому особливим сборщикам, и те доходы держать особливо, и ни на какие расходы без именного Нашего Императорского Величества указа не издерживать»²²⁴. Таким чином, російський царат не просто брав під свій контроль значну складову фінансів України-Гетьманщини, а й залучав його для власних потреб. На маніпуляціях свідомістю населення України-Гетьманщини російськими урядовцями в процесі організації оподаткування вказує Іван Джиджора. Свої висновки історик робить на основі згадуваної Олександром Рігельманом інструкції Шаховському, де питання політики ПГУ щодо оподаткування мешканців Ліобережної України займали вагоме місце. Особливо цікавий авторський пасаж про те, що фіскальні заходи ПГУ, зокрема запровадження російським урядовцем нових податків з промислів, а також тотальний облік українських фінансових ресурсів «лишень на користь України»²²⁵, а мешканці Гетьманщини збільшення податкового тиску повинні «уважати за велику ласку, а не тягар»²²⁶.

Проте свідчення О. Рігельмана, І. Джиджори, як і ряду істориків поколінь про фіскальну складову діяльності ПГУ, досить умовно можна вважати дослідженням цієї складної проблеми. Вона до останнього часу не була об'єктом належної уваги істориків. Хоча історія України XVIII ст. привертала увагу дослідників: всебічно вивчена діяльність першої та другої Малоросійських колегій, натомість заснування і функціонування ПГУ випадало з поля зору дослідників. Безпосередньо проблемам правління гетьманського уряду присвячене дисертаційне дослідження сучасного українського дослідника Сергія Лапшина²²⁷. Цілком справедливою є теза автора, що «українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася традиційними

²²⁴ Там само. – С. 447.

²²⁵ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. / Іван Джиджора. // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1904. – №61. – С. 19.

²²⁶ Там само.

²²⁷ Лапшин С. А. Правління гетьманського уряду в Україні (1734-1750 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Лапшин Сергій Андрійович – Вінниця, 2009. – 216 с.

факторами. В першу чергу, це російська історична традиція, за якою Україна розглядалася як невід’ємна складова Російської імперії»²²⁸. Здійснений С. А. Лапшиним аналіз суспільно-політичних та економічних відносин України з урядом Російської імперії свідчить, що наступ на автономні права України характеризувався обмеженням прав українського народу, посиленням централізації, розколом українського суспільства, використанням людських та матеріальних ресурсів. Саме ці підходи царату до української політики обумовили компетенцію створеної ним нової владної інституції – ПГУ. С. Лапшин класифікує компетенцію ПГУ за загальними напрямками його функціонування:

«- адміністративно-політичне управління Гетьманщиною (реалізація та контроль за виконанням наказів та розпоряджень імператриці, Сенату та Кабінету міністрів, прийняття та реалізація власних розпорядчих рішень...);

- судово-поліцейський контроль (контроль за діяльністю ГВС і розгляд апеляцій на його рішення...; контроль за розшуком втікачів з Російської імперії, Польщі й Туреччини; видача засвідчувальних документів);

- фінансово-економічна діяльність (контроль за роботою Канцелярії малоросійських зборів, контроль за збором податків та їх витратами, організація й функціонування митної служби);

- військове управління (формування, комплектування, озброєння, облік козацького війська, організація прикордонної служби)»²²⁹.

Цілковим погоджуємося із тезою науковця, що політика царату відносно створення ПГУ не зустріла супротиву з боку генеральної старшини, адже її представники були включені до цього колегіального органу на відміну від ІМК. С. Лапшин наголошує, що «представники старшини були схильні ігнорувати обмеження автономії України за умови, що їхні приватні інтереси залишалися недоторканими»²³⁰. Примітно, що серед аналізованих Сергієм Лапшиним напрямків діяльності ПГУ, найбільш глибоко розкрито фіскальний. Автор досить аргументовано указує, що він «був одним із пріоритетних в українській політиці

²²⁸ Там само. – С. 51.

²²⁹ Там само. – С. 83.

²³⁰ Там само. – С.86.

Російської імперії. Потребуючи матеріальних ресурсів для ведення війни з Туреччиною, російський уряд збільшив податки та повинності з населення України»²³¹. Цей напрямок знайшов вираження навіть у сфері діловодства, шляхом введення до обов'язкового використання державними органами Гетьманщини гербового паперу²³². Дослідник на основі матеріалів Російського державного архіву давніх актів наголошує: «на матеріальній доцільності використання гербового паперу при поданні чолобитних особливо наполягала Комерц-колегія Сенату»²³³. Дисертант наголошує, що смерть Д. Апостола в 1734 р. «надала російському уряду сприятливу можливість завершити процес інкорпорації української держави. Разом з тим, намагаючись не допустити розвалу механізмів державного управління Гетьманщини, уряд Російської імперії планував підпорядкувати політико-адміністративну систему України та уподібнити її загальноімперським органам влади»²³⁴.

У 1740-х роках «стараннями» ПГУ з населення Лівобережної України збирали ряд податей і зборів, видатний український історик, професор Олександр Гуржій, в своїй праці, присвяченій соціальній структурі сільського населення Лівобережної та Слобідської України, указує, що із селянства цих регіонів «збирали податки на утримання консистентів (російського війська) та інші «общенародные нужды» грошима, вівсом і пшеницею»²³⁵. В історіографії досить аргументованою є теза, що спеціальним завданням ПГУ «було скомпрометувати гетьманську владу, звинуватити її у надмірних податках та інших тягарях»²³⁶. А втім, для справедливості, мусимо зауважити: теза про те, що існуючі тоді податі з українського населення «насправді поклав на українців царат»²³⁷, наведена в академічному курсі «Історії держави і права України» лише частково відповідає дійсності. Деякі фіскальні платежі стали наслідком жадібності тодішньої української

---

²³¹ Там само. – С. 104.

²³² Там само. – С. 115.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само. – С. 129.

²³⁵ Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства лівобережної та слобідської України: (друга половина XVII-XVIII ст.) / Олександр Іванович Гуржій. – Київ, 1994. – С. 41.

²³⁶ Історія держави і права України: академічний курс в 2 т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. – Т.1. – К.: Ін Юре, 2000. – С. 289.

²³⁷ Там само.

старшини, котра особисте збагачення ставила понад інтересів української козацької держави. Український історик В. Орлик, досліджуючи фіскальний апарат Гетьманщини аналізує подання сотників Чернігівського полку до імператриці Єлизавети від 1744 р.²³⁸, опубліковане Вадимом Модзалевським 1894 р., у якому наводяться свідчення про зловживання за часів гетьмана Апостола. Так, зокрема, в документі наголошується, що тоді був «изобретен збор денег из самих козаков, который збор показан на старшини полковые и сотенные и на канцелярские служители и на канцелларские жь потребности, а з мужиков, которых большим числом имеется, и таковые их дела в канцелляриях всегда отправляются, ничего не собирается, затем, что владельцы мужиков своих защитили и все тяжести мужичие на козаков свалили»²³⁹.

Відновлення гетьманства в Україні та затвердження на посаді гетьмана Кирила Розумовського в червні 1750 р. на певний час відтермінувало остаточну інкорпорацію України-Гетьманщини в державний механізм Російської імперії, у тому числі й поглинання українських фінансових ресурсів імперським центром. Новообраному гетьману, як указує сучасний видатний український історик, професор Олександр Гуржій, «були повернуті всі рангові маєтності «на булаву», відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії тощо, а також скасована Канцелярія міністерського правління»²⁴⁰. Красномовне підтвердження певної самостійності гетьмана К. Розумовського в галузі фінансів наводить російський дореволюційний дослідник Микола Чечулін, аналізуючи проблему справляння гербового збору в губерніях Лівобережної України. Так, зокрема, в 1782 році Сенат виявив, що з 1750 року «по всей Малороссии гербовая бумага выведена из употребления по следующему ордеру бывшего тогда гетманом гр. К. Г. Разумовского»²⁴¹. Тобто, 32 роки ці губернії не були охоплені оподаткуванням загальноімперським збором, який був обов'язковим

²³⁸ Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини / Василь Орлик // Бористен. – 2010. – №8. – С. 25–28.

²³⁹ Прошение сотников Черниговского полка о козацких обидах, поданное имп. Елизавете в 1744 г. / Оттиск из Киевской Старины. Изд. В.Модзалевского. – К.: Тип. г.Т. Корчак - Новицкого, 1894. – С. 11–12.

²⁴⁰ Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – Київ: Альтернативи, 1999. – С. 55.

²⁴¹ Чечулин Н. Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II / Николай Дмитриевич Чечулин. – СПб.: Сенатская типография, 1906. – С. 245–246.

на всій території імперії, що свідчило, з одного боку, про невпорядкованість та безконтрольність у справлянні податків у Російській імперії, а з іншого – підтверджувало тезу: «гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Росії не було укладено ні «статей»-угод, ні договору, почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю й судочинство»²⁴².

Проте навіть у часи правління «лояльної» до України російської імператриці Єлизавети Петрівни продовжувалися процеси втручання імперського центру в фінансову систему України-Гетьманщини. Так, зокрема, у 1754 р. імператриця Єлизавета за поданням Сенату скасовує традиційні українські мита «індукту» й «евекту», а також зобов'язує гетьманський уряд надавати до імперського центру точні відомості про доходи та видатки скарбу Гетьманщини. Відомий український учений, професор Олексій Путро, досліджуючи цей аспект указував, що «К. Розумовський просив звільнити його від подібного звітування, однак канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання й зобов'язала гетьмана неухильно виконувати царський указ»²⁴³. Скасування «індукти» та «евекти» стало логічним продовженням імперської політики тієї ж Єлизавети щодо скасування митних кордонів між Гетьманщиною та Росією, коли впродовж 1747 – 1754 рр., як засвідчує В. Горобець, «було видано низку указів, які підготували ґрунт для закриття в 1754 р. митних форпостів на кордоні Гетьманщини та російських губерній»²⁴⁴. В історіографії існують різні оцінки даного кроку імперського центру, перш за все акцентується увага на політичному значенні ліквідації митних кордонів як однієї з ознак української автономії. Ряд дослідників звертають увагу на фінансовий бік даної проблеми. Так, В. Орлик указує, що «унаслідок таких інкорпораційних заходів у Гетьманщині зменшується база оподаткування, й відповідно її бюджет недоотримує значної суми коштів, хоча

²⁴² Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – Київ: Альтернативи, 1999. – С. 55.

²⁴³ Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) / Олексій Іванович Путро. – Київ: ДАКККіМ, 2008. – С. 68.

²⁴⁴ Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 235.

вноситься певне пом'якшення податкового тиску на жителів Лівобережжя»²⁴⁵. Таку ж саму точку зору підтримує О. Путро, зазначаючи, що скасування царським урядом в 1754 р «індукти» та «евекти» здійснювалося «з метою підірвати економічну незалежність України-Гетьманщини і, зокрема, гетьмана»²⁴⁶. Проте, на наше переконання, найбільш влучною для характеристики даних фіскальних заходів царату є теза В. Горобця: «збіднення військового скарбу привело до того, що центральний уряд був змушений навіть на утримання гетьманського уряду виділяти бюджетні асигнування з імперської казни, зрозуміло, вимагаючи від Глухова жорсткої звітності з приводу використання цих коштів... владні прерогативи реставрованого в 1750 р. інституту гетьманства перетворили його на звичайного чиновника Російської імперії»²⁴⁷. Щодо згаданих бюджетних асигнувань для утримання гетьмана К. Розумовського, то, на думку О. Путро, це було частковою «компенсацією» саме від втрати доходів від скасованих царатом «індукти» та «евекти», адже щорічна виплата гетьманові складала «50 тисяч карбованців з прибутків прикордонних митниць»²⁴⁸.

Аналіз наукової літератури з проблем скасування митних кордонів між Україною-Гетьманщиною та Росією засвідчує аргументованість висновків В. Орлика про те, що «митна політика стає першою складовою фінансової, котру російська влада не лише підпорядкувала собі, але й уніфікувала відповідно до загальноімперської, законодавче, започаткувавши остаточне поглинання української фінансової системи»²⁴⁹.

Питання взаємовідносин у фінансовій сфері між Україною-Гетьманщиною та російською імперською владою знайшло певне відображення не лише в працях сучасників тих подій чи спеціальних наукових дослідженнях декількох поколінь істориків, але й у навчальній літературі. Так, зокрема, у відомому підручнику

²⁴⁵ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – С. 58.

²⁴⁶ Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) / Олексій Іванович Путро. – Київ: ДАКККіМ, 2008. – С. 68.

²⁴⁷ Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 235.

²⁴⁸ Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) / Олексій Іванович Путро. – Київ: ДАКККіМ, 2008. – С. 68.

²⁴⁹ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – С. 58.

В. Литвина вказується, що «гетьманський уряд намагається також врегулювати економічні відносини Гетьманату, насамперед внести лад до фінансової сфери»²⁵⁰. Автор указує на ліквідацію відкупів в Україні-Гетьманщині, а також «сумнозвісних в Україні порціонів і раціонів або порцій і рацій – зборів, що стягувалися з українського населення в натуральній чи грошовій формі на користь розквартированого в Україні російського війська»²⁵¹. Цікавою є теза історика про те, що «українська старшина домогалася від офіційного Петербурга звільнення козаків та поспільства від безоплатного утримання російських вояків»²⁵². Недоконана форма дієслова «домоглася» – «домогалася» лише черговий раз тезу видатного історика початку ХХ ст. Володимира Пархоменка, написану ним ще в 1905 р. про те, що «гетманство Разумовского, обязанное своим происхождением прихоти императрицы, было прежде всего одною из тех обстановочных феерий, которые так любил тогдашний веселый и роскошный двор, и потому народу малороссийскому принесло мало пользы»²⁵³.

Аналізуючи стан наукової розробки проблем історії податкової політики російського самодержавства в Україні-Гетьманщині, зокрема його дії, щодо підпорядкування української податкової системи, не можна залишити поза увагою й історіографію фінансових установ Гетьманщини. Відомий український історик Павло Федоренко в рецензії на працю академіка ВУАН Михайла Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны» вважав, що без дослідження історії фінансового управління в Гетьманщині неможливо правдиво дослідити історію України²⁵⁴. Проте ще на початку ХХ ст. відомий історик Іван Лучинський вказував на фактичну відсутність історіографії з даної проблеми, наголошуючи, що навіть «не собран в достаточном количестве материал для такого

---

²⁵⁰ Литвин В. Історія України / Володимир Литвин. – Київ: Наукова думка, 2009. – С. 241.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Там само.

²⁵³ Пархоменко В. Конец старой Малороссии: (1733–1788 годы в истории левобережной Украины) / Владимир Пархоменко // Киевская старина. – 1905. – Т.ХСІ. – С. 344.

²⁵⁴ Федоренко П. З спірних питань економіки України: з приводу праці академіка М. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны», тт. 1 – 4 / Павло Федоренко // Україна. – 1929. – № 4. – С. 31(9 – 33).

исследования»²⁵⁵. Більше ніж через століття після цих слів ученого ми змушені відзначити, що ситуація з наявною історіографією проблем функціонування фінансового апарату в українській козацькій державі майже не змінилася на краще. Ми можемо лише констатувати, що на сьогодні, окрім праці І. Лучинського, котрий фактично першим підняв дану проблему в наукових дослідженнях, в 20-х роках ХХ ст. вийшли публікації Михайла Слабченка, зокрема четвертий том із його узагальнюючої праці «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны»²⁵⁶, монографія видатного історика права Лева Окиншевича²⁵⁷ та стаття відомого історика-архівіста Віктора Барвінського²⁵⁸, в 2000 р. була захищена кандидатська дисертація дніпропетровського дослідника Богдана Галя²⁵⁹, у якій є також і окремий параграф «Еволюція органів фінансового управління» в розділі, присвяченому передумовам бюрократизації апарату управління в Лівобережній Україні в 1720 – 1782 рр., а у 2010 році вийшла стаття Василя Орлика²⁶⁰. Б. Галь підсумовує, що «протягом 1720 – 1782 рр. було створено сталі, стаціонарні адміністративні, судові та фінансові органи управління з визначеною компетенцією. В рамках цього проекту вищим владним інститутам Гетьманщини було надано типову для імперських закладів форму «колегія-канцелярія»²⁶¹. На думку дослідника, в часи гетьманування Д. Апостола та К. Розумовського було досягнуто найбільших успіхів у відокремленні «суду та фінансів від адміністрації за участю української політичної еліти»²⁶². В. Орлик звертає увагу на місце фіскальних органів в державному механізмі Гетьманщини, особливу увагу приділивши спробам

²⁵⁵ Лучинский И. В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII в. / Иван Васильевич Лучинский // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн.15. – Вып.1. – Отд.3. – С. 20–23.

²⁵⁶ Слабченко М. Е. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв / Михаил Елисеевич Слабченко. – Николаев: ГИУ, 1925. – 325 с.

²⁵⁷ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. / Лев Окиншевич. – Київ, 1930. – 352 с. – (Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.8.).

²⁵⁸ Барвинский В. А. Комиссия экономии описных на Е.И.В. маестностей; причины ее учреждения и ее деятельность / Виктор Александрович Барвинский // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. – 1911. – Т.3. – С. 306–326.

²⁵⁹ Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Галь Богдан Олександрович – Дніпропетровськ, 2000. – 195 с.

²⁶⁰ Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини / Василь Орлик // Бористен. – 2010. – №8. – С. 25–28.

²⁶¹ Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Галь Богдан Олександрович – Дніпропетровськ, 2000. – С. 76.

²⁶² Там само. – С. 77.

гетьмана П. Орлика щодо її реформування, відображеним у «Пактах і Конституції законів та вольностей Віська Запорозького»²⁶³.

---

²⁶³ Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини / Василь Орлик // Бористен. – 2010. – №8. – С. 26.

2.3 Остаточне підпорядкування Росією українських фінансових ресурсів та поширення російської податкової системи на землі Лівобережної, Південної та Правобережної України в інтерпретаціях науковців

У другій половині XVIII ст. відбуваються процеси остаточної інкорпорації українських земель імперською Росією, у тому числі й підпорядкування українських фінансових ресурсів та поширення на українські терени російської податкової системи. Ці складні процеси пов'язані із імперською інтеграційною політикою російської імператриці Катерини II. Дослідники вказують, що саме на часи правління Катерини II припадає останній етап взаємовідносин України-Гетьманщини та російського самодержавства. Історики, називають різні чинники, які впливали на українську політику цієї імператриці. Ряд учених вважають, що вагому роль у формуванні української політики Катерини II відіграла її особиста неприязнь до українців та їхнього свободолюбства, витоки чого вбачають у її конфлікті з Ростовським митрополитом Арсенієм Мацієвичем, котрий походив із Волині. Як відомо, митрополит Арсеній різко виступив проти політики Катерини II щодо церковного майна, зокрема передачі в казенну власність монастирських земель. Окрім цього, за словами В. Пархоменка, «честолюбивой, болезненно ревнивой к своей власти, императрице чрезвычайно не нравилось самое звание гетмана и те «конфирмованные привилегии», которыми пользовались малороссы. Ее беспокоила привязанность малороссийского народа к своим старым порядкам и вольностям, его отчуждением от великороссов»²⁶⁴. У той же час частина дослідників вважає це реалізацією поглядів Катерини II на державний устрій, адже російська цариця, за словами В. Горобця, була вихована «під впливом ідей камералізму, Просвітництва і концепції добре регульованої поліцейської держави. Катерина з самого початку правління продемонструвала прагнення посилити контроль над провінціями, раціоналізувати їхній устрій і збільшити податкові надходження до імперської казни»²⁶⁵.

²⁶⁴ Пархоменко В. Конец старой Малороссии: (1733—1788 годы в истории левобережной Украины) / Владимир Пархоменко // Киевская старина. – 1905. – Т.ХСІ. – С. 346–347.

²⁶⁵ Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 236–237.

Серед фундаментальних досліджень політики російської імператриці Катерини II в Україні особливе місце посідає монографія канадського історика професора Зенона Когута «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини, 1760–1830»²⁶⁶. Учений підтверджує негативне відношення Катерини II до Гетьманщини та українців відображене в царському маніфесті стосовно Миновича, в якому спеціально наголошувалося на тому, що «злочинець був українського походження, сином прибічника «зрадника» Мазепи»²⁶⁷. Дійсно, в маніфесті російської імператриці від 17 серпня 1764 р. «Об учреждении уголовного суда над бунтовщиком Миновичем», підкреслювалося, що «Подпоручик Смоленского пехотного полка, Малороссиянец Василий Минович, первого изменника с Мазепою Миновича внукъ, по крови своей, как видно, отечеству вероломный...»²⁶⁸. Канадський історик указує, що «злісну антиукраїнську атмосферу» при дворі було створено через ряд факторів, зокрема записки Теплова, рішень Глухівської ради, проекту спадкового гетьманства і безперечно справи Миновича²⁶⁹. Однак автор вважає, що «виступ Катерини проти української автономії був пов'язаний не лише з придворними інтригами або антиукраїнською атмосферою при дворі. Вибух стався тому, що петиції Глухівської ради та гетьмана Розумовського йшли врозріз з фундаментальними поглядами та цілями Катерини, особливо з її бажанням раціоналізувати імперські закони та уряд... Автономна Гетьманщина перешкоджала втіленню в життя її улюбленої «просвітницької» програми – заохоченню іноземної імміграції. Подібно до багатьох програм Катерини імміграційну політику започаткувала її попередниця Єлизавета. За її часів сербські військові колоністи оселилися в Південній Україні та зайняли деякі території Гетьманщини. 1762 р. гетьман вимагав їх повернення; роком пізніше цю вимогу повторила Глухівська рада. Імперська адміністрація ж, навпаки, планувала об'єднати іноземні колонії з великою частиною Гетьманщини в нову провінцію під

²⁶⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. – Київ: Основи, 1996. – 317 с.

²⁶⁷ Там само. – С. 94.

²⁶⁸ Об учреждении уголовного суда над бунтовщиком Миновичем: Манифест, 17 августа 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – № 12228. – С. 891.

²⁶⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – Київ: Основи, 1996. – С. 94.

назвою Новоросія»²⁷⁰. Саме на претензії гетьмана К. Розумовського на династичну гетьманську булаву для його сина, як остаточну краплю, «яка переповнила чашу терпіння російської імператриці Катерини II та змусили її скасувати автономне гетьманське правління в Лівобережній Україні 1764 р.»²⁷¹ указує й сучасний український історик Тарас Чухліб.

Варто зауважити, що в науковій літературі, зокрема статті В. Горобця та О. Струкевича²⁷², є досить вагома ремарка щодо політики Катерини II з ліквідації українських державних інститутів в Україні-Гетьманщині та остаточної її інкорпорацією російським урядом. Автори вказують, що «імператриця були лише послідовницею політики своїх попередників на російському престолі, її заходи щодо Гетьманату можна розглядати як новий виток у політичних стосунках між Росією та Україною. Якщо Петро I та його короновані наступники проводили імперську політику через свої органи загальної курасової адміністрації при збереженні українських автономних форм державного правління, то Катерина II ліквідувала автономні форми правління, запровадивши другу Малоросійську колегію – відгалуження імперського державно-адміністративного апарату»²⁷³. Саме таким чином, вказують історики, російська імператриця «забезпечила собі можливість безпосередньо контролювати всі соціально-економічні та політичні процеси в краї та оперативно на них впливати»²⁷⁴. Такий висновок В. Горобця та О. Струкевича перегукується із висновками й ряду інших дослідників, зокрема, українського історика, професора О. Путро, відображеного в його монографії, виданої 1988 р. Учений вказує, що будучи частиною Російської імперії, Лівобережна Україна, фактично до 1781 р. зберігала певні особливості свого внутрішнього устрою, які царат ліквідував протягом XVIII ст., не останнє місце в цьому інкорпораційному процесі О. Путро відводить і представникам старшинських родів Гетьманщини

²⁷⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – Київ: Основи, 1996. – С. 94.

²⁷¹ Чухліб Т. В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Тарас Васильович Чухліб // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С. 92.

²⁷² Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 22–43.

²⁷³ Там само. – С. 34.

²⁷⁴ Там само. – С. 34.

через їхнє прагнення отримати права й привілеї російського дворянства²⁷⁵. До аналогічних висновків щодо ролі козацької старшини в російських інкорпораційних процесах дійшов і інший український історик Володимир Кривошея. Учений стверджує, що «поступова еволюція козацької старшини в бік Російської імперії призвела до відсутності протесту проти знищення спочатку гетьманства, а потім і самих козацько-старшинських урядів»²⁷⁶.

Серед перших публікацій з питання діяльності другої Малоросійської колегії (далі – II-ї МК), у тому числі й у сфері оподаткування, не можна не згадати «Літописну оповідь» О. Рігельмана, в якій знайшли відображення фіскальні заходи очільника цієї колегії, генерал-губернатора Малоросійського графа Петра Румянцева. Його діяльність О. Рігельман описує власними словами, а не переказує використані в процесі написання «Літописної оповіді» твори попередників чи наводить черговий монарший акт. Так, зокрема, дослідник указує, що П. Румянцев, побачивши «что сложенное на Малороссию довольствование провиантом и фуражем шести карабинерных полков с генералами и Глуховского гарнизона не приносит казне столько облегчения сколько терпит народ обременения от прицепок, затеваемых по случаю поставки того провианта и фуража в натуре, установил, чтоб, считая от 1764 года, каждый житель к довольствованию войск платил в скарб Малороссийский по одному рублю, да на комиссарские расходы по две копейки с дому, по четвертям года, представляя подробную раскладку на общее обывателей в селениях или владениях, а из сих бы уже денег отпускалось потребное количество по штатам на удовольствие войск. Для сборов сей подати, в округах учреждены комиссары, по избранию владельцев, коим, сверх того, препоручено прохождение войск переходящих и защищение жителей от обид»²⁷⁷. Для справедливості мусимо визнати, що у даному випадку досліднику української минувшини О. Рігельману, як генерал-майору російської армії, не можна закинути його упередженість та відданість канонам імперської політики російського царату в Україні, адже як

²⁷⁵ Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического развития) / Алексей Иванович Путро. – Киев: Выща школа, 1988. – 142 с.

²⁷⁶ Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / Володимир Володимирович Кривошея. – Київ: ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С. 344.

²⁷⁷ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / [упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К.: Либідь, 1994. – 676 с.

слушно указує видатний сучасний український історик Олександр Гуржій, хоча це й «планувалося здійснювати не стільки задля корінного населення, скільки в загальноімперських та фіскальних інтересах, вони певною мірою мали позитивно вплинути на розвиток господарства України»²⁷⁸.

Серед перших праць, у яких був здійснений аналіз діяльності II-ї МК можна назвати й «Історію Русів». Якщо діяльності Першої малоросійської колегії в даній книзі дається виключно негативна оцінка, то заходи очільника II-ї МК графа Петра Румянцева-Задунайського сприймаються позитивно. Так, зокрема, наголошується, що граф Румянцев, вивчивши проблему забезпечення провіантом та фуражем військ, ліквідував одну з корупційних тогочасних схем військових урядників, зокрема, «встановив Граф однаковий податок грошовий з усіх обивателів Малоросійських, поминаючи лише урядників та службових Козаків, і звелів платити з кожного диму, себто з кожної хати, по карбованцю і дві копійки на рік, що становить з душі чоловічої статі по 35 копійок. І той податок сплачується до скарбниць повітових, на те заснованих, а з них, наказом Канцелярії скарбу Малоросійського, видаються гроші на полки та команди військові для прохарчування військ та годівлі їхніх коней, за встановленими штатами й цінами»²⁷⁹. Про позитивне ставлення автора цієї праці до реформування Петром Румянцевим оподаткування в Україні-Гетьмашині свідчить твердження автора про те, що «народ малоросійський, такими установами будши доволі улегшений і ущасливлений, прославляв за те нове своє начальство»²⁸⁰.

Одним із перших дослідників, котрий звернувся до питання введення згаданого «рубльового» окладу в Лівобережній Україні, був російський дореволюційний історик Микола Чечулін, дану проблему він розглянув у своїй праці, присвяченій фінансам Російської імперії в роки правління Катерини II²⁸¹. За твердженням автора, «рубльовий збір» з населення Лівобережної України було введено приблизно між 1-м і 15-м вересня 1765 року: за поданням малоросійського генерал-губернатора графа

²⁷⁸ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1994. – С. 55.

²⁷⁹ Історія Русів / [пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука]. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 316–317.

²⁸⁰ Там само. – С. 317.

²⁸¹ Чечулін Н. Д. Очерки по истории русских финансов в царствовании Екатерины II / Н. Д. Чечулин. – СПб.: Сенатская типография, 1906. – 380 с.

Румянцева, який дав пропозицію II-й МК, щоб вона попіклувалася відправкою комісарів, які б «расположение имели по кварталам года суммы с числа хат, с которых, по соображению расходов, доводится взыскивать со всякого квартала 25 коп., а в год рубль»; с поветов и округов взыскивать без всякого опущения с атаманов и куренных, а с владельческих – с самого владельца или его управителя»²⁸². Цікаво, що власне М. Чечулін, з одного боку, погоджується, що цей збір не є поголовним, а з іншого – продукує досить голослівний висновок про те, що «таким образом, это было прямо введение подушной подати в рублёвом размере, без всяких дальнейших различений»²⁸³. Необґрунтоване віднесення істориком «рубльового збору» до існуючого на той час в значній частині Російської імперії подушного оподаткування спровокувало ряд помилок у дослідженні податкової політики в частини дослідників наступних поколінь. Так, зокрема, російський-радянський історик В. Нупокоев в монографії, присвяченій державним повинностям селян європейської частини Російської імперії, без посилань на будь-які джерела також стверджував, що в Україні-Гетьманщині «для крестьян казенных, владельческих и монастырских в 1765 г. был введен повышенный подушный оклад по 1 р. с души»²⁸⁴. А от сучасні російські історики, в колективній монографії, присвяченій історії оподаткування, зокрема в її четвертому розділі «Налоги императорской России XVIII века» (автор В. Захаров) саме з посиланням на працю М. Чечуліна указують, що «с 1765 г. с малороссийских крестьян и мещан взимается уже подушный сбор, по 1 руб. с души, т.е. меньше, чем с государственных крестьян великорусских губерний»²⁸⁵. Разом з тим із твердженнями згаданих дослідників важко погодитися, адже в них, на превеликий жаль, немає розуміння сутності податкового механізму, можливо через розгляд проблеми, яка потребує значно більше, ніж знання праць попередників. Для того щоб стверджувати, що «рубльовий збір» є подушною податтю, необхідно довести, що базою для його стягнення (об'єктом оподаткування) була «ревізька душа», а це неможливо, адже об'єктом

²⁸² Там само. – С. 124.

²⁸³ Там само. – С. 125.

²⁸⁴ Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / В. Неупокоев. – М.: Наука, 1987. – С. 23.

²⁸⁵ Захаров В. Н. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шаццлло. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 119.

оподаткування в Україні-Гетьманщині була в той час садиба «дим», «двір» і т.д. Власне й сам М. Чечулін указував, що «рубльовий збір» стягувався щоквартально відповідно до кількості хат, що за рік складало 1 руб. із хати. Цікаво, що сучасники тих подій О. Рігельман та автор «Історії Русів» висловлювали різне бачення «рубльового збору» про що йшлося вище. Рігельман указував, що згідно з розпорядженням графа Румянцева розкладка збору здійснювалася на загальну кількість мешканців у поселеннях, автор «Історії Русів» вказував, що «рубльовий збір» граф Румянцев «звелів платити з кожного диму, себто з кожної хати»²⁸⁶, хоча й зазначав, що це складало по 35 коп. з чоловічої душі в рік. На наше переконання, саме в розпорядженнях очільника II-ї МК графа Петра Румянцева-Задунайського, зокрема в його намаганні зрозуміти податкове навантаження на населення підконтрольної йому Лівобережної України лежить методологічна помилка багатьох поколінь істориків – від нечіткості формулювань сучасників тих подій до помилкових тверджень М. Чечуліна, В. Нупокоева та В. Захарова. Граф Румянцев був російським урядовцем, а в російських губерніях існувала подушна система оподаткування, у якій об'єктом оподаткування була «ревізька душа», а в Україні об'єктом оподаткування слугувала садиба. Проте, щоб зрозуміти, яке податкове навантаження на одного мешканця колишньої Гетьманщини, граф Румянцев і вимагав після розподілу «рубльового збору» по хатах, надати йому відомості, щодо кількості мешканців, на яких цей збір поширювався, тобто суб'єктів оподаткування – платників податей, адже «хата» чи «дим» самі не могли платити. Своєрідним підсумком даної проблеми в історіографії є праця В. Орлика²⁸⁷. Учений доводить, що подушне оподаткування в Лівобережній Україні було введено лише 1783 р., а в «1765 р. двори (виділено нами – Л. Г.) селян, міщан, підсусідків та козаків-підпомагачів замість попередніх «консистенських» зборів, що не мали визначеної законодавцем ставки, і стягувалися як у грошовій, так і в натуральній формі, обкладалися новим, чітко визначеним, так званим «рубльовим окладом»²⁸⁸.

²⁸⁶ Історія Русів / [пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука]. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 316.

²⁸⁷ Орлик В. М. Спірне питання з історії оподаткування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Василь Михайлович Орлик. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVII. – С. 78–83.

²⁸⁸ Там само. – С. 79.

Варто також зазначити, що російський історик М. Чечулін підтверджує факт ліквідації податкових привілеїв окремих категорій населення України-Гетьманщини унаслідок введення «рубльового збору» згідно рішень II-ї МК²⁸⁹.

Щодо подальших кроків графа Румянцева у реалізації ним імперської податкової політики в Лівобережній Україні, то вони також не мають однозначного трактування в історіографії, особливо це стосується так званого румянцівського опису Малоросії. Так, зокрема, автор «Історії Русів», вдаючись до філософських категорій, зазначає, «а як щастя людське невідомими планетами майже завжди переслідується будь-яким злом, що його обтяжує і дає матерію філософам дискутувати цілі віки про основи добра і зла, досі ними не вирішені, то й народ Малоросійський в добробуті своєму зазнав того спільного жеребу лихої долі. Граф Румянцев року 1767-го звелів учинити всьому народові і його майнові Генеральний опис що, як у своєму роді, так і в способі його проведення, був новиною незвичайною»²⁹⁰. Негативне ставлення анонімного автора до Генерального опису, а особливо до методів його проведення імперськими сановниками, засвідчує особлива емоційність опису цього процесу на сторінках «Історії Русів». Так, зокрема, автором вказується, що «за комісіонерів до того призначено в кожному повіті штаб-, обер- і унтер-офіцерів з численними писарями та рядовими із Великоросійських консистуючих полків і залог, які тільки муштрувати солдатів, чинили за тими правилами і з селянами. У кожному селі виганяли народ з хат його на вулиці, не минаючи нікого і навіть немовлят, шикували їх шеренгами і тримали так на всякій погоді, чекаючи, аж доки перейдуть вулицями головні Комісіонери, які, роблячи їм перекличку, значили кожного на грудях крейдою та вуглем, щоб з іншими не змішався. Худобу обивательську тримали разом з її господарями і також оглядали й переписували як маєток господарів. Ревіще худоби і плач дітей здалеку сповіщали, що зближаються до них комісіонери з численними асистентами. Після людей і скотини бралися до поміщиків і власників. Від них вимагали документів і доказів на володіння маєтностями та землями і тут-то потрясали всі скарби кожного. Звичайно

---

²⁸⁹ Там само. – С. 125.

²⁹⁰ Історія Русів / [пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука]. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 317.

домагалися якихось Писцових книг і жалування Царських грамот, але вони тут були у самих лише попів на парафії, та й то Архієрейські; а як поміщикам, згідно з правами та договірними статтями їх, усі надання та пожалування йшли від Гетьманів і Трибунальних урядів, а тільки мало хто мав на те потвердження Царські, видані на їх бажання та при випадкових okazіях, то й подали всі власники універсали Гетьманські та декрети Судові; але їх спершу вважали за паспорти, або прокормьожні, а мало що за посвідки звичайні, і опісля вже поволі приходили вони в свою силу, залежно від клопотань власників та їхніх пожертв»²⁹¹. Таким чином, автор «Історії Русів» змальовує дії російської влади щодо тотального підпорядкування їй населення України-Гетьманщини, через встановлення жорсткого контролю, у тому числі й шляхом проведення Генерального опису, не лише за населенням, а й за його власністю. Проведений імперською владою в 1765-1769 рр. Генеральний опис, дав російським урядовцям детальну інформацію щодо фінансових ресурсів Лівобережної України, зокрема бази оподаткування через облік різних категорій податного населення та створив підґрунтя для запровадження російської подушної системи оподаткування в 1783 р. Окрім цього, Генеральний опис мав далекоглядні не лише економічні, але й політико-правові наслідки, адже російські урядовці своїми діями ставили під сумнів традиційне в Україні право власності, вимагаючи його легітимізації лише через імперські інституції. Таким чином, «Історія Русів» є дійсно важливим етапом розвитку української історичної думки, її автор, як сучасник тих подій, досить об'єктивно відобразив імперську політику Росії до українських земель у другій половині XVIII ст., а сама праця за влучним висловом Сергія Єфремова, є «талановитим політичним памфлетом»²⁹² тієї епохи.

Безпосередньо проблемам діяльності II-ї МК присвячене дисертаційне дослідження сучасного українського історика Олексія Струкевича²⁹³, котрий до речі є вчителем згаданого вище дослідника ПГУ С. Лапшина. О. Струкевич,

---

²⁹¹ Там само. – С. 317.

²⁹² Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К., 1995. – С. 214.

²⁹³ Струкевич О. К. Друга малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративна діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / Струкевич Олексій Карпович – Київ, 1994. – 24 с.

досліджуючи проблеми політико-адміністративної діяльності II-ї МК, першочергово розглянув «дії російських властей, зокрема фінансовий тиск, у ході підпорядкування-поглинання 2-ою МК Генеральної Канцелярії»²⁹⁴, саме це на думку вченого «забезпечило успіх усіх наступних політико-адміністративних заходів у підкоренні політичної системи Гетьманщини»²⁹⁵. Щодо підпорядкування фінансових урядових інституцій Гетьманщини керівництву II-ї МК, зокрема, Канцелярії Малоросійського Скарбу (далі – КМС) та Генеральної Лічильної Комісії (далі – ГЛК), то дослідник вважає, що це «дало можливість налагодити російським властям фінансовий нагляд за Лівобережжям», адже «реорганізована КМС щомісяця рапортувала колегії і що півроку Сенату «о приходе и расходе денежной казны»²⁹⁶. А ГЛК, на думку автора, було перетворено дієвий ревізійний орган, за допомогою якого «імперські власті, в першу чергу, провели ревізію прибутків і витрат України за роки гетьманування Розумовського»²⁹⁷. До речі, О. Струкевич також наголошує на позитивних аспектах введення «рубльового збору», наголошуючи, що його введення було обумовлене тим, що II-а МК «намагалася не допускати зловживань з боку військових та стримувати прояви незадоволення, обурення з боку населення»²⁹⁸. Загалом, підсумовуючи заходи імперських урядовців, у тому числі й II-ї МК, академік В. Смолій указує, що в «70 – 80-х роках XVIII ст. наступ царизму на залишки автономії України вступив у завершальну фазу»²⁹⁹.

Імперські заходи щодо обліку податного населення Лівобережної України та економічних ресурсів регіону не обмежилися Генеральним описом П. Румянцева. У процесі уніфікації українських земель відповідно до російського адміністративно-територіального поділу протягом 1779 – 1781 рр. впорядковуються нові описи цього регіону. Всією організаційною роботою керував малоросійський губернатор А. Милорадович, котрий розробив детальну інструкцію для членів спеціально створеної для проведення даного опису комісії. Результатом діяльності якої постали

²⁹⁴ Струкевич О. К. Друга малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративна діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / Струкевич Олексій Карпович – Київ, 1994. – С. 16.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Там само. – С. 16–17.

²⁹⁷ Там само. – С. 17.

²⁹⁸ Там само. – С. 18.

²⁹⁹ Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С. 19.

описи Київського³⁰⁰, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв. Ці описи, разом із описом Харківського намісництва³⁰¹ складають корпус описово-статистичних джерел 70 – 90-х років XVIII ст. і слугують важливим джерелом до вивчення податкової політики російського уряду в українських землях.

Загалом, аналізуючи історіографію діяльності II-ї МК, у тому числі й в галузі податкової політики, ми погоджуємося із тезою дніпропетровського дослідника Богдана Галя, про те, що, окрім «обов'язкових уступів у загальних курсах і окремих сюжетів у біографічних нарисах, присвячених малоросійському генерал-губернатору П.О. Румянцеву, чи не єдиним на сьогодні спеціальним дослідженням історії другої Малоросійської колегії (1764 – 1786) залишається дисертація вінницького історика О.К. Струкевича»³⁰². А сам Олексій Струкевич, після проведеного ним дослідження, все ж змушений був констатувати, що «незважаючи на інтерес, виявлений вітчизняними істориками до проблем 2-ї МК, в цілому вона залишається не дослідженою»³⁰³.

Проаналізувавши інкорпораційні заходи уряду Катерини II щодо України-Гетьманщини, В. Горобець підсумовує, що вони поряд із створеними соціальними умовами «для зниження політичної активності позбавленої власної державності української старшини вже на початку 1780 р. забезпечили необхідні умови для остаточної інкорпорації українських земель імперією, яка стала реальністю в січні 1782 р., коли землі Лівобережної України як Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва були включені до її складу»³⁰⁴.

Отже в літературі, в якій висвітлюються проблеми державного механізму української козацької держави – Військо Запорозьке, більш відомої в історіографії як Гетьманщина та Україна-Гетьманщина, проблеми історії українських фінансів та боротьби російських урядовців за контроль над ними не знайшли достатнього

³⁰⁰ Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. / [відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1989 – 390 с.

³⁰¹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / [упорядкув., В. А. Пирко, О. І. Гуржій]. – К.: Наукова думка, 1991. – 223 с.

³⁰² Галь Б. О. До історії створення другої Малоросійської колегії /Богдан Олександрович Галь // Січеславський альманах: зб. наукових праць з історії українського козацтва – Д.: НГУ, 2008. – Вип.3.– С. 73 (73 – 83).

³⁰³ Струкевич О. К. Друга малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративна діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / Струкевич Олексій Карпович – Київ, 1994. – С. 10.

³⁰⁴ Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 239.

висвітлення. Навіть в колективній монографії, підготовленій Інститутом історії України НАН України «Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура», незважаючи на наявність окремого параграфу «Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні» (автор Олег Морозов), фактично вся увага автора сконцентровується лише на митній політиці, а проблеми податкової політики російського царату розглядаються побіжно³⁰⁵.

Окрім України-Гетьманщини, інкорпораційні заходи російських урядовців реалізовувалися і в інших українських регіонах, зокрема в Слобідській Україні та Південній Україні (Запорозькій Січі). Окремо зупинимось саме на висвітленні в літературі фіскальних складових інкорпорації цих регіонів російським царатом.

Історія Слобідської України XVII-XVIII ст. має порівняно багату історіографію, проте специфікою проблеми податкової політики російського царату в цьому регіоні є її доволі незначна репрезентативність в історіографії, увагу дослідників здебільшого притягували питання політичного та соціального становища населення, розвиток військової справи та слобідських козацьких полків. Територіальні межі даного регіону мають чіткі й усталені в історіографії межі, зокрема вказується, що «на території сучасних Сумської, Харківської, частини Донецької та Луганської областей України, Курської та Белгородської областей Російської Федерації існувало п'ять слобідських козацьких полків: Ізюмський, Охтирський, Острозький, Сумський і Харківський»³⁰⁶. У 1765 р. на основі цих 5-ти полків було створено Слобідсько-Українську губернію, м. Харків, як указує Д. Багалій було зроблено «губернским городом, в то время как Сумы, Ахтырка, Изюм и Острогожск остались уездными»³⁰⁷.

Щодо оподаткування, то автори переважно згадували лише про встановлення контролю російських військових під час збору податей в часи правління російської

---

³⁰⁵ Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 203–230. (671 с.)

³⁰⁶ Семенов В. М. Функції органів влади Слобідської України у другій половині XVII-XVIII ст. / В. М. Семенов // Теорія та практика державного управління. – 2013. – Вип. 1 (40). – С. 84–90.

³⁰⁷ Багалей Д. И. Краткий исторический очерк торговли. В Харьковском крае в XVII и XVIII вв. / Дмитрий Иванович Багалей. – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1888. – С. 9.(25 с.)

імператриці Єлизавети³⁰⁸ та констатували про введення подушного, як наприклад відомий дореволюційний дослідник слобідського козацтва Євген Альбовський, котрий указував, що «все сборы, которыми обложены были слобожане на содержание своих полков, теперь отменялись, а, вместо них, назначался подушный оклад с казенных войсковых обывателей, в которых обратились прежние подпомощники и подслседки, в размере 95 коп. с пользовавшихся правом винокурения и по 85 коп. с не пользовавшихся этим правом; с владельческих же крестьян, что носили прежде название подданных, бралось по 60 коп. с души»³⁰⁹.

Уведенню подушного на Слобожанщині передувала діяльність так званої «Комісії Щербініна», названої за прізвиськом її очільника секунд-майора Євгена Щербініна, котрий стане першим Слобідсько-Українськи губернатором. В історіографічному плані діяльність даної комісії належить до недостатньо досліджених, особливо фінансового боку діяльності. А спорадичні згадки про фіскальну її діяльність не є репрезентативними і не вирішують усього кола дослідницьких завдань з цієї проблеми. На сьогодні трапляються лише фрагментарні спроби підняти дане питання, як зокрема в статті харківського історика Володимира Маслійчука, котрий указує, що «спрямуванням щербінінської Комісії було не вирішення нагальних суперечностей і питань, а впорядкування фінансових та фіскальних відносин»³¹⁰. Автор наголошує, що таке «впорядкування передбачало усунення слобідських старшин від керівництва податками, перепис населення для виявлення його фінансових потуг, обкладення податком підданих та підсусідків, запровадження «приходных» і «расходных» книг на загальноросійський кшталт»³¹¹.

Певну інформацію щодо введення подушного оподаткування в Слобожанщині містить праця видатного українського історика Дмитра Багалія. Учений не лише констатував податкові ставки для її мешканців, але й аналізував кількісний склад платників цієї загальноімперської податі, указуючи, що під час введення подушного

³⁰⁸ Яценко В. Б. Інтеграційна політика російського уряду щодо козацтва Слобідських полків в добу Єлизавети Петрівни / Владислав Борисович Яценко // Січеславський альманах. – 2006. – С.132. (128–134.)

³⁰⁹ Альбовский Е. А. История Харьковскаго Слободскаго казацьяго полка (1651-1765 гг.) / Евгений Александрович Альбовский. – Харьков: Тип. Губернскаго Правления, 1895. – С. 209. (231 с.)

³¹⁰ Маслійчук В. Л. Щербінінська Комісія та скасування слобідських полків 1762 – 1764 рр. / Володимир Леонтійович Маслійчук // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ: НГУ, 2005. – Випуск 1. – С. 167–174.

³¹¹ Там само. – С. 170.

«ті, хто мав право курити горілку, мусили тепер платити у казну по 95 коп. з душі: таких тоді з'явилося 154 809 чол. мужського полу... А ті, хто не мав такого права, мали платити по 85 коп. – таких було тоді 22 329 чол. мужського пола... За сим станом ішли інші піддані, котрі платили вже тільки по 60 коп. з чоловіка, і їх було 328 814 чол.»³¹². Особливий інтерес складає твердження ученого, що подушна подать щорічно розкладалася не за ревізькими душами, «а по заможності кожного»³¹³. Проте дані, наведені видатним українським істориком, лише повторюють ті, які наводяться в доповіді сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Панина й таємного радника Олсуф'єва «Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских лёгких полков» затвердженої Катериною II 16 грудня 1764 р. і опублікованої у 16 томі Повного зібрання законів Російської імперії за № 12293³¹⁴. Більш детальний аналіз даного документа здійснений сучасним українським ученим В. Орликом³¹⁵. Значно змістовніша інформація, щодо податкової політики російського самодержавства в Україні міститься в іншій книзі Д. Багалія – «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний»³¹⁶. Так, зокрема, в одному з документів, наведених автором, указується порядок стягнення подушних податей із різних категорій населення Слобожанщини³¹⁷.

Не менш вагомі аспекти податкової політики російських урядовців в Слобожанщині розглядаються в праці іншого дореволюційного історика Івана Теличенка. Особливо цінним у його праці є те, що автор, на основі архівних документів дослідив проблеми реалізації імперської реформи 1765 р. на Слобожанщині, у тому числі й введення подушного оподаткування. Так, зокрема,

³¹² Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій. – Харків: Дельта, 1993. – С. 110. (256 с.)

³¹³ Там само.

³¹⁴ Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 16. – № 12293. – С. 1003–1006.

³¹⁵ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 60–62.

³¹⁶ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Дмитрий Иванович Багалей. – Харьков: Тип. К.Л. Счасни, 1890. – 438 с.

³¹⁷ Там само. – С. 197–216.

І. Теличенко, підкреслював, що «в массе населения недовольство проявилось после преобразований во время сбора и раскладки нового оклада и выразилось в упорном нежелании платить упомянутый оклад»³¹⁸. Автор указував, що царський указ про встановлення подушного оподаткування «с инструкциями взимания сборов был разослан во все комиссариаты Слободско-Украинской губернии, и в некоторых из них вызвал бурю негодования и вражды»³¹⁹. Історик особливо не зупинявся на всіх деталях селянського незадоволення імперським нововведенням, адже, як він зазначив, вони були майже кругом аналогічними, а лише, за його словами, виокремив ті випадки, коли даний указ був сприйнятий відверто вороже, при цьому дослідник намагався відмітити п'ять найбільш цікавих моментів. Так, зокрема, він наводить приклад, коли мешканці Мереф'янського комісаріатства, зібрані згідно з указом для виборів розкладників подушної податі, відмовилися проводити вибори піднявши з цього приводу «крик, шум, гам», а комісари для присмирення бунтівників змушені були викликати військову команду³²⁰. Другий описаний І. Теличенком випадок мав місце в с. Андріївці, коли після зачитання перед її мешканцями імператорського указу, один із обивателів Строгий заявив, що це не указ, а ордер, тому можна не платити до того часу, поки не покажуть друкований указ. Мешканці даного села, підхопивши цю ідею, відмовилися сплачувати нововведене подушне. Для придушення бунту губернська канцелярія спрямувала до села два ескадрони солдат. Заарештованих 213 бунтівників під конвоєм 100 гусар було доправлено до м. Ізюма, де їх було допитано. Автор указує, що 176 затриманих «показали, что они за скудностью своею не могут платить требуемого оклада, и объявляют желание служить по прежнему. Остальные 33 показали, что ослушностей они не чинили, а будут платить оклад безоговорочно, присутствовали же они в толпе возмущившихся единственно по глупости»³²¹. Перші 176 осіб, як свідчить дослідник, були визнані винними і їх приговорили до биття батогами, а інші 33 відпущені без покарання, хоча й із 176 осіб, яких мали б відшмагати батогами, лише

---

³¹⁸ Теличенко И. В. Протест слободской старшины и казаков против реформы 1765 г. / Иван Васильевич Теличенко // Киевская старина. – 1888. – Т. XX. – С. 246. (244–270).

³¹⁹ Там само. – С. 263.

³²⁰ Там само.

³²¹ Там само. – С. 266.

25 осіб отримали це покарання, а інші були звільнені від нього³²². Подібні випадки за свідченням І. Теличенка мали місце і слободах Бакалея та Левківці. А от у містечку Угольцях, у віданні якого були села Одринка та Черемушне, місцеві мешканці вибрали розкладників податей, але ті, як пише І. Теличенко, «к присяге идти не пожелали, а когда капитан хотел склонить их к этому угрозами и страхом, то все жители окружили его с таким криком и бранью, что он едва спасся бегством»³²³. І знову імперська влада була змушена застосовувати військові команди для втихомирення мешканців та впровадження подушного оподаткування. Досить красномовним є наведене І. Теличенком урядове розпорядження від 24 грудня 1765 р., яке за словами дослідника «показывает, что возмущению обывателей было придано серьезное значение, и оно обезпокоило правительственные сферы»³²⁴. Про те, що значна частина мешканців Слобідської України негативно сприйняли введення на їхніх територіях загальноімперського подушного свідчать й інші дослідники, зокрема український радянський історик Антон Слюсарський³²⁵.

Що ж власне до хронології введення подушного оподаткування в Слобідській Україні, то в історіографії лише в монографії В. Орлика з посиланням на відповідні архівні документи вказується, що збір подушного було розпочато 1766 р.³²⁶ Проведений ученим аналіз доходів та видатків Слобідської губернії засвідчив, що 1780 р. він був профіцитним, що досягалося переважно шляхом збільшення ставок подушного оподаткування для населення, зокрема «з міщан – 1 руб. 20 коп., з селян, виноградарів, циган і розкольників – 70 коп»³²⁷.

Загалом, історіографічний огляд літератури свідчить, про відсутність праць безпосередньо присвяченим проблемам податкової політики в Слобідській Україні, ця політика розглядалася лише дотично. Це стосується фактично усіх видів історіографічних джерел, у тому числі й дисертаційних досліджень. Автори дисертацій констатували факт наступу російського царату на права й вольності

³²² Там само. – С. 266.

³²³ Там само. – С. 267.

³²⁴ Там само. – С. 268.

³²⁵ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / Антон Григорьевич Слюсарский. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – С.426-430. (460 с.)

³²⁶ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 63.

³²⁷ Там само.

слобідського козацтва та його інтеграцію до державного механізму Російської імперії, як наприклад В. Яценко: «у процесі інкорпорації слобідське козацтво було позбавлено власної військової організації, судової рівності зі старшиною, відмінності при оподаткуванні від поспільства і переведено в своїй більшості до непривілейованих верств суспільства – військових обивателів»³²⁸. Водночас те, що внаслідок таких дій імперського центру слобідське козацтво не просто потрапляло до непривілейованих верств, а зараховувалося до податних станів, залишалося переважно поза увагою дослідників.

Своєрідним вінцем імперської політики в Лівобережній Україні у сфері оподаткування, стає травневий 1783 р. іменний указ Катерини II про поширення російської податкової системи на українські землі та введення там подушного оподаткування. Цей указ Василь Орлик називає «наріжним каменем податкової політики» російського царату в Україні³²⁹. Стан наукової розробки встановлення подушного оподаткування на українських теренах в 1783 р. розглянемо в наступному розділі дисертації в параграфі, присвяченому історіографії подушного та інших прямих податків з населення в українських губерніях.

До одного з малодосліджених аспектів проблеми податкової політики російського уряду в Україні слід віднести висвітлення в літературі історії оподаткування в Південній Україні та встановлення російською владою контролю над фінансовими ресурсами цього регіону. Якщо в Гетьманщині та Слобожанщині інкорпорацій ні заходи імперських урядовців спрямовувалися на підпорядкування царату існуючих там податкових платежів, а згодом встановлення загальноімперського подушного оподаткування, то в іншому регіоні – Південній Україні, справи були набагато складніші. З одного боку, Південна Україна до середини XVIII ст. була презентована автономним військовим і територіальним утворенням Запорозькою Січчю (Військом запорозьким низовим), на теренах (вольностях) якого існувала власна податкова система, з іншого – з 1750-х років

---

³²⁸ Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Яценко Владислав Борисович – Харків, 2007. – С. 18. (23 с.)

³²⁹ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 65.

імперський центр проводив систематичний наступ на запорозькі терени, створивши на них так звану Нову Сербію в 1752 р. та Новоросійську губернію в 1764 р. Історія Південної України має доволі багату й репрезентативну історіографію, це праці А. Скальковського³³⁰, П. Щербальського³³¹, Є. Загоровського³³², Я. Новицького³³³, Д. Яворницького³³⁴, Д. Багалія³³⁵, М. Владимірова³³⁶, Н. Полонської-Василенко³³⁷, В. Кабузана³³⁸, О. Дружиніної³³⁹, В. Тимофієнка³⁴⁰, В. Голобуцького³⁴¹, А. Бойка³⁴², В. Пірка³⁴³, В. Орлика³⁴⁴, В. Мороза³⁴⁵, В. Козирєва³⁴⁶, Ю. Головка³⁴⁷, В. Мільчева³⁴⁸,

³³⁰ Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Одесса, 1850. – 364 с.; Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. II. – Одесса, 1853. – 552 с.; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Ч. I. – Одесса, 1836. – 288 с.; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Ч. II. – Одесса, 1838. – 349 с.; Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

³³¹ Щербальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края / П. К. Щербальский // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих / П. К. Щербальский. – Москва: Университетская типография, 1868. – Кн. I. – С. 17–41.

³³² Загорский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потёмкине / Евгений Александрович Загорский. – Одесса: Эконом. тип., 1913. – 34 с.

³³³ Новицький Я. Твори / [упорядн. Анатолій Бойко]. – Запоріжжя: АА Тандем, 2007. – Т. 5. – 508 с.

³³⁴ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

³³⁵ Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Дмитрий Иванович Багалей. – Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 117 с.

³³⁶ Владиміров М. М. Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 – 9 мая 1887 г. / М. М. Владиміров. – Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. – 275 с.

³³⁷ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпровські хвилі, 1967. – Т. I. – 398 с.; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпровські хвилі, 1967. – Т. 2. – 248 с.

³³⁸ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)) / В. М. Кабузан – М.: Наука, 1976. – 307 с.

³³⁹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 259 с.

³⁴⁰ Тимофеєнко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеєнко. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.

³⁴¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – Київ: Вища школа, 1994. – 546 с.

³⁴² Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аграрні відносини / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя: Тандем-У, 1997. – 204 с.; Бойко А. В. Адміністративний устрій Південної України останньої чверті XVIII століття / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – 208 с.

³⁴³ Пірко В. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. / В. Пірко. – Донецьк, 1993. – 64 с.

³⁴⁴ Орлик В. М. До питання історії волосько-молдавських поселень на Україні / В. М. Орлик. – К.: КДЛУ, 1996. – 32 с.; Орлик В. Міграції, як складова процесу виникнення молдо-волоських поселень в Центральній Україні в другій половині XVIII століття / В. М. Орлик // Проблеми міграції. – 1999. – №2. – С. 32–36; Орлик В. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. / В. М. Орлик // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – Випуск 23. – К.: УНІВЕРС, 2007. – С. 148–156.

³⁴⁵ Мороз В. С. Деякі питання заселення Степової України в 70-х роках XVIII століття (за матеріалами Дніпропетровського історичного музею) / В. С. Мороз // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I. – Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь», 1997. – 538 с.

³⁴⁶ Козирєв В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В. К. Козирєв. – Запоріжжя, 1999. – 528 с.

³⁴⁷ Головка Ю. І. Відомості митних установ як джерело до історії митниць Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: [в т. ч. на прикладі Херсонської губернії] / Ю. І. Головка // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 107–122; Головка Ю. І. Особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 139–150; Головка Ю. І. Кадрова політика на митних установах Південної України в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. // Наукові праці історичного факультету

І. Савченко³⁴⁹, В. Саксонова³⁵⁰, Ю. Демешка³⁵¹ та ін. У названих роботах тією чи іншою мірою згадується й податкова політика в Запорозькій Січі або в імперських адміністративно-територіальних одиницях, створених на Вольностях Війська Запорозького*. Проте серед публікацій, які ґрунтовно висвітлюють ці проблеми, вважаємо за доцільне виділити праці відомого дореволюційного історика А. Скальковського та сучасних українських дослідників І. Савченко, В. Саксонова та В. Орлика.

Так, зокрема, Аполлон Скальковський, фактично перший в історіографії дослідив податі, які сплачували мешканці Вольностей Нової Січі. Автор указував, що податі платили лише одружені козаки та посполиті люди. Щодо власне самої прямої податі, то на переконання дослідника «вона була двоякою: постійною і тимчасовою; перша до 1758 року становила 1 карбованець від сім'ї, а з того часу збільшена на 50 копійок»³⁵². Стосовно тимчасових податків, А. Скальковський указував, що вони бралися лише у надзвичайних випадках. Базою оподаткування (об'єктом оподаткування) дослідник визначає «хату» або «родину»³⁵³. На думку В. Орлика, названі А. Скальковським податки були не чим іншим, як традиційним для українських земель «подимним»³⁵⁴.

ЗДУ. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. 19. – С. 66–72; Головка Ю. І. Митні установи Південної України в системі зовнішньої (азовсько-чорноморської) торгівлі в 1775–1819 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 38–44; Головка Ю. І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 319–323.

³⁴⁸ Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 - 1800 рр. – Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – 198 с. V карт.

³⁴⁹ Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Савченко Ірина Володимирівні – Запоріжжя, 2004. – 203 с.

³⁵⁰ Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саксонов Владислав Борисович – Харків, 2004. – 201 с.

³⁵¹ Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Демешко Юрій Олександрович – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.

* Вольності Війська Запорозького – назва території останньої Запорозької Січі – Підпільненської (Нової) (1734-1775 рр.) у межах сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської областей.

³⁵² Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 157.

³⁵³ Там само. – С. 158.

³⁵⁴ Орлик В. М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії / Василь Михайлович Орлик // Історична пам'ять. – 2005. – №1. – С. 55.

Ірина Савченко підготувала кандидатську дисертацію, присвячену адміністративно-територіальному устрою Південної України в кінці XVIII – на початку XIX ст. В даному дослідженні питання оподаткування населення Південної України російським урядом розглядаються в окремому параграфі «Фіскальне адміністрування податкового механізму Південної України». Автор підкреслює, що «соціально-економічний, адміністративний та військовий розвиток Південної України визначав існування на початок останньої чверті XVIII століття в регіоні розгалуженої структури податків, характерними рисами якої були: 1) строкатість установлених державою видів податків; 2) існування традиційних податків, не визначених російським законодавством; 3) наявність пільгових податків, що визначалось існування значної кількості «пільгових» категорій населення»³⁵⁵. Особливу увагу дисертантка звертає на існування розгалуженої системи податків на теренах Вольностей Нової Січі, що, на переконання І. Савченко, «повною мірою було пов'язано з особливостями соціальної структури населення: наявністю Запорозького козацтва і селянства, які в свою чергу поділялися на окремі категорії»³⁵⁶. Важливе місце в податковій системі Запорозької Січі дослідниця відводить «десятині», яка стягувалася за «користування військовою землею, що сплачували як січовики, так і посполиті»³⁵⁷. Серед ряду податкових платежів запорозького селянства, дисертантка виділяє «військовий оклад», який збирався на потреби Запорозького війська і стягувався за твердженням авторки із урахування майнового цензу платників: «із заможного збирали по 70 коп., з бідного (пішого) – по 30 коп. від хати, а з найбідніших – по 50 копійок з родини»³⁵⁸. Проте дефініції «хата» й «родина», як уже вказувалося вище, є тотожними, і в даному випадку мова має йти саме про указане В. Орликом «подимне».

Стосовно оподаткування в імперських адміністративно-територіальних одиницях, створених на Вольностях Війська Запорозького, зокрема, в так званій Новоросійській губернії, то імперський уряд установлює тут 1764 р. поземельну

---

³⁵⁵ Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Савченко Ірина Володимирівна. – Запоріжжя, 2004. – С.138.

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ Там само.

³⁵⁸ Там само.

систему оподаткування, яка кардинально відрізнялася від загальноімперської – подушної. Історик права Владислав Саксонов пояснює таке рішення російських урядовців не прикріпленістю до землі та розпорошеністю населення, котре було важко контролювати, тому, на переконання дослідника, «запровадити за таких умов подушний податок означало б приректи державу на постійні збитки»³⁵⁹.

Дослідники історії Південної України також акцентують багато уваги на іноземних переселенцях – «колоністах», привілейований статус котрих також вносив певну специфіку реалізації імперської податкової політики. Певна інформація, щодо оподаткування іноземних переселенців на Півдні України міститься в праці Д. І. Багалія³⁶⁰. Серед перших фундаментальних досліджень проблем іноземної колонізації, також слід виділити монографію Г. Писаревського «Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.»³⁶¹, у котрій значна увага приділялась різноманітним пільгам, які надавав царський уряд переселенцям, у тому числі й фінансовим. Автор указував, що влада, вирішивши залучити іноземних, зокрема, німецьких колоністів до переселення в межі Російської імперії, з-поміж іншого, мала на меті отримувати від них земельну подать після завершення пільгових років, а також нанести збитків пруського короля в плані фінансових та людських ресурсів, що було б «равносильно тому, как бы баталию у него выиграть»³⁶². Проблемі іноземної військової колонізації Новоросійського краю в другій половині XVIII ст., присвячено дослідження Є. О. Загоровського³⁶³.

У пожовтневий період, після проголошення більшовицькою партією курсу на «коренізацію», спостерігалось певне поживлення досліджень історії різних етнічних груп³⁶⁴, саме з середини 1920-х років, як указує О. О. Рафальський «стали

³⁵⁹ Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саксонов Владислав Борисович. – Харків, 2004. – С. 104.

³⁶⁰ Багалій Д. І. Колонізація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры / Д. І. Багалій. – К., 1889. – 320 с.

³⁶¹ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам) / Г. Писаревский. – М., 1909.

³⁶² Там само. – С. 43.

³⁶³ Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-99; Кн. 4. – С. 125-148; 1913. – Кн. 1. – С. 63-85; Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. – Одесса, 1913. – 235 с.

³⁶⁴ Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Харьков-Киев.: Центриздат, 1931. – 78 с.

публікуватися наукові та науково-популярні розвідки загальноетнографічного характеру з викладками історичних, демографічних, соціальних відомостей про окремі національні меншини»³⁶⁵. Проте у 1930-х роках, мірою утвердження тоталітарного режиму Й. Сталіна, деякі етнічні групи отримують тавро «ворожі нації», а наукові дослідження їхньої історії згортаються.

Радянські історики 50 – 80-х років ХХ, як правило, не звертали увагу на проблеми історії етнічних меншин, а праці, котрі все ж публікувалися, носили переважно етнологічний або демографічний характер³⁶⁶, у яких фіскальні взаємовідносини іноземних переселенців і російської влади майже не розглядалися. На їхньому фоні, в цьому плані, якісно позицінується монографія видатного українського етнолога Всеволода Наулка³⁶⁷, автор, досліджуючи проблеми іноземних переселенців на Півдні України, стверджує про те, що німецькі колоністи отримували найбільше привілеїв, саме вони, на переконання вченого, «получали большие земельные наделы, значительные денежные средства для хозяйственных работ и строительства, на 50 лет освобождались от податей и повинностей и навсегда – от рекрутчины и пр.»³⁶⁸. Щоправда, зазначений В. Наулком 50-ти річний термін звільнення від оподаткування дещо завищений, та й влада до надання пільг підходила досить вибірково, про що свідчать праці В. Орлика. Так, наприклад, учений вказує, що меноніти, котрі переїхали до південної України 1789 р. «із Прусії та околиць Данцигу, отримали звільнення від оподаткування на 10 років, а по завершенні цього строку мали сплачувати поземельну подать з розрахунку 15 коп. з десятини, проте 1800 р. ця пільга була пролонгована ще на 5 років. Для іозефстальських колоністів Санкт-Петербург встановив податкові зобов'язання

³⁶⁵ Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О.О.Рафальський. – К.:Полос, 2000. – С. 120.

³⁶⁶ Койфман И. О. О русско-молдавском заселении восточных районов Молдавии в конце XVIII – начале XIX в. / И.О.Койфман // Ученые записки Кишиневского педагогического института. – 1955. – Т.IV. – С.109-131; Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913гг.) / А.Г.Рашин. – М., 1956. – 346 с.; Коциевский А.С. О русско-украинском и молдавском населении “Очаковской области” до присоединения её к России / А. Г. Рашин // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т.1(34). – С.71-109; Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – I половине XIX в. / В. М. Кабузан. – М., 1971. – 190 с.; Шишмарёв В .Ф. Романские поселения на Юге России. АН СССР. Труды архива / В. Ф. Шишмарёв. – Л.: АН СССР, 1975. – Вып.26. – 246 с.; Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1791-1917) / Кабузан В. М., Брук С. И. // Советская этнография. – 1980. – №6. – С. 18–34 и др.

³⁶⁷ Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

³⁶⁸ Там само. – С. 45.

аналогічні менонітам, поземельне оподаткування первісно встановлювалося й для ямбургських колоністів, проте ставка оподаткування для них була 5 коп. з десятини землі, а от данцигські й швецькі колоністи спочатку були обкладені податками на рівні із державними селянами Новоросійської губернії»³⁶⁹.

Певний ступінь розробки має проблема фіскальних взаємовідносин російської влади та іноземних переселенців в межах південноукраїнських регіонів Російської імперії у зарубіжній історіографії. Це, перш за все, дослідження болгарської³⁷⁰, сербської³⁷¹ та молдавської колонізації. Щоправда, якщо болгарські й сербські вчені переважно розглядають історію своїх земляків на теренах Російської імперії й висвітлюють ці проблеми з точки зору іноземних переселенців, і, як правило, вказують міграційні шляхи, а фіскальні складові цієї проблеми залишають поза увагою, то представники румунської та частини сучасної молдавської історіографії розглядають східно-романську колонізацію південноукраїнських територій в контексті «Великої Румунії» й відповідних їй територіальних претензій, особливо на, так звану, «Трансністрію» – межиріччя Буга й Дністра, відкидаючи будь-які згадки про пільги, в тому числі й фінансові, надані російським царатом вихідцям із дунайських князівств³⁷².

Окремо слід зазначити, що серед наявного корпусу історіографічних джерел, в яких певною мірою розглядаються процеси поширення російської податкової системи на землі Лівобережної та Південної України, на жаль, трапляються й такі публікації, в яких немає нічого, окрім гучної назви, а часом відсутній не просто фактичний матеріал, а й елементарні знання їхніх авторів історичних реалій. Наприклад, стаття І. Подік та Ю. Гончарова «Роль податків у забезпеченні економічної безпеки України: історичний аспект», у якій автори намагалися

³⁶⁹ Орлик В. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. / В. М. Орлик // Етнічна історія народів Європи: зб. наукових праць. – К.: УНІВЕРС, 2007. – Випуск 23. – С. 149.

³⁷⁰ Занетов Г. Българские колонии в Русия / Г. Занетов // Периодично списание българского книжовно дружество в Средец. – София, 1892. – Год .8. – Кн.39.; Хаджийски М. Българи въ Таврия / М. Хаджийски. – София, 1943; Кратка история на Добруджа. – Варна: Георги Бакалов, 1986. – 439 с.

³⁷¹ Мита Костић Нова Србија и Славеносрбија / Костић Мита. – Нови Сад: Стојков, 2001. – 192 с.; Церовић Љубивоје Срби у Украјини / Љубивоје Церовић – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2002. – 416 с. та ін.

³⁷² Iorga N. Istoria românilor prin călători / N. Iorga. – București: Piața Scînteii 1, 1981. – 701 p.; Iorga N. Vechi drepturi peste Nistru / Iorga N. Neamul // Românesc in Basarabia. – București: Editura fundației culturale Române, 1997. – P. 197–198; Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993) / A. Moraru – Chișinău, 1995. – 316 p.

визначити структуру системи оподаткування, починаючи з періоду Київської Русі і до сучасності, але яким саме чином вони виконували функцію забезпечення економіки держави висвітлено не було, хоча автори у постановці проблеми ставили у докір того, що вивчення питань ролі податків в забезпеченні економічної безпеки не розглядається науковцями, розцінюючи це як «зневагу» до настільки актуальної теми. Відомо, що саме через ефективну реалізацію фіскальної, регулюючої, стимулюючої функцій податки мають забезпечувати економіку держави, тобто мало б бути досліджено взаємозв'язок та аналіз соціально-економічних процесів, а не констатація структури податкової системи.

Вражає невігластво авторів під час їхнього «авторського» аналізу податкової політики російського царату в Україні в другій половині XVII – XVIII ст., де, на їхнє переконання, «спочатку на українців розповсюдили лише поземельний податок, який на той час був основним податком в Росії та низка повинностей (наприклад, утримання війська на постой). Пізніше додалися й інші, широко розповсюджені в Росії цільові податки: «ямські гроші», «стрілецькі гроші» (на утримання армії), «полонянини гроші» (на викуп військовополонених), «ямчужні гроші» (на селітру для виготовлення пороху), гроші на городову та засічну справу (призначалися для будівництва укріплень) тощо»³⁷³. Особливо «оригінальною» в історіографічному плані під час аналізу поширення російських податків на українські терени виглядає теза авторів про запровадження подушного оподаткування Петром I. Але, яке це мало відношення до України, так і не зрозуміло. Авторі, скоріш за все, не мають жодного уявлення про діяльність І-ї Малоросійської Колегії (МК) та її роль у податковій політиці російських урядовців в Україні. Те ж саме можна сказати і про ІІ-у МК, адже податкова політика уряду Катерини II в Україні, в розумінні цього авторського тандему полягала лише в тому, що «було відмінено промислові податки та подушний податок з купців»³⁷⁴.

Дуже дивно, що дослідники, які декларують необхідність вивчення ролі податків у процесі забезпечення економіки держави і спромоглися написати статтю із

---

³⁷³ Подік І.І. Роль податків у забезпеченні економічної безпеки України: історичний аспект / І.І. Подік, Ю. В. Гончаров // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №12 (138). – С. 38.

³⁷⁴ Там само. – С. 39.

«історичним» екскурсом, скоріш за все, навіть не підозрюють, що в Україні-Гетьманщині існувала власна податкова система, яка тривалий час дійсно була фактором економічної безпеки української козацької держави, і з якою системно боролось російське самодержавство і лише в часи правління Катерини II була ліквідована податкова система Гетьманщини, унаслідок чого була зруйнована економічна безпека останньої.

Таким чином, як свідчить історіографічний аналіз, проблеми боротьби імперського центру за контроль над українськими фінансами в першій половині XVIII ст. та процеси поширення російської податкової системи на землі Лівобережної та Південної України знайшли певне висвітлення в різноплановій літературі, проте потребує подальшого наукового осмислення. Ми змушені констатувати відсутність узагальнюючих праць із проблем історії оподаткування в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – на початку XVIII ст., як і загалом фінансів України-Гетьманщини. Деякі автори лише частково, як бачимо із попереднього аналізу, порушували дану проблему, й вона не знайшла належного висвітлення в історичній науці і ще чекає свого дослідника. Подальшого розгляду також потребує питання встановлення чи невстановлення Малоросійською колегією нової системи оподаткування в Лівобережній Україні. Окрім того, незважаючи на цілий комплекс праць, присвячених проблемам фінансової політики двох Малоросійських колегій та Правління гетьманського уряду, як російських адміністративних установ на українських теренах на сьогоднішній день немає жодного дослідження, в якому б детально, за елементами податкового механізму, була б розрита система оподаткування в Україні-Гетьманщині, що діяла в часи їхнього урядування.

РОЗДІЛ 3

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В ПОДАТКОВІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

3.1 Подушне та інші прямі податки з населення в українських губерніях: стан наукового вивчення

Основу податкової системи Російської імперії у XVIII – XIX ст. складало подушне оподаткування, започатковане в 1724 р. й поширене на українські землі у другій половині XVIII ст. за часів правління Катерини II. Наприкінці XVIII – середині XIX ст. «подушне» («подушна подать»), як відомо, «було одним із основних джерел наповнення державної скарбниці Російської імперії, при цьому воно було становим феодальним податком, який справлявся із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан, цехових і робочих людей у містах»³⁷⁵. У попередньому розділі під час розгляду історіографії процесів поширення російської податкової системи на терени Лівобережної та Південної України ми проаналізували проблеми висвітлення в літературі історії введення подушного оподаткування в Слобожанщині в 60-х роках XVIII ст. У Лівобережній Україні подушне було введено 1783 р., а на терени Правобережної України подушне поширилося після третього поділу Польщі і включення цих територій до складу Російської імперії. Із даної проблеми накопичений значний пласт праць, у яких досить відносно це питання висвітлено. Як відомо, подушна система оподаткування законодавчо встановлювала розподіл усього населення на податні й неподатні стани.

Зрозуміло, що перші публікації належали очевидцям тих подій. Так, зокрема, О. Рігельман, як сучасник тих подій не міг залишити поза увагою таку подію, як травневий 1783 р. Дослідник, у традиційній для його праці манері, наводить цей

---

³⁷⁵ Орлик В. М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / Василь Михайлович Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 120.

документ у повному обсязі без авторських коментарів³⁷⁶. Щоправда, перед цим зазначає, що 8 травня того ж 1783 року в розвиток указу від 3 травня «повелено, на необходимые по тем губерниям расходы учинить в тех губерниях денежный сбор, для чего, в сходственность состоявшегося в прошлом 1781 году, ноября в 10 день, ее императорского величества манифеста о сочинении вновь во всей Российской империи генеральной ревизии, учинена в Малой России по трем ее губерниям, такая ж подушная перепись, и по той ревизии, вместо прежних сборов, которые единственно с одних посполитых, то есть, помещичьих, ранговых, монастырских и с подпомощников козацких, с каждой хаты, или с дыму, в год по одному рублю, от 1764 года, в скарб малороссийский собирались, положено с каждой мужеска полу души брать в год, с Козаков всех и посполитых коронных (бывших ранговых людей), так равно и с мещан, по рублю и двадцати копеек, с купцов с их капитала по одному проценту со ста, а с помещичьих подданных и с монастырских по семи гривен, да накладные, на комиссарские расходы, на каждый рубль по две копейки со всего вышеписанного сбора»³⁷⁷.

Указ від 3 травня 1783 р. знайшов відображення й серед доробку дослідників інших поколінь, проте, переважна більшість дослідників акцентують увагу не на введенні подушного оподаткування в Україні відповідно до травневого указу 1783 р., а на юридичному оформленні кріпосного права, як наприклад, О. Путро наголошуючи, що «царское правительство, удовлетворяя постоянные требования украинской господствующей верхушки, 1783 г. юридически оформило фактически существующее крепостное право на Левобережной Украине»³⁷⁸. Цікаво, що така тенденція є характерною не лише для праць представників радянської історіографії³⁷⁹, а й сучасних українських істориків. Так, зокрема, відомий український історик, професор В. Борисенко, у праці, присвяченій соціальній структурі населення Гетьманщини вказує, що «йдуци назустріч побажанням

³⁷⁶ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / [упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К.: Либідь, 1994. – С. 700–702.

³⁷⁷ Там само. – С. 700.

³⁷⁸ Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического развития) / Алексей Иванович Путро. – Киев: Выща школа, 1988. – С. 102.

³⁷⁹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Вадим Архипович Дядиченко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

консервативних поміщиків і прагнучи покінчити з відмінностями у соціальному устрої Гетьманщини і Росії, Катерина II у 1783 р. видала указ про повну заборону селянських переходів на Лівобережній Україні й Слобожанщині»³⁸⁰, залишаючи поза увагою фіскальний характер даного нормативного акту. В статті Ю. Степанчука наголошується також лише на кріпосницькому характері аналізованого указу: «указом від 3 травня 1783 р. Катерина II юридично оформила кріпосне право на Лівобережжі і Слобожанщині: селянам було заборонено переходити від одного поміщика до іншого»³⁸¹. Неоднозначною в такому плані є праця видатного дореволюційного історика Олександра Лаппо-Данилевського, в якій автор, з одного боку, визнає, що російський уряд розглядав селянство «главным образом, как плательщиков государственных податей и даже в век «просвещенного абсолютизма» далеко не успело освободиться от исключительно фискальной точки зрения на сельское население»³⁸². А з іншого боку, вказує, що указ від 3 травня 1783 р. був наслідком виключно кріпосницької політики урядовців, у тому числі й постанови ІІ-ї МК від 26 січня 1770 р. згідно з якою «люди, которые без письменных свидетельств сошли, прямо признаются беглыми, подлежащими возвращению на прежние их жилья»³⁸³. Здійснений нами аналіз як історіографічних джерел, так і власне й самого указу Катерини II від 3 травня 1783 р. дозволяють стверджувати, що підходи до висвітлення лише через призму кріпосницької політики російського самодержавства, є однобокими й методологічно не вірними. Адже в основі цього указу все ж було введення саме подушного оподаткування, а прикріплення селян до поміщиків було лише наслідком першого, і здійснювалося для зручності стягнення подушної податі.

---

³⁸⁰ Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини / Володимир Йосипович Борисенко. – Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 1997. – С. 111.

³⁸¹ Степанчук Ю. Діяльність Другої Малоросійської колегії та українсько-російські взаємини у 60 – 80-х рр. XVIII ст. / Юрій Степанчук // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 241.

³⁸² Лаппо-Данилевский А. С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России / Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – СПб.: Типография Тов-ва «Общественная Польза», 1905. – С. 156. (156 с.)

³⁸³ Там само. – С. 131.

Окремі аспекти встановлення подушного в Лівобережній Україні висвітлені в монографії О. Гуржій³⁸⁴. Учений вказує, що після введення подушного в 1783 р. надходження до імперської скарбниці з цього регіону зросли майже утричі з 393,4 тис. руб. до 1 млн 195 тис. руб.³⁸⁵

Найбільш детальний аналіз фіскальної складової указу Катерини II від 3 травня 1783 р. міститься в працях В. Орлика³⁸⁶. Автор підкреслює, що в Лівобережній Україні «указ скасовував існуючий до цього «рублёвый оклад», українському купецтву належало сплачувати податі з капіталів «по совести ими объявляемых по одному со ста», як це вже було в Росії з 1775 р., міщани в повітових і губернських містах та казенних містечках мали сплачувати по 1 руб. 20 коп. у рік із кожної душі чоловічої статі; посполиті чи селяни різних категорій (державні, монастирські, церковні та поміщицькі) по 70 коп. на рік подушного, а державні селяни ще й по 1 руб. оброку з кожної душі чоловічої статі замість «работ и разных других поборов оброка»; з козаків «на содержание военной их службы, вместо прежних неуравнительных поборов, зависевших от воли начальства, в чем они терпели крайнюю тягость, с каждой души мужеска пола по одному рублю по 20 копеек на год»; окрім цього із кожного рубля усіх перерахованих вище подушних зборів належало сплачувати по 2 коп. накладних»³⁸⁷. Окрім цього, учений наголошує, що даний указ стосувався і оподаткування в Слобожанщині, для податних станів якої підвищувалися ставки оподаткування «для військових обивателів, які користувалися правом вільного винокуріння й продажу горілки збільшувалися податкові ставки з 95 коп. до 1 руб. 20 коп. з душі чоловічої статі в рік, а ця ж категорія населення, що мешкала в районах, де не було такого права, мала сплачувати відтепер 1 руб. замість

³⁸⁴ Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – К.: Ін-т історії НАН України, 1994. – 107 с.

³⁸⁵ Там само. – С. 57.

³⁸⁶ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С.65-67; Орлик В.М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / Василь Михайлович Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 119–125; Орлик В. М. До питання введення Російської подушної системи оподаткування у Слобожанщині та Лівобережній Україні / Василь Михайлович Орлик // Етнічна історія народів Європи: зб. наукових праць. – Випуск 29. – К.: УНІВЕРС, 2009. – С. 118–121; Гуржій О. І. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. / О. І. Гуржій, В. М. Орлик. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 278 с. та ін.

³⁸⁷ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 65.

колишніх 85 коп., підвищувалися ставки подушного й для усіх категорій селян із 60 коп. до 70 коп»³⁸⁸. На основі аналізу даного законодавчого акту В. Орлик підкреслює, що через реалізацію норм указу від 3 травня 1783 р. «відбулася уніфікація оподаткування Лівобережної та Слобідської України»³⁸⁹. Учений, до речі, фактично єдиний в історіографії із дослідників, хто вказує чіткі хронологічні рамки щодо введення подушного й на іншій території українських земель – Правобережній Україні, яка була захоплена імперською Росією унаслідок трьох поділів Польщі. Так, зокрема, В. Орлик зазначає, що у «1795 р. подушне поширюється на частини приєднаного від Польщі, за останнім її розділом, Правобережжя, на котрих до цього часу існувало традиційне подимне, хоча повністю справляння нового для населення податку розпочалося з 1 січня 1797 р.»³⁹⁰ Даний висновок ученого ґрунтується як на архівних, так і на нормативно-правових джерелах, зокрема Маніфесті Катерини II від липня 1795 р., у якому законодавець наголошував, про те, що «во изъявление перваго знака истиннаго материнского нашего о них попечения, и паче во всемиловитейшем уважении, что обитатели новоприсоединённых ныне земель во время последних в Польше буйств и мятежей не покорялись злонамеренных зачинщиков внушениям и пребывали в мире, высочайше соизволяем: со всякого состояния людей тамо живущих, казённых окладных доходов в течение настоящего и будущаго до 1-го генваря 1797 года не собирать и не взыскивать, исключая из сего единственно те неокладные и другие доходы, кои платежём их Короне завясят от собственной воли каждого, яко произвольные и ни кому в тягость быть не могущие»³⁹¹.

Аналіз стану наукового вивчення літератури з проблем подушного та інших прямих податків з населення в українських губерніях для більш глибокого її дослідження дозволяє умовно розділити наявну історіографію на три групи основних праць. До першої групи ми відносимо праці дореволюційних дослідників, автори яких як сучасники реалізації податкової політики Російського

³⁸⁸ Там само. – С. 67.

³⁸⁹ Там само. – С. 67.

³⁹⁰ Там само. – С. 87.

³⁹¹ О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединенных областей в частях бывшего Волынского, Хелмского, Бельского и Русского воеводств: Манифест, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17356. – С. 730.

самодержавства, а дехто навіть і як актор цієї політики, досліджували її з правової та економічної точки зору. До другої – дослідження з історії податкової політики. А до третьої – висвітлення проблем оподаткування в працях із станової історії, зокрема селянства, міщан та купецтва .

Перш ніж перейти до історіографічного аналізу історіографії подушного оподаткування в Наддніпрянській Україні, необхідно зауважити, що в дореформений період на основі подушної системи стягувалося не лише подушне, як основна пряма подать з населення, а й визначені законодавцем додаткові до неї збори, як наприклад на розвиток сухопутних та водних шляхів сполучення, оброк (з 1812 р. – оброчна подать), а також місцеві (земські та мирські) збори.

З величезного масиву дореволюційних праць із питань прямого оподаткування, що належать до першої із виокремлених нами груп історіографічних джерел, на нашу думку, перш за все, слід зупинитися на працях Є. Канкріна³⁹², М. Алексеєнка³⁹³, В. Лебедева³⁹⁴, М. Бржеського³⁹⁵, М. Боголепова³⁹⁶.

Значний фактичний матеріал з проблем податкової політики імперського уряду містяться в огляді фінансів імперії за 1838 р. написаного тогочасним міністром фінансів Російської імперії Єгором Канкріним. Так, зокрема, наведений в огляді «Табель про народонаселення», показує кількісний склад податних станів в українських губерніях, що дає змогу дослідникам визначити відсоток осіб – платників прямих (окладних) податей в Наддніпрянській Україні, та порівняти його із загальноімперськими показниками та показниками по інших губерніях³⁹⁷.

Харківський учений Михайло Алексеєнко, указував, що подушна подать займала в Російській імперії першість серед прямих податей, як за надходженнями від її

³⁹² Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Егор Францович Канкрин. – СПб., 1880. – 162 с.

³⁹³ Алексеєнко М. М. О подушной подати в России / Михаил Мартынович Алексеєнко. – Х.: Университетская типография, 1870. – 29 с.; Алексеєнко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / Михаил Мартынович Алексеєнко. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – 258 с.; Алексеєнко М. М. О налогах / Михаил Мартынович Алексеєнко. – Б. м., б. г. – 208 с.; Алексеєнко М. М. Конспект финансового права / Михаил Мартынович Алексеєнко. – Х.: Литограф. А. И. Степанова, 1894. – 565 с.

³⁹⁴ Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / Василий Александрович Лебедев. – Москва: Статут, 2000. – («Золотые страницы финансового права России»). – 461 с.

³⁹⁵ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. – 427 с.

³⁹⁶ Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг / Михаил Иванович Боголепов. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. – 333 с.

³⁹⁷ Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Егор Францович Канкрин. – СПб., 1880. – С. 145–148.

зборів до державної скарбниці, так і за залученням селянства до оподаткування³⁹⁸. Дослідник виділяє 4 основні риси подушної системи: 1) загальна цифра стягнень подушного вираховується з окремих товариств, як колективних податних одиниць за кількістю ревізьких душ, котрі рахуються за товариствами, при цьому не враховуються демографічні зміни; 2) загальна сума надходження від збору подушного відома заздалегідь може бути не змінною в період між ревізіями (переписами населення); 3) уряд має справу із товариствами, а не з окремими платниками, він не вникає в процес розкладки податі, віддавши її на розсуд сільського товариства; 4) для підвищення податкових надходжень, подушна система дозволяє адміністрації використовувати або приріст населення, або збільшення окладів³⁹⁹. Учений визнає, що подушна система була зручною для влади через простоту її адміністрування⁴⁰⁰, хоча й зазначає, що уряд не одноразово офіційно (в 1727 р., 1810 р., 1832 р.) визнавав недоліки цієї системи і намагався знайти більш задовільний спосіб розкладки⁴⁰¹. Проте, за словами вченого, лише після створення спеціальної урядової комісії для перегляду системи податей і зборів у 1859 р., дана комісія змушена була констатувати, що «без совершенной отмены подушной системы нельзя достигнуть существенного улучшения в устройстве прямых податей»⁴⁰².

Значний інформативний матеріал з досліджуваної проблеми міститься у підручнику «Фінансове право» Василя Лебедева, який дослідники фінансів як у ХІХ, так і на початку ХХІ справедливо вважають фундаментальним дослідженням, що стало для того часу фінансовою енциклопедією⁴⁰³. В некролозі В. Лебедеву, як свідчить відомий представник радянської, а згодом і російської фінансово-правової науки О. Козирін, наголошувалося, що це не був підручник у класичному розумінні, а це було «систематическое собрание ценных монографий по финансовым

---

³⁹⁸ Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / Михаил Мартынович Алексеенко. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – С. 1.

³⁹⁹ Там само. – С. 32–34.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 40.

⁴⁰¹ Там само. – С. 41.

⁴⁰² Там само.

⁴⁰³ Ялбулганов А. А. Василий Александрович Лебедев (1833-1909) / А. А. Ялбулганов // Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / В. А. Лебедев; [состав., А. А. Ялбулганов / науч. ред. А. Н. Козырин]. – Москва: Статут, 2000. – С. 27. – («Золотые страницы финансового права России»).

вопросам»⁴⁰⁴. Так, зокрема, стосовно проблем функціонування подушної системи оподаткування, В. Лебедев наводить аналізи державних розписів (бюджетів) показуючи місце прямих податей, у тому числі й подушного в системі державних доходів. Досить цікавою є ремарка В. Лебедева, щодо оброчної податі. Автор указує, що відмінність «оброчной подати от арендной платы состоит в том, что первая... взималась за землю, но не по количеству, качеству и доходности ее, как делается при аренде, а подушно»⁴⁰⁵.

Цікавий фактичний та аналітичний матеріал з історії подушного оподаткування, у тому числі й в Наддніпрянській Україні міститься в працях відомого вченого Миколи Бржеського. Автор, окрім наукової діяльності, мав значний досвід практичної реалізації урядової податкової політики на посаді віце-директора департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Російської імперії. Так, проаналізувавши проблему податкових заборгованостей різних категорій державних селян в Російській імперії, у тому числі й за регіональними особливостями, дослідник прийшов до висновку, що в Наддніпрянській Україні були невідомі випадки залучення «захудалых домохозяев или временно нуждающихся к платеже окладных сборов в меньшем размере нежели причитается по принятому основанию разверстки»⁴⁰⁶.

Певні аспекти прямого оподаткування в Російській імперії дослідив російський дореволюційний, а згодом і учений у галузі державних фінансів та фінансового право Михайло Боголепов. Науковець вказував, що існуюча тоді система податей і зборів через їхню різноманітність і чисельність слугувала однією з основних причин зубожіння та розорення селянства, як основного платника податей⁴⁰⁷. Особливого цікавими є спостереження авторами над рудиментним статусом «ревізської душі»,

⁴⁰⁴ Козырин А. Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России / А. Н. Козырин // Лебедев В. А. Финансовое право: учебник. / В. А. Лебедев; [состав., А. А. Ялбулганов / нуч. ред. А. Н. Козырин]. – Москва: Статут, 2000. – С. 8. – («Золотые страницы финансового права России»).

⁴⁰⁵ Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / Василий Александрович Лебедев. – Москва: Статут, 2000. – («Золотые страницы финансового права России»). – С. 220.

⁴⁰⁶ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела / Николай Бржеский. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. – С. 171. (427 с.)

⁴⁰⁷ Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг / Михаил Иванович Боголепов. – СПб.: Тип. О.Н. Попова, 1907. – С. 119. (333 с.)

яка лежала в основі дореформеної подушної податкової системи, проте, як вказує дослідник і на початку ХХ ст. дефініції із старої податної системи, зокрема «податная душа», «ревизкий работник» – эти голые фикции, – и до сих пор играют крупную роль в податных расчетах, хотя современная оброчная подать должна падать на землю, а не на душу, тем более не на какую-то мифическую «ревизкую душу», доставшуюся в наследство от доброго старого времени»⁴⁰⁸. Винним у такій ситуації автор вважає виключно імперський уряд, для якого пролонгація існування «ревизьких душ» є досить зручним для розрахунків з розкладки податків.

Аналізуючи висвітлення в літературі проблем подушного оподаткування, не можна залишити поза увагою праці тогочасних публіцистів. Так, зокрема, Олександр Кошелев, піддав нищівній критиці подушний податок і «душевой государственній сбор», оскільки, вони на думку автора, «не только по существу своему несправедливы, но являются странною несовременностью и резким противоречием духу нынешнего законодательства и смыслу развивающейся земской жизни. Они лежат не на каких-либо имуществах или их признаках, даже не на каких-либо проявлениях человеческой деятельности, а на душах живых и мёртвых, малолетних, взрослых и старческих...А потому едва ли кто сомневается в неотложности замены душевых налогов иными, более уравнительными и более справедливыми сборами»⁴⁰⁹.

Проте серед комплексу тогочасної публіцистики особливої уваги заслуговує книга відомого публіциста ХІХ ст. Миколи Шелгунова, котрий мав значний практичний досвід роботи в Міністерстві державних маєтностей. Основою для даного видання став цикл статей автора у журналі «Дело»⁴¹⁰, автор, як і більшість його сучасників, наполягав на необхідності зміни подушної системи оподаткування. Таку думку дослідник підкріплював аналізом усіх складових податкової системи Російської імперії, акцентуючи увагу як на невідповідності

---

⁴⁰⁸ Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг / Михаил Иванович Боголепов. – СПб.: Тип. О.Н. Попова, 1907. – С. 119.

⁴⁰⁹ Кошелев А. О подушных податях / Александр Кошелев. – Москва: Типография А.П.Мамонтова и К, 1871. – С.3. (21 с.)

⁴¹⁰ Шелгунов Н. Податной вопрос / Николай Васильевич Шелгунов. – Санкт-Петербург: Типография А. Моригеровского, 1872. – С. 1. (213 с.)

подушного оподаткування майновому стану платників, так і на зростанні податкового тиску, який призводив до розорення населення. Автор указував, що протягом 1832 – 1870 рр. населення імперії збільшилося на 33,3%, а прямі податі, зокрема подушне, – на 253%, оброчна подать – на 55%⁴¹¹. Станом на 1872 р. Микола Шелгунов прогнозував перспективи подушного оподаткування: «подушной подати грозит уменьшение, вследствие искусственно-усиленного перечисления крестьян в мещане. Мещане подушной подати не платят, а крестьяне,...уплатив выкупную сумму, могут переходить в другие сословия и продавать свои участки»⁴¹². Автор приділив увагу роботі податних комісій, які працювали над реформами подушного оподаткування, та мали пропозицію перекладення подушної податі на нові об'єкти оподаткування на двори і землю: «собственно подушную подать она предлагает перевести на дворы, а на землю – государственный земский сбор»⁴¹³. Цікавою є ремарка автора щодо підтримки земствами та спеціальною комісією необхідності заміни подушного оподаткування, така підтримка, за на думку дослідника, є «чувство государственного самосохранения»⁴¹⁴.

У порівняльному аспекті оподаткування в Російській імперії та в країнах Європи написана брошура К. Борзих, в якій автор піддав критиці російську податкову систему через невідповідність сум податкових платежів реальним доходам населення⁴¹⁵.

Щодо другої групи історіографічних джерел із досліджуваної проблеми, то їх аналіз необхідно розпочати із праць, написаних у перше десятиліття після падіння Російської імперії. На цей період, як слушно указує черкаський історик Андрій

---

⁴¹¹ Шелгунов Н. Податной вопрос / Николай Васильевич Шелгунов. – Санкт-Петербург : Типография А. Моригеровского, 1872. – С. 13.

⁴¹² Там само. – С. 53.

⁴¹³ Там само – С. 55–56.

⁴¹⁴ Там само. – С. 3.

⁴¹⁵ Барзих К. Налоги и народное разорение / К. Барзих. – Б.м. и г. – 13 с.

Берестовий, «припадає початок фахового опрацювання не лише економістами, фінансистами, податківцями, а й істориками означеної проблематики»⁴¹⁶.

Серед наукової спадщини тогочасних науковців, перш за все, необхідно згадати «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.» Михайла Слабченка, у передмові до даної праці автор наголошував, що дана книга «має хоч до певної міри заповнити прогалину, що живо відчувається в нашій економічно-історичній науці. В той час, коли російські дослідники можуть пишатися великою кількістю наукових видань, присвячених новому й новішому життю свого краю й цілої держави, опублікованими багатьма й самостійними працями та матеріалами, – XIX століття для України лишається майже зовсім незнаним»⁴¹⁷. Серед проблем, які стали предметом розгляду вченого були й проблеми оподаткування в Наддніпрянській Україні. Стосовно подушного оподаткування, на переконання автора, податкові заборгованості селянства були обумовлені завеликим податковим тиском на нього. На жаль, дана праця містить ряд прикрих неточностей, зокрема щодо ставок подушного із колоністів, поміщицьких селян і міщан⁴¹⁸ без урахування їхніх змін протягом кінця XVIII – до середині XIX ст. у тому числі й переведення з міді на срібло за реформою Є. Канкріна в 1839 р. Але попри ці та інші негаразди в аналізованій праці видатного українського вченого вона, за справедливим твердженням О. Оглобина, була «першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу дев'ятнадцятого століття»⁴¹⁹.

В 20-х роках XX ст. проблеми історії оподаткування досліджувалися фінансистами, зокрема К. Шмельовим⁴²⁰ та Л. Оболенським⁴²¹. Період 1930–1940 рр. ці питання не були предметом спеціальних досліджень, загалом, у радянській

⁴¹⁶ Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Берестовий Андрій Іванович – Черкаси, 2011. – С. 32. (205 с.).

⁴¹⁷ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / Михайло Єлисейович Слабченко. – Одеса: Державне видавництво, 1925. – Т.1. – С.ІІІ. (318 с.)

⁴¹⁸ Там само. – С. 148.

⁴¹⁹ Оглобин О. Українська історіографія 1917-1956 / Олександр Оглобин. – К., 2003. – С. 53–54. (251 с.)

⁴²⁰ Шмелев К. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Историко-экономический очерк / К. Шмелев. – М., 1926. – 127 с.

⁴²¹ Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений / Л. Оболенский // Вестник финансов. – 1927. – № 11. – С. 53–61.

історіографії проблеми податкової політики майже не досліджувалися. Виняток складають праці Олександра Погребінського⁴²², створені в 50 – 60 роках ХХ ст. з історії фінансів та фінансової політики Російської імперії та дослідження, написані Н. Ананьїч⁴²³ в 1970-х роках.

Розглядаючи подушне оподаткування, О. Погребінський вказував на недоліки цієї системи, наголошуючи, що вони провокували хронічні податкові заборгованості населення, як приклад наводив відомості за 1848 р., коли, за його свідченнями, в повному обсязі подушне було зібране лише в п'ятій частині імперії, а в інших податкові надходження були в межах 60% від запланованих⁴²⁴. При цілком позитивній характеристиці праць О. Погребінського необхідно зауважити, що в них, як і в працях інших радянських істориків, є не лише надмірна заідеологізованість, але й місцями присутня певна «підгонка» фактів під авторську теорію. Так, дуже сумнівною є теза відносно того, що подушне із селян стягувалося в однаковому розмірі з кожної ревізької душі, адже, за свідченням сучасників тієї епохи, а також дослідників оподаткування в Російській імперії, «ревізька душа» переважно була паперовою дефініцією імперського законодавця, а в реальному житті, як наприклад, наголошував дореволюційний одеський учений Сергій Іловайський, була «понятием мало распространенным среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души»⁴²⁵.

На архаїчності подушного оподаткування наголошувала Н. Ананьїч, зазначаючи, що «после проведения буржуазных реформ 60 – 70-х годов XIX в. сохранение такого наследия крепостной эпохи, как податная душа, выглядело явным

⁴²² Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / Александр Петрович Погребинский. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.; Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / Александр Петрович Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.

⁴²³ Ананьич Н. И. К истории отмены подушной подати в России / Нина Ивановна Ананьич // Исторические записки. – 1974. – №94. – С. 183–212.; Ананьич Н. И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX века: автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Нина Ивановна Ананьич. – Л., 1978. – 19 с.

⁴²⁴ Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX - XX вв.) / А. П. Погребинский. - С. 31.

⁴²⁵ Иловайский С. И. Учебник финансового права / Сергей Иванович Иловайский. – Одесса: Типография Штаба округа, 1899. – С. 248. (385 с.).

анархонизмом»⁴²⁶. Проте навіть після скасування подушного оподаткування, селяни, як його колишні платники, на переконання вченої, продовжували залишатися «основным «податным сословием» Российской империи»⁴²⁷.

Суттєвим внеском у вивчення проблем подушного оподаткування в Російській імперії в цілому та в Наддніпрянській Україні зокрема, увінчався кінець ХХ – початок ХХІ ст., в цей час з'являються не лише наукові, а й науково-популярні праці, присвячені цій проблемі. Першою спеціальною працею з досліджуваної проблеми стала монографія українського історика права Віктора Жвалюка⁴²⁸, до якої ми будемо ще неодноразово звертатися, висвітлюючи різні складові податкової політики російських урядовців в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. Зрозуміло, що автор не міг оминати основу забезпечення державних доходів імперії Романових – подушне оподаткування. Дослідник кваліфікує подушне як «феодалний за своєю суттю» та «анархонічний»⁴²⁹, при цьому зауважуючи, що фіскальне значення цієї податі впало задовго до 1860 р., проте, «вона продовжувала існувати більше ніж 20 років після скасування кріпосного права»⁴³⁰. Автор, досліджуючи проблеми накопичення податкових заборгованостей українського селянства, зазначав, що незважаючи на те, що українські губернії порівняно з етнічними російськими «були економічно більш сильними (на середину ХІХ ст.), принаймні, щодо випуску сільськогосподарської продукції. Однак і тут недоїмки залишались вельми актуальною проблемою, щодо розв'язання якої приймалися навіть спеціальні законодавчі акти»⁴³¹. Стосовно оброчної податі, які учений називає «чиншовою», указується, що вона «містила в собі певний зародок поземельного податку»⁴³². А стосовно її сплати в Наддніпрянській Україні автор наголошував на її особливій ролі в системі оподаткування різних категорій державних селян, що представників цієї

---

⁴²⁶ Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России / Нина Ивановна Ананьич // Исторические записки. – 1974. – №94. – С. 184.

⁴²⁷ Ананьич Н. И. К истории отмены подушной подати в России / Нина Ивановна Ананьич // Исторические записки. – 1974. – №94. – С.206.

⁴²⁸ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / Віктор Романович Жвалюк. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

⁴²⁹ Там само. – С. 25.

⁴³⁰ Там само.

⁴³¹ Там само.

⁴³² Там само. – С. 26.

соціальної верстви, «у тому числі прирівняних до них соціальних груп (козаки, військові обивателі) тут нараховувалось понад 5,2 млн чол., з 16 млн по імперії, тобто 32,5%»⁴³³. В. Жвалюк доходить висновку, що Міністерство фінансів наприкінці 1860-х років, «побоюючись втратити друге за значенням і обсягами (після оподаткування спирту і алкогольних напоїв) податкове джерело надходжень до бюджету», гальмувало діяльність, створеної при цьому міністерстві у 1859 р. комісії для перегляду системи податей і зборів, яка визнала, «що лише шляхом скасування подушної податі можна досягнути істотного покращення в устрої прямих податей»⁴³⁴.

Проблема подушного оподаткування знайшла певне висвітлення і в праці іншого українського правника Миколи Кучерявенка⁴³⁵. Характеризуючи подушне, автор вказує, що його основний недолік, «як і будь-якого поголовного податку, полягав у тому, що він не враховував різницю в доходах залежно від місцевості та галузей»⁴³⁶.

Першим в сучасній українській історичній науці до проблем податкової політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні звернувся Василь Орлик⁴³⁷. Проблемам подушного оподаткування вчений присвятив ряд статей, параграф монографії «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період», а також розділ в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук⁴³⁸. Захист цієї дисертації знаменував собою появу дослідження, в якому історія податкової політики в Україні в дореформений період була розроблена комплексно як самостійна наукова проблема. Учений дослідив процес поширення російської подушної системи оподаткування на українські терени і пов'язаний з ним поділ населення Наддніпрянщини на податні й неподатні стани, розглянувши

---

⁴³³ Там само. – С.26.

⁴³⁴ Жвалюк Иам само. – С.29.

⁴³⁵ Кучерявенко М. П. Генезис податкового регулювання / Микола Петрович Кучерявенко. – Харків: Легас, 2002.– Т. 1. – Ч.1. – 665 с.

⁴³⁶ Кучерявенко М. П. Генезис податкового регулювання / Микола Петрович Кучерявенко. – Харків: Легас, 2002.– Т. 1. – Ч.1. – С. 451.

⁴³⁷ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 65-67; Орлик В. М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / Василь Михайлович Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 119–125 та ін.

⁴³⁸ Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII - середині XIX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01, 07.00.02 / Орлик Василь Михайлович – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 144–211.

окремо оподаткування селянства та міщан. Загалом ним досліджено «сутність російської подушної системи оподаткування, зокрема її взаємозв'язок із оброчною та місцевими податками й зборами»⁴³⁹. Автор доходить висновку, що «подушне в очах селянства зливалося з іншими податковими платежами, адже як правило, воно не розподілялось окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних з них зборів. Тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII - початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання «присутственных» місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній і області Війська Донського – збір за право винокуріння»⁴⁴⁰. Проведене дослідження та порівняння податкових систем Російської імперії з країнами Європи дали підстави ученому стверджувати, що «в сусідніх країнах податкові системи були більш складними й прогресивними, розміри податків не визначалися абстрактними ревізькими душами, а залежали від майнового стану платника. Так, наприклад, протягом першої половини XIX ст. значних змін зазнала податкова система Австрійської імперії – 1817 – 1820 рр. удосконалюється земельний податок, уведений ще в середині 70-х рр. XVIII ст., 1820 р. вводиться податок з будівель, а 1849 р. – податок з доходів фізичних осіб»⁴⁴¹. Не можна залишити поза увагою історіографічного аналізу й проблему військових екекуцій та інших не економічних засобів боротьби російських урядовців із податковими заборгованостями, висвітлене в спеціальній статті В. Орлика із публікацією ряду архівних документів⁴⁴².

На проблему військових екекуцій під час стягнення подушних податкових заборгованостей звертають увагу й сучасні російські дослідники. Так, зокрема, М. Шацилло, розглянувши дану проблему вказував, що військові загоны для стягнення недоїмок розквартирували не лише в окремих поселеннях, а й в значних

---

⁴³⁹ Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінціXVIII – середині XIX ст.: дис. докт. іст. наук : 07.00.01, 07.00.02 / Орлик Василь Михайлович – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 8.

⁴⁴⁰ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 253.

⁴⁴¹ Там само. – С. 429–430.

⁴⁴² Орлик В. М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. / Василь Михайлович Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. зб. наукових праць: в 2-х частинах / Василь Михайлович Орлик. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С. 97–110.

за площею районах, зокрема Павлоградському повіті Катеринославської губернії⁴⁴³. Автор підсумовує, що за офіційними даними, «екзекуції» за допомогою військових підрозділів протягом 1836 р. проводилися в 11 губерніях, проте накопичення податкових заборгованостей в 1836 та 1837 рр. не лише не зменшилось, а зросло на 2 млн 623 тис. руб.⁴⁴⁴

Як відомо, у 1863 р. від сплати подушного звільнили міщан. Для них російський уряд розробив інший, більш прогресивний податок, об'єктом якого слугувало нерухоме майно, а не архаїчна «ревізька душа». Ця новела імперського законодавця знайшла широке відображення в працях сучасників тих подій, тим більше, що даний податок зазнавав трансформацій до 1912 р., що забезпечило появу цілого корпусу літератури з даної проблеми. Необхідно також зазначити, що заміна подушного оподаткування на оподаткування нерухомого майна стала дуже вагомим прогресивним кроком імперського уряду, особливо це було актуальним для мешканців міст, зокрема маси містечкового населення Правобережної України.

Введення в 1863 р. державного податку на міську нерухомість спричинило появу ряду наукових досліджень економічного та юридичного спрямування сучасників того періоду, які проводили історичні обзори оподаткування нерухомостей та аналізували діюче на той час законодавство по податках і зборах з міського нерухомого майна з метою удосконалення системи оподаткування нерухомого майна.

Сучасник цієї першої й реальної реформи архаїчної подушної податкової системи Олексій Унковський дає високу оцінку реформі по відміні подушного оподаткування та введенні податку на нерухоме майно в містах, посадах і містечках у відповідності до Закону від 1863 р. – «правительство поступает как нельзя рационально... имеет ввиду уничтожить несправедливые и нерациональные поголовные налоги и заменить их имущественными»⁴⁴⁵, але поряд з тим зазначає,

---

⁴⁴³ Захаров В. Н. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шаццлло. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 166.

⁴⁴⁴ Захаров В. Н. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шаццлло. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 166.

⁴⁴⁵ Унковский А. О преобразованиях по части прямых налогов /Алексей Михайлович Унковский // Современное обозрение. – 1863.– Т.96. – С. 17.

що закон мав ряд недоліків, пов'язаних з розкладкою цього податку між домовласниками.

Серед перших фундаментальних досліджень оподаткування нерухомого майна в Російській імперії, у тому числі й в українських губерніях, особливе місце посідають праці харківського ученого Михайла Алексеєнка. Автор, розглядаючи механізм справляння державного податку з нерухомого майна в містах, посадах і містечках з позицій сучасника дослідив проблеми нарахування та стягнення цього податку. Фактично науковець у своїй книзі надавав практичні рекомендації щодо розв'язання цих проблем. Так, аналізуючи законодавство 1863 –1866 рр. щодо оподаткування міської нерухомості, автор підняв питання щодо справедливості та рівномірності розподілу цього державного податку поміж усіма губерніями імперії. Наголошуючи на тому, що податок на міську нерухомість доводився до кожної губернії на основі розкладкової системи і «за основание распределения комиссия приняла оценки недвижимых имений для городских сборов в четырёх больших городах; а в остальных городах главным основанием было принято число жителей, сообразно с которым города были разделены на семь разрядов», враховуючи коефіцієнти відповідно до промислового та торгівельного значення міста⁴⁴⁶, Але такий спосіб розкладки, на думку автора, є нестабільним, оскільки міста розвиваються нерівномірно і при збільшенні загальноімперської суми податку вищезазначений підхід у розкладці податку призведе до нерівномірного обтяження в оподаткуванні різних губерній⁴⁴⁷. Доведені губерніям суми розкладки податку в подальшому розподіляються поміж містами, посадами і містечками. На цьому етапі автор звертає увагу на те, що оскільки в основі розкладки є цінність нерухомостей, але вона проводилася в різних містах в різний час, то «может быть принята ценность имений во время оценки и средняя ценность за ряд лет», з можливим урахуванням дохідності або середньої дохідності цього майна з вирахуванням затрат на утримання майна⁴⁴⁸. У підсумку вчений зазначає, що хоча державний податок на

---

⁴⁴⁶ Алексеєнко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / Михаил Мартынович Алексеєнко. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – С. 74.

⁴⁴⁷ Там само.

⁴⁴⁸ Там само. – С. 76.

міську нерухомість і не має значного фінансового значення бо не дає до бюджету значних надходжень, але «по своєму характеру налог принадлежит к податным формам нового порядка»⁴⁴⁹. Звичайно, автор мав на увазі перші кроки відходу від принципу подушного оподаткування на нові основи – прибуткові (подоходні).

Дослідниками, які спеціалізувалися у своїх наукових працях на оподаткуванні нерухомого майна можна вважати Г. Содовського та В. Твердохлебова. Так, враховуючи, що державний податок на міську нерухомість став прообразом оціночного збору, який справлявся в окремих містах імперії до 1863 р., то у праці Густава Содовського «Городской оценочный сбор»⁴⁵⁰ (в 2-х томах) розглядалася практика справляння міського оціночного збору в окремих містах, зокрема в українських: Києві, Херсоні, Харкові та Одесі. Автором зверталася увага на законодавчі підстави введення оціночного збору в містах, розглянуто повноваження оціночні комісії (склад, права, обов'язки, приведення до присяги), механізм нарахування збору, деталізовано та проведено порівняння способів проведення оцінки міської нерухомості в різних містах імперії. Аналізуючи міський оціночний збір, учений проектував досвід його справляння на державний податок з міської нерухомості. Прагнення всестороннього розгляду питання оподаткування нерухомого майна було реалізоване у праці Г. Содовського «К вопросу о налоге на недвижимые имущества и строения с точки зрения политической экономии и финансового права»⁴⁵¹, в якій теоретично обґрунтовано політико-економічні питання оподаткування міської нерухомості. Автором було розглянуто принципи і форми оподаткування нерухомості з точки зору економічного вчення.

Праця Г. Содовського «Зборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России»⁴⁵² присвячена аналізу діючого на той час Закону від 8 червня 1893 р. «Правила оцінки нерухомого майна для оподаткування земськими зборами», в

⁴⁴⁹ Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / Михаил Мартынович Алексеенко. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – С. 79–80.

⁴⁵⁰ Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. / Густав Содовский. – СПб.: Тип. «Экономия», 1910. – Т. II – 162 с.; Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. / Густав Содовский. – СПб.: Тип. «Экономия», 1910. – Т. I – 102 с.

⁴⁵¹ Содовский Г. К вопросу о налоге на недвижимые имущества и строения с точки зрения политической экономии и финансового права / Густав Содовский. – СПб.: «Пушкинская Скоропечатная», 1901. – 57 с.

⁴⁵² Содовский Г. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России / Густав Содовский. – СПб.: Экономическая типография, 1911. – 110 с.

якому визначався порядок визначення бази оподаткування нерухомого майна земськими зборами. Автор наводив статистичні дані (в т.ч. розкладку земських зборів за 1906 р. по малоросійським та південних українським губерніям⁴⁵³; та за 1908 р. по південно-західних українських губерніях⁴⁵⁴) та визначив проблемні питання щодо стягнення земських зборів з нерухомого майна. Слід відмітити, що до нерухомого майна, яке підлягало оподаткуванню земськими зборами відносилися: земля, ліси, міська нерухомість, сільські забудови та фабрики, заводи, промислові та торгівельні заклади – саме по кожному з них дослідник розглянув теоретичні та практичні способи оцінки нерухомого майна.

Вагомий внесок у розвиток спеціальних досліджень проблем оподаткування міського нерухомого майна зробив В. Н. Твердохлебов працями «Городское обложение и оценка недвижимых имуществ»⁴⁵⁵ та «Спеціальні збори з домовласників у Росії»⁴⁵⁶, де науковець звернув увагу на значне податкове навантаження на домовласників, які повинні сплачувати з одного об'єкта оподаткування – нерухомого майна, три різнорівневі податки на нерухомість: оціночний збір, земські збори і державний податок. Автор звертає увагу на проблему того, що маючи один об'єкт оподаткування, під час оподаткування, то й оцінка нерухомого майна може використовуватися однаковою, але «подобное совместное обложение одних и тех же объектов городом и государством ведет к тому, что города стараются не увеличивать общей суммы оценок, чтобы не увеличивать государственного сбора; отсюда современная дилемма городских оценок, которые должны равномерно распределить бремя налога между отдельными домовладельцами, но «не должны соответствовать действительности». Это одна из причин низких оценок; другая, конечно, заключается в домовладельческом составе самоуправления»⁴⁵⁷. Розвиток спеціального оподаткування, на думку автора,

---

⁴⁵³ Содовский Г. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России / Густав Содовский. – СПб. : Экономическая типография, 1911. – С. 60–63.

⁴⁵⁴ Там само. – С. 94.

⁴⁵⁵ Твердохлебов В. Н. Городское обложение и оценка недвижимых имуществ: Доклад Первому Всероссийскому Съезду деятелей и специалистов по городскому благоустройству в Одессе 1910 года / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: Типография и Литография Т. Я. Кумана, 1911. – 15 с.

⁴⁵⁶ Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: «Экономическая» типография, 1903. – 27 с.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 6.

уповільнює Міське Положення 1892 р., яке дозволяло міським думах встановлювати лише ті спеціальні збори, які вказані в ньому: «а) содержание и устройство мостовых и тротуаров, б) очистки дымовых труб, в) содержания, в видах пожарной безопасности, ночных караулов, и г) вывоза нечистот из городского поселения и удаления их посредством канализации – на общие городские средства или, по соглашению с домовладельцами, на особые, в пределах действительной надобности, сборы с домовладельцев». «Означенные в сем пункте сборы должны быть расходуемы исключительно на предмет своего назначения»⁴⁵⁸. При цьому автор наводить конкретні приклади встановлення спеціальних зборів в окремих містах імперії, в т.ч. українських містах Катеринославської, Київської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній⁴⁵⁹.

Праця В. Н. Твердохлебова «Городское обложение и оценка недвижимых имуществ»⁴⁶⁰ – це опублікована доповідь на Першому Всеросійському З'їзді діячів і спеціалістів з міського благоустрою в м. Одесі 1910 року. У ній автор аналізує діюче на той час імперське законодавство щодо оподаткування міської нерухомості, проводить паралелі із законодавством європейських країн та надає пропозиції щодо проведення та застосування оцінок міської нерухомості і закликав при нарахуванні міського оціночного збору з нерухомого майна застосовувати оцінку міської нерухомості, яка проведена для нарахування державного податку на нерухоме майно відповідно до Закону від 6 червня 1910 р. «О государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского», та зазначав «в большинстве наших городов применение государственных оценок было-бы пока значительным шагом верёд, т. к. можно заранее сказать с уверенностью, что каковы-бы ни были их недостатки, он будет гораздо точнее и равномернее городских; кроме того город освобождается т. о. от расходов на переоценку»⁴⁶¹, а також рекомендовано проводити для «наших

⁴⁵⁸ Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: «Экономическая» типография, 1903. – С. 7.

⁴⁵⁹ Там само. – С. 12–19.

⁴⁶⁰ Твердохлебов В. Н. Городское обложение и оценка недвижимых имуществ / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: Типография и Литография Т. Я. Кумана, 1911. – 15 с.

⁴⁶¹ Там само. – С. 9.

столиц, для Киева, Риги, Варшавы, Одессы и т.п. ежегодные оценки или, по крайней мере, двухлетние»⁴⁶² та інші пропозиції.

З моменту введення в Російській імперії державного податку з нерухомого майна (1863 року) у професійному та науковому середовищі розпочали активно дискутувати з приводу окремих його норм – особливо щодо питань порядку, механізму та способів оцінки нерухомого майна для визначення бази оподаткування. Вивчався власний досвід оподаткування нерухомого майна, який накопичувався з 1863 р., досліджувався іноземний досвід, пропонувалися нові методики та інструкції. У світ з'являлося ряд публікацій, книг сучасників, присвячених саме питанням організації оціночних робіт, до таких праць можна віднести: «Методы описания и выработки норм доходности по оценке городских недвижимых имуществ» А. Н. Дядиченко.⁴⁶³, «Основные задачи податного и оценочного дела» П. Г. Гаврика⁴⁶⁴, «Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии» А. Мухина⁴⁶⁵, «Справедливо-ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве?» М. Т. Волынского⁴⁶⁶, «Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами, в редакции от 14.09.1905 г.» М. И. Мышь⁴⁶⁷.

Про передумови, які спонукали уряд Російської імперії запровадити податок на нерухоме майно та проблемні питання, що виникали у зв'язку з його становленням, йдеться у працях «Земська повинність у Росії» А. Васильчикова⁴⁶⁸, «Заборгованість і

⁴⁶² Твердохлебов В. Н. Городское обложение и оценка недвижимых имуществ / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: Типография и Литография Т. Я. Кумана, 1911. – С. 10.

⁴⁶³ Дядиченко А. Н. Методы описания и выработки норм доходности по оценке городских недвижимых имуществ / А. Н. Дядиченко; Оценочно-экономическое отделение Владимирской губернской земской управы. – Владимир на Клязьме: Типо-литография губернской земской управы, 1905. – 132 с.

⁴⁶⁴ Гаврик П. Г. Основные задачи податного и оценочного дела / Гаврик Петр Гаврилович // Киев: Издание книжного магазина Н. Я. Оглоблина, 1912. – 180 с.

⁴⁶⁵ Мухин А. Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии / сост. А. Мухин. – Житомир: Электрон – Типография «РАБОТНИК» Р. Ивницкого и М. Денмана, 1913. – 55 с.

⁴⁶⁶ Волынский М. Т. Справедливо-ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? / М. Т. Волынский. – К.: 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёх святых, 1905. – 20 с.

⁴⁶⁷ Мышь М. И. Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами, в редакции от 14.09.1905 г. / М. И. Мышь // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Т. II. / М. И. Мышь. – СПб.: Типо-литография М. П. Фроловой, 1914. – С. 611–626.

⁴⁶⁸ Васильчиков А. Земская повинность в России / А. Васильчиков // Вестник Европы. – 1871. – Кн. 2. – С. 628–666.

кругова порука сільських общин» Н. Бржеського⁴⁶⁹ та «Історія Слобідської України» Д. Багалія⁴⁷⁰.

Автори книги «Налог с недвижимых имуществ» Ф. Мигулин і С. Перов – податкові інспектори м. Москви, написали її для «цели дать доступное и практическое руководство не только для лиц, на обязанности коих лежит непосредственное заведывание и проведение в жизнь нового закона о государственном налоге с городских недвижимых имуществ, но и для самих плательщиков, тем более что указанный закон возлагает на владельцев городских недвижимых имуществ совершенно новую обязанность – подачу в городские присутствия по этому налогу заявлений о составе и доходности, принадлежащих им имуществ»⁴⁷¹. Фактично ця книга була як «практическое руководство» або тлумачення окремих норм Закону «О государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского» від 6 червня 1910 р., які стосувалися: порядку подання заяв власниками нерухомості та розгляду цих заяв міським по податку на нерухомість присутствієм; порядку визначення бази для оподаткування, до якої буде застосовуватися ставка податку, тобто середньої валової дохідності чи вартості нерухомого майна; визначення окладів податку; порядку сплати податку на нерухомість; використання пільг; відповідальності власників нерухомого майна у випадках ухилення від оподаткування. По суті автори не роблять ніяких висновків, а лише констатують і роз'яснюють норми закону та відповідних інструкцій, наводять зразки нормативно встановлених форм заяв, книг, відомостей, розписів, повідомлень і квитанцій. Слід відмітити, що книга була видана в 1911 році, тоді як вищезазначений закон вступив у силу з 1 січня 1912 р., тобто корисність книги для власників нерухомого майна – платників податків очевидна і давала можливість розібратися у законодавчих складнощах.

---

⁴⁶⁹ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко – критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела / Н. Бржеский. – СПб.: Типография В. Киршабаума, 1897. – 427 с.

⁴⁷⁰ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1991. – 256 с.

⁴⁷¹ Мигулин Ф. Налог с недвижимых имуществ / Ф. Мигулин, С. Перов. – Москва: Типография Вильде, 1911. – С. 1.

Зацікавленість науковців до проблем оподаткування нерухомого майна була цілком виправдана, адже цей податок можна вважати «першою ластівкою» у переході до нових способів оподаткування, які базувались на прибутковому оподаткуванні з відходом від подушної основи. Цю думку підтримав і Н. Яснопольський у своїй праці «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России», де він зазначає, що «еще с 1863 г. началась частичная отмена подушной подати .... заменю ее для мещан пошлинами за свидетельства на мещанские промыслы и пополнением недобора налогом на недвижимые имущества в городах, в чем ясно видно стремление законодателя сословный налог с более бедной мещанской части городского населения заменить всесословным налогом с горожан же сообразно одному из признаков их имущественного положения. В этом обнаружилось направление еще тогда начавшегося реформационного движения в области прямых русских налогов»⁴⁷².

Важливі статистичні дані щодо надходження податків і зборів до імперської казни за період 1863 – 1887 рр. наводяться та аналізуються у частині 1-й праці Н. П. Яснопольського «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России»⁴⁷³. Автор поставив за мету розглянути податкове навантаження «между различными в имущественном отношении классами русского населения»⁴⁷⁴, в розрізі губерній (в т.ч. українських); провести аналіз впливу фінансових реформ 80-х років XIX ст. на розподіл доходів в розрізі регіонів імперії; знайти пропорції та взаємозалежності економічного стану регіонів з розмірами держаних доходів у розрізі різних податків і зборів по різних губерніях імперії. У висновках свого дослідження Н. Яснопольський підтверджує твердження про нерівномірність держаних доходів поміж різними частинами імперії відповідними розрахунками, та зазначає, що «как в 1879 -81 гг. так и в 1887 г. прибалтийские, столичные и южные (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії – Л. Г.) группы губерний оказались обложенными сравнительно с хозяйственными

---

⁴⁷² Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России / Н. П. Яснопольский. – К.: колекция Кинга, 1890. – Ч. 1. – С. 28– 29.

⁴⁷³ Там само. – 236 с.

⁴⁷⁴ Там само. – С. 31.

средствами слабее других, а высшую степень обложения по прежнему представляли группы: юго-западная (Київська, Подольська, Волинська губернії – Л. Г.), средне-чернозёмная и северо-западная»⁴⁷⁵, а польські, північні та малоросійські губернії (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) знаходилися на рівні середньоімперського значення⁴⁷⁶.

Розглядаючи питання умов надільного землекористування та землеволодіння селян, які отримали землю від поміщиків (поміщичі селяни) та держави (державні селяни, в т.ч. військові поселяни) в Херсонській губернії після реформи 1861р., Т. Осадчий зупинився на особливостях їхнього оподаткування. Автор розглянув механізми розрахунку оброчних платежів на конкретних прикладах надільних земель у різних поселеннях Херсонської губернії і констатував нерівномірність (несправедливість) їхнього розподілу між селянами різних місцевостей. Порівнюючи податкове навантаження початку 60-х років автор зазначав, що «в наиболее сносом положении по платежу податей...находились бывшие государственные крестьяне и в наихудшем временно-обязанные, у которых при наделе почти в два с половиною раза меньше, платежи были почти в два раза выше»⁴⁷⁷. Що стосується викупних платежів, то у цьому процесі зазначалося два періода: до 1881 р. викупні платежі перевищували орендну плату на землю, і після 1881 р., коли відбулося законодавче зниження викупних платежів «общее понижение определено было произвести в размере одного рубля с каждого обложенного выкупными платежами душевого надела»⁴⁷⁸. Але пониження викупних платежів ніяким чином не послабило податкове навантаження на селян, адже до початку 80-х років сплачувалася подушна подать, яка у 1867 р. та 1868р. була підвищена, крім того, на утримання селянського самоуправління справлялися мирські збори, та багаточисленні натуральні повинності, а з виникненням земських установ з'явилися земські збори по розкладкам, які також невпинно росли⁴⁷⁹. Автор

---

⁴⁷⁵ Там само. – С. 131; 176.

⁴⁷⁶ Там само. – С. 131.

⁴⁷⁷ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян / Т. И. Осадчий. – Херсон: Типография О. Д. Ходушной, 1894. – С. 157. (198 с.)

⁴⁷⁸ Там само. – С. 140.

⁴⁷⁹ Там само. – С. 143.

піддав критиці неспроможність подушного оподаткування «этот грубый налог существовал ровно четверть столетия», він визначав, що «существеннейший недостаток подушной подати по отношению к плательщикам налогов заключался в несоответствии её не только с платёжными силами их, но и с самим числом их, вследствие несоответствия наличного числа душ с ревизским, лежащим в основании расчёта окладных листов», крім того, подушне оподаткування «не имеет в основе своей реального объекта, т.е. определённого имущества или дохода и потому ложилась прямо на труд»⁴⁸⁰. Автор провів розрахунки податкового навантаження на селян Херсонської губернії після відміни подушної податі і встановив, що «платежи после понижения выкупа и отмены подушной подати составляют во всяком случае не менее 1/3 доли этих ненормально высоких плат»⁴⁸¹ (мається на увазі аренду плату – Л. Г.), в абсолютній величині по розрахунках 1887р. «разница в платежах не совсем велика (12,09 – 15,09 вместо 13,74 – 20,13 рублей)»⁴⁸².

У радянській історіографії проблеми справляння податку на нерухоме майно в Наддніпрянській Україні, як і в цілому в Російській імперії, спеціально не досліджувалися. Деякі згадки про його існування зустрічається в працях Н. Ровінського⁴⁸³, Н. Ананьич⁴⁸⁴, П. Риндзюньського⁴⁸⁵.

В сучасній історіографії, зокрема в дисертації Світлани Орлик «Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XXVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)»⁴⁸⁶ розглянуто розвиток системи оподаткування нерухомого майна в Наддніпрянській Україні в економіко-історичному аспекті, що дало можливість дослідити дане питання більш комплексно

⁴⁸⁰ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян / Т.И.Осадчий – Херсон: Типография О. Д. Ходушной, 1894. – С. 148.

⁴⁸¹ Там само. – С. 151.

⁴⁸² Там само. – С. 166.

⁴⁸³ Ровинский Н. Местные бюджеты дореволюционной России / Николай Ровинский // Советские финансы. – 1946. – №6. – С. 33–38.

⁴⁸⁴ Ананьич Н. И. К истории отмены подушной подати в России / Нина Ивановна Ананьич // Исторические записки. – 1974. – №94. – С. 183–212.; Ананьич Н. И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX века : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Нина Ивановна Ананьич. – Л., 1978. – 19 с.

⁴⁸⁵ Риндзюньский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века / Павел Григорьевич Риндзюньский. – М.: Наука, 1983. – 268 с.

⁴⁸⁶ Орлик С. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в російській імперії наприкінці XXVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... кандидата економічних наук: 08.00.01 / С. В. Орлик. – Кіровоград, 2012. – С. 14.

та виділити ряд закономірностей, які розкривають природну сутність податку на нерухоме майно та дало можливість надати ґрунтовні пропозиції щодо удосконалення сучасного податкового законодавства. Авторка довела, що «у досліджуваний період податок на нерухоме майно за формою оподаткування класифікувався виключно як прямий майновий (реальний) податок, що сплачується з доходу платниками податків, власниками нерухомого майна, і не залежить від його ефективного використання. Податок на нерухоме майно – це виключно місцевий податок не лише за способом його встановлення, а й за сутністю... Саме скасування подушного податку було основною причиною, яка спонукала уряд Російської імперії, в рамках фінансової реформи, звернутися до оподаткування нерухомого майна як до універсального і стабільного джерела наповнення державної казни...у формуванні місцевих бюджетів досліджуваного періоду і становили від 10 до 50% податкових надходжень міських кошторисів. У загальних надходженнях окладних зборів земських бюджетів збори з нерухомого майна протягом перших років їх справляння мали середній по Російській імперії показник – 12,3% (у 1868 р.), а після двадцятитрьохрічної практики їх справляння він досягнув 23,6% (у 1901 р.). У державному бюджеті податок на нерухоме майно займав незначну частку в загальних надходженнях: від 0,5% (у 1864 р.) до 1,1% (у 1884 р.)»⁴⁸⁷.

У результаті буржуазних реформ російський уряд був змушений відмовитися від архаїчної подушної системи оподаткування, не лише для міщан, ввівши для них податок на нерухоме майно, а й для основного платика подушного – багатомільйонного селянства. Так, зокрема в травні 1885 р. уряд скасовує подушну подать, а оброчна подать у 1886 р. була трансформована у викупні платежі державних селян. Ці процеси знайшли відображення в працях сучасників тих подій, зокрема, власне міністра фінансів Миколи Бунге⁴⁸⁸ професора Казанського університету Дмитра Львова⁴⁸⁹, видатного українського

⁴⁸⁷ Орлик С. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в російській імперії наприкінці XXVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ...кандидата економічних наук: 08.00.01 / С. В. Орлик. – Кіровоград, 2012. – С. 176–180.

⁴⁸⁸ Бунге Н. О финансовом положении России / Публикация А. П. Погребинского // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 132–143.

⁴⁸⁹ Львов Д. Курс финансового права / Д. Львов. – Казань, 1887. – 520 с

економіста Михайло Туган-Барановського⁴⁹⁰, а особливо в науковій спадщині київського ученого Петра Кованько⁴⁹¹. В радянській історичній науці питання реформування подушного та оброчного оподаткування знайшли відображення в спеціальних працях з історії фінансової політики Олександра Потребінського⁴⁹² та Ніни Ананьїч⁴⁹³.

Щодо сучасних спеціальних досліджень податкових реформ в Російській імперії, то це переважно публікації, присвячені діяльності Миколи Бунге, серед яких, на наше переконання, доцільно зупинитися на публікаціях, предметом досліджень яких були податкові реформи. Саме цій проблемі присвячена стаття економістів Костянтина Ковальчука та Тетяни Реви, увійшовши до книги «М. Бунге: сучасний дискурс» за редакцією В. Базидевича. Автори аналізують позитивні та негативні складові подушної системи оподаткування, яка була скасована саме за часів перебування М. Бунге на посту міністра фінансів. Саме скасування подушної податі, за висловом дослідників, «стало одним з найважливіших напрямків податкової реформи»⁴⁹⁴. Важливу заслугу М. Бунге, автори вбачають не лише у реформуванні існуючих на той час прямих податків: поземельного, промислового, а й у «передбаченні необхідності встановлення в Росії прибуткового податку як самого справедливого і доцільного виду оподаткування»⁴⁹⁵. Проте в аналізованій невеликій за обсягом публікації мають місце певні помилки, по-перше, автори пов'язують із міністерською діяльністю М. Бунге запровадження квартирного податку в 1894 р., у той час коли М. Бунге очолював міністерство фінансів дещо раніше в 1881 – 1886 рр., а з 1887 – 1895

⁴⁹⁰ Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов / М.И. Туган-Барановский // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 47.

⁴⁹¹ Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.) / Петр Кованько. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1901. – 460 с.; Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (Выкупная операция: 1861 г. - 1907 г.): [Дис.] / П. Кованько. – Киев : тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – [2], IV, 484, [2], 82 с.

⁴⁹² Погребинский А. Финансовая политика царизма в 70-80-х годах XIX в. / Александр Погребинский // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 130–144.

⁴⁹³ Ананьич Н. И. К истории отмены подушной подати в России / Нина Ивановна Ананьич // Исторические записки. – 1974. – №94. – С. 183–212.

⁴⁹⁴ Ковальчук К. М. Х. Бунге та структурні перетворення податкової системи: історичний аспект і сьогодення / К. Ковальчук, Т. Рева // М. Бунге: сучасний дискурс / К. Ковальчук, Т. Рева. – Київ: Знання, 2005. – (Славетні постаті). – С. 169. (167–170.)

⁴⁹⁵ Там само. – С. 169–170.

очолював уряд і не мав безпосереднього впливу на реформи, здійснювані Міністерством фінансів. По-друге, вище ми наводили цитату із аналізованої публікації, в якій автори методологічно некоректно застосовують термін «Росія» до усїєї Російської імперії.

Більш змістовною є стаття тернопольського економіста Віталія Кудлака, в якій розглянуто етапи скасування подушного оподаткування в рамках податкових реформ М. Бунге. Досліджуючи дії та заходи, які вживалися міністром-реформатором М. Бунге в процесі поступової відміни подушного податку, автор зазначав, що «швидке скасування подушного податку неможливе, оскільки стане справжньою катастрофою для бюджету, значно скоротивши надходження»⁴⁹⁶, а тому заміна подушного відбувалася повільно і супроводжувалося введенням нових податків (податок на нерухоме майно в містах, посадах і містечках; збори з ярмаркової торгівлі; 3% податок з чистого прибутку; розподільчий збір для промислових підприємств та ін.), збільшенню чи реорганізації існуючих податків і зборів (оброчні платежі, акцизи на алкоголь, тютюн та ін.). Науковець звертав увагу на окремі «локальні» невдачі цієї реформи, які не мали ознак системних прорахунків, тобто недоліки були «пов'язані швидше з об'єктивними несприятливими обставинами, ніж прорахунками міністра, М. Бунге вдалося закласти основи побудови нової системи оподаткування на засадах передових досягнень фінансової науки та кращих зразках фіскальних систем економічно розвинених країн, адаптувавши їх до вітчизняних умов»⁴⁹⁷.

Щодо висвітлення в науковій літературі проблем оподаткування торгівлі, то вони переважно висвітлювалися в працях, присвячених купецтву, тому їхній аналіз вважаємо за доцільне розглянути в контексті дослідження висвітлення податкової політики російських урядовців у працях, присвячених історії окремих станів – селянства, міщан і, зрозуміло, купецтва. Окремо хотілося б зупинитися на уже згадуваній праці Михайла Алексеєнка, присвяченій аналізу тогочасного імперського законодавства про прямі податки. Автором у главі III цієї книги з позицій сучасника

⁴⁹⁶ Кудрак В. Фіскальна система Російської імперії та реформування наприкінці XIX століття / В. Кудлак // Галицький економічний вісник. – 2012. – №5(38). – С. 39.

⁴⁹⁷ Там само. – С. 47.

розглянуто проблеми нарахування та стягнення податків і зборів з торгівлі і промислів. М. Алексеєнком було розглянуто історію оподаткування торгівлі і промислів з петровських часів до прийняття Положення 9 лютого 1865 р. Розглядаючи та аналізуючи діюче на момент написання книги податкове законодавство щодо оподаткування торгівлі і промислів, автор детально зупинявся на об'єктах та формах оподаткування торгівлі, аналізував та коментував формування окладів свідоцтв і білетів, характеризував види та способи оподаткування фабрик, заводів і ремісничих закладів, при цьому визначав проблеми у застосуванні діючого законодавства та надавав практичні рекомендації щодо їх розв'язання. Підходячи до питань з юридичної точки зору, автор звертав значну увагу на тлумачення термінів, які застосовувалися у законодавстві. Так, наприклад, автором ведеться полеміка навколо визначення «что такое торговое действие, как предмет обложения», за якими критеріями визначаються та розрізняються такі види торгівлі, як оптова та роздрібна⁴⁹⁸. Таким чином, автор вважав Положення 1865 р. наскільки недосконалим, що зазначав: «при этом, в виду казуистического характера Положения, приходится вдаваться в подробности»⁴⁹⁹.

Дуже дискусійним у середовищі фінансистів кінця XIX – початку XX ст. було питання запровадження прибуткового оподаткування. Дослідження податкової політики російського царату не можливе без аналізу таких праць, адже вони показували не лише урядові заходи, але й рівень сприймання цих заходів тогочасним суспільством і науковцями. Так, наприклад, російський громадський діяч Олексій Унковський, ще в 1863 році, основним принципом в оподаткуванні визначав – рівномірність. Якщо цього не досягається, то відбувається «беспорядок в экономической жизни целого народа и ведёт к случайному и неправомерному перемещению имуществ из одних рук в другие»⁵⁰⁰, крім того, «граждане мало по малу приходят к мысли, что весь существующий общественный порядок

---

⁴⁹⁸ Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / Михаил Мартынович Алексеенко. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – С. 86–88.

⁴⁹⁹ Там само. – С. 91.

⁵⁰⁰ Унковский А. О преобразованиях по части прямых налогов / Алексей Михайлович Унковский. – Современное обозрение. – 1863. – Т.96. – С. 4.

основывается на одной несправедливости»⁵⁰¹, а тому уряди мають досягнути «желаемой соразмерности налогов с доходами»⁵⁰². Тобто, автор вбачав справедливість оподаткування саме в прямому оподаткуванні, він доводив необхідність та можливість введення в Російській імперії прибуткового податку який би базувався на розкладках, визначених самими ж платниками.

Відомий представник дореволюційної школи фінансового права Олександр Свирщевський у своїй праці розглядав загальні поняття справедливості в оподаткуванні та досліджував елементи податкового механізму прибуткового податку, зокрема: об'єкт та база оподаткування – дохід, «как фактор налогоспособности» (розглядалося три види доходу: валовий дохід, чистий дохід та вільний дохід)⁵⁰³; суб'єкти прибуткового податку – фізичні (в т.ч. іноземних громадян) та юридичні особи (з дивідендів акціонерів, з майнових доходів общин, виручка установ, яка мала йти на суспільні цілі)⁵⁰⁴; пільги; ставки прогресивного оподаткування; механізм декларування доходів та інші способи оцінки доходів. Цікаві форми оцінки доходів, що підлягають прибутковому оподаткуванню, автор пропонував: «1) оценку через комиссии, состоящей из лиц, выбранных плательщиками и назначенных правительством, 2) оценку через комиссии с помощью обязательных или необязательных деклараций и 3) оценку через декларации с бюрократической поверкой их»⁵⁰⁵, в підсумку було зазначено, що «наиболее целесообразным является такая система оценки доходов и обложения, в которой соединялись бы все три основных способа, которая совмещала бы в себе и деятельность самих плательщиков,... и деятельность выборных комиссий,... и деятельность правительственных агентов, как представителей фискальных интересов государства»⁵⁰⁶. Після вивчення іноземного досвіду впровадження прибуткового оподаткування, аналізу провідної економічної думки з питань

⁵⁰¹ Унковский А. О преобразованиях по части прямых налогов /Алексей Михайлович Унковский. – Современное обозрение. – 1863.– Т. 96. – С. 5.

⁵⁰² Там само. – С. 7.

⁵⁰³ Свирщевский А. Подоходный налог / Александр Свирщевский. – М.: Типография А. И. Мамонтова и К, 1886. – С. 33–37.

⁵⁰⁴ Там само. – С. 47 – 62.

⁵⁰⁵ Там само. – С. 192–193.

⁵⁰⁶ Там само. – С. 208.

визначення окремих категорій та принципів в оподаткуванні автор зробив висновок, який узагальнив основні підходи в прибутковому оподаткуванні: «истинный и рационально устроенный подоходный налог должен падать по прогрессивной шкале на реальный, свободный доход всех жителей государства, определяемый на основании собственных декларативных показаний плательщиков; при этом оклад налога должен понижаться для лиц, получающих временные нефундированные доходы и вообще находящихся в условиях, которые уменьшают их налогоспособность»⁵⁰⁷.

У праці відомого фінансиста Івана Озерова «Финансовая реформа в России или кто платит у нас налоги и как переложить их на другие плечи» приділяється багато уваги критиці проекту прибуткового оподаткування, а саме позиції щодо визначення граничної суми доходу, з якої мав сплачуватися прибутковий податок. Так, у проекті закону ця сума становила 900 руб., на думку автора, вона була зависока, необхідно було «по мере ... эту границу следует понижать, но с тем неперменным условием, чтобы избытки от подоходного обложения шли на облегчение налогового бремени малоимущих и прежде всего на понижение налогов на чай и сахар... и при посредстве подоходного обложения податная тягость лучше будет распределяться, чем путём обложения предметов потребления»⁵⁰⁸. Щодо прогресивної шкали оподаткування, яка у проекті закону була визначена у твердих ставках, то автор пропонував «сделать эту шкалу подвижной: просто надо установить только схему прогрессии, а размер самого обложения должен ежегодно определяться особым законом»⁵⁰⁹, це дозволило б враховувати пільгові категорії в оподаткуванні. Автором підтрималися новації в декларуванні доходів громадян, звернуто увагу на механізми перевірки даних заявлених у декларації та порядку визначення суми доходу до якого застосовуватиметься оподаткування⁵¹⁰.

Перейдемо до третьої групи історіографічних джерел, зокрема до висвітлення проблем оподаткування в працях із станової історії: селянства, міщан та купецтва.

⁵⁰⁷ Свирщевский А. Подоходный налог / Александр Свирщевский. – М.: Типография А. И. Мамонтова и К, 1886. – С. 241.

⁵⁰⁸ Озеров И. Х. Финансовая реформа в России или кто платит у нас налоги и как переложить их на другие плечи / Иван Христофорыч Озеров. – М: Тип. Н. Н. Булгакова, 1906. – С. 105.

⁵⁰⁹ Там само. – С. 107.

⁵¹⁰ Там само. – С. 107–110.

Враховуючи, що основну масу платників прямих податей склали селяни різних категорій, зупинимося саме на висвітленні оподаткування селянства Наддніпрянської України в працях дослідників різних поколінь, принагідно зауваживши, що ми не будемо детально аналізувати увесь корпус «аграрної» історіографії, а проаналізуємо лише праці, в яких зазначена проблема висвітлена найповніше.

У дослідженнях оподаткування селянства завжди важливою проблемою було вивчення співрозмірності доходів селянських господарств та податкового навантаження на них. Одним із перших дослідників, хто звернув на це увагу, був відомий економіст, випускник Київського університету Юлій Янсон. Автор на основі аналізу статистичних матеріалів довів, що загальна сума податкових платежів селян значно перевищувала дохідність від їхніх занять землеробством⁵¹¹. Безпосередньо проблемі співрозмірності податкових платежів селянства Київської, Волинської і Подільської губерній та його податкових зобов'язань присвячено 6-й розділ дослідження. Автор, до речі, використовує й дефініцію «українські губернії»⁵¹², коли розглядає не лише указані вище три губернії, які в офіційному діловодстві імперський законодавець визначав як «південно-західні», а й інші українські землі, зокрема Полтавську губернію. Учений довів, що податкова політика російського уряду в цьому регіоні імперії сприяла не просто визискуванню селянства, а його розоренню⁵¹³.

Проблеми оподаткування селянства відображені й у праці Олексія Пешехонова⁵¹⁴, автор висловлює свою незгоду із політикою міністра фінансів С. Вітте, щодо збільшення податкового тиску через механізм справляння непрямих податей, які ставали непосильними для збіднілих прошарків селянства, а також указує на незавершеності реформування прямого оподаткування селянських мас.

---

⁵¹¹ Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Юлий Янсон. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1877. – 187 с.

⁵¹² Там само. – С. 103.

⁵¹³ Там само. – С. 118.

⁵¹⁴ Пешехонов А. В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время / Алексей Васильевич Пешехонов // Великая реформа / Алексей Васильевич Пешехонов. – Москва, 1911. – (Русское общество и крестьян. вопрос в прошлом и настоящем. В 6 т. – Т. 6.). – 248 с.

Глибшому розумінню проблем податкової політики російського самодержавства сприяють спеціалізовані видання нормативно-правових актів імперських законодавців з проблем регулювання адміністрування податкових платежів, які видавалися для чиновників фіскальних установ, як наприклад книга, підготовлена начальником одного з відділу департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Едуардом Плєске⁵¹⁵ та матеріали тогочасної публіцистики з питань оподаткування селянства, викладеної на шпальтах різноманітних періодичних видань, як наприклад Економічна газета⁵¹⁶.

В радянський час, зокрема в міжвоєнний період, проблеми оподаткування селянства в Російській імперії майже не досліджувалися. Певним винятком є праця Євгена Сташевського, написана протягом 1930-х років, проте опублікована в 1968 році. Автор, досліджуючи інвентарі, робить обґрунтований висновок, що їхнє введення імперськими урядовцями стало наслідком наявних податкових заборгованостей, які нові тимчасові власники не лише не ліквідовували, але й через систему зловживань примножували⁵¹⁷. Учений піддає критиці заходи імперського уряду стосовно впорядкування селянських повинностей, вважаючи їх не ефективними діями, а метою ревізії 1837 р., на переконання дослідника, «было выяснение действительного положения государственных крестьян «во всех отношениях» и главным образом хозяйства непосредственных производителей, размера их дохода, рент, государственных податей, земских и общественных сборов, системы и стоимости сельского управления»⁵¹⁸.

З величезного масиву історіографічної спадщини радянських істориків-аграрників, які з-поміж іншого висвітлювали й проблеми оподаткування українського селянства, на наше переконання, слід зупинитися на працях М. Дружиніна, І. Гуржія, А. Анфімова, В. Неупокоева та Т. Лазанської, в яких

---

⁵¹⁵ Плєске Э. Справочная книга для податных инспекторов, казенных палат и казначейств. Свод узаконений и распоряжений по прямым налогам (казенным, земским и городским) и пошлинам торговым, крепостным и с безмездно переходящих имуществ / Эдуард Плєске. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1885. – 832 с.

⁵¹⁶ О подоходном налоге // Экономическая газета. – № 11. – 1905; Сколько деревня выплачивает налогов // Экономическая газета. – № 17. – 1905; Выкупная операция в 1902 г. // Экономическая газета. № 17-18. – 1905 та ін.

⁵¹⁷ Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Евгений Дмитриевич Сташевский. – М.: Наука, 1968. – С. 439.

⁵¹⁸ Там само. – С.461.

поряд із певними ідеологічними штампами міститься й значний фактичний та статистичний матеріал.

Серед праць радянських учених із проблем податкової політики російського самодержавства щодо селянства, у тому числі й в Наддніпрянській Україні, особливе місце посідає двотомна монографія академіка Миколи Дружиніна «Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева»⁵¹⁹. Саме М. Дружиніну належить популярна в історіографії теза про зростання зборів з державних селян подушного та оброчної податі з часів їх уведення в 20-х роках XVIII ст. до 30-х років XIX ст. у 9-11 разів у залежності від класів губерній⁵²⁰. Проте, як зазначає В. Орлик, «автор указує лише номінальне зростання податкових зобов'язань, залишаючи поза увагою їхню фактичну вартість, адже через інфляційні процеси петровський срібний рубль був значно дорожчим за свій паперовий аналог кінця XVIII – першої третини XIX ст.»⁵²¹.

Проблеми оподаткування селянства в українських губерніях Російської імперії знайшли відображення в науковій спадщині українського радянського історика Івана Гуржія⁵²². Учений, досліджуючи переважно соціальні протиріччя між поміщиками та селянством, а також державою і селянами, вказує, що поміщики, стягуючи зі своїх селян подушне, часто зловживали своїм всевладдям над селянами, адже «податі та інші побори стягуються з селян просто за сваволею і визначенням поміщика надмірно великою сумою. Таке визначення та стягування податей і поборів буває кілька разів на рік; квитанцій або розписок про сплату грошей не дають; до сплати примушують жорстокою екзакуцією, а іноді й покаранням»⁵²³. Такий безлад у адміністрування подушного, а також постійне визискування як збоку їхніх власників, так і держави провокували зубожіння селянських мас, що в свою

⁵¹⁹ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Николай Михайлович Дружинин. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т.1. – 632 с.; Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Николай Михайлович Дружинин. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.2. – 657 с.

⁵²⁰ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Николай Михайлович Дружинин. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т.1. – С. 50.

⁵²¹ Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінціXVIII - середині XIX ст. : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01, 07.00.02 / Орлик Василь Михайлович – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 32. (547 с.)

⁵²² Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / Іван Олександрович Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.

⁵²³ Там само. – С. 84.

чергу, як указує автор, було вагомим чинником у накопиченні податкових заборгованостей селян. За словами дослідника «над поміщицькими селянами майже завжди тяжіла недоїмка»⁵²⁴.

Певні аспекти реалізації урядової політики щодо реформування оподаткування селянства Російської імперії розглядаються в праці російського радянського історика Андрія Анфімова⁵²⁵.

Безпосередньо проблемам фіскальної політики російського самодержавства до різних категорій державних імперії, у тому числі й в Наддніпрянській Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст. присвячена монографія російського радянського історика Валентина Неупокоева⁵²⁶. Проблемам прямих (окладних) податей із державних селян – подушному та оброчній податі присвячено перші два розділи цієї праці. Особливу увагу автор звертає на так званій «простонародный лаж», тобто обмін грошових знаків вище біржового (офіційного) курсу. Дана проблема, за справедливим твердженням ученого, була спровокована коливаннями курсу рубля й необхідністю сплати податей виключно асигнаціями та мідними монетами, але реалізація сільськогосподарської продукції здійснювалася переважно в твердій «дзвінкій» (срібній) монеті. Тому селяни змушені були звертатися до дрібних маркев або мінял для розміну срібних монет на асигнації, В. Неупокоев, із посиланням на «Коммерческую газету» за 1839 р. вказував, що «от Москвы до Украины лаж на ассигнации составлял от 7 до 39%»⁵²⁷. На переконання історика, асигнації перетворилися для представників подушних станів у прихований не прямий податок. Такий висновок дослідник підкріплює висновками Державної ради, яка визнавала, що «из всех налогов выпуск новых ассигнаций есть и для частных людей и для государства самый тягостный и разорительный»⁵²⁸. Таке негативне явище як «лаж», за словами автора, було знищене внаслідок грошової реформи

---

⁵²⁴ Там само. – С. 94.

⁵²⁵ Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 / Андрей Матвеевич Анфимов. – М., Наука, 1980. – 239 с.

⁵²⁶ Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Валентин Иванович Неупокоев. – М.: Наука, 1987. – 288 с.

⁵²⁷ Там само. – С. 28.

⁵²⁸ Там само. – С.29.

1839 р. й встановлення фіксованого курсу асигнацій до срібного рубля та переведення сплати усіх фіскальних зобов'язань на срібло.

Монографія українського історика Тетяни Лазанської присвячена дослідженню історії різних категорій державних селян України в період кризи феодально-кріпосницької системи. Серед усього складного комплексу питань історії даної категорії населення авторка значну увагу приділяє й проблемам оподаткування державних селян, зокрема подушне, оброчну подать та натуральні повинності державних селян, які мали фіскальний характер. Учена, проаналізувавши динаміку змін податкового навантаження, зокрема переведення губерній у той чи інший податковий клас, зміни податкових ставок та ін., дійшла висновку, що податкова політика російського самодержавства щодо козацтва Полтавської та Чернігівської губерній, залежала від ряду зовнішніх і внутрішніх чинників. Дослідниця наголошує, що «государственная власть в зависимости от обстановки лавировала: она то частично освобождала казаков от уплаты податей, то вновь привлекала к таковой. В данном случае правительство никак не могло определить своего окончательного отношения к казакам – считать их только держателями земли, или же наследственными владельцами старозаимочных участков»⁵²⁹.

Аналізуючи сучасну історіографію з питань оподаткування українського селянства, не можна залишити поза увагою двотомного видання Інституту історії України НАН України «Історія українського селянства», в якому ці проблеми певною мірою висвітлюються в 6-8 розділах першого тому⁵³⁰, за авторства відомих вітчизняних істориків О. Гуржія, Т. Чухліба, А. Морозова, С. Корновенка, О. Реєнта, О. Крижанівської.

Монографія українських істориків Олександра Гуржія та Василя Орлика на сьогодні перша і поки що єдина наукова праця з проблем оподаткування різних категорій селянства Наддніпрянської України в дореформений період⁵³¹.

---

⁵²⁹ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Татьяна Ивановна Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 66. (116 с.)

⁵³⁰ Історія українського селянства – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 632 с.

⁵³¹ Гуржій О. І. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. / О. І. Гуржій, В. М. Орлик. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 278 с.

В останні десятиліття проблеми історії селянства Наддніпрянської України, пов'язані із його оподаткуванням російським урядом знайшли відображення у статтях, опублікованих у спеціалізованому науковому збірнику «Український селянин» (відповідальний редактор проф. А. Морозов), що видається Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького спільно з Інститутом історії України НАН України. Серед таких публікацій можна назвати статті А. Берестового⁵³², О. Бундак⁵³³ та ін. Саме в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького на сьогодні сформована потужна інтелектуальна школа істориків-аграрників (проф. А. Морозов, проф. С. Корновенко, проф. І. Фареній та ін.).

Про значний науковий поступ у питанні дослідження оподаткування селянства Наддніпрянської України можна говорити, проаналізувавши дисертаційні дослідження кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема дисертації істориків Олени Бундак, Вадима Бойка та Андрія Берестового, економіста Оксани Краснікової.

Дисертація Олени Бундак присвячена проблемам аграрного розвитку Волинської губернії в дореформений період, в даному дослідженні авторка присвятила окремий розділ висвітленню проблем оподаткування. Дисертантка вказує, що державні селяни Волині «сплачували грошові і натуральні податки»⁵³⁴, грошові податки, за твердженням дослідниці, «склалися із трьох основних компонентів», першим вона виділяє «державні, що включали в себе оброчний і подушний податок, збір на влаштування водяних та сухопутних шляхів сполучення», друге – це «земські грошові податки, що поділялися на два види: а) щорічні, які збирались на опалення казарм, їхнє освітлення, охорону, утримання поштових будинків і т.ін.; б) тимчасові, що призначались на побудову нових державних та адміністративних будівель, важливі ремонти згідно з планами реконструкції і т.д.» і третє – приватних мирських

⁵³² Берестовий А. І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. / Андрій Іванович Берестовий // Український селянин: зб. наукових праць. – 2006. – №10. – С. 57–59.; Берестовий А. І. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині ХІХ ст./ Андрій Іванович Берестовий // Український селянин: зб. наукових праць. – 2008. – Вип. 11. – С. 218–220 та ін.

⁵³³ Бундак О. А. Розвиток транспорту на Волині та його роль для економіки краю (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Олена Анатоліївна Бундак // Український селянин: зб. наукових праць. – 2010. – Вип.12. – С. 150–154.

⁵³⁴ Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бундак Олена Анатоліївна – Львів, 1999. – С. 86. (228 с.)

повинностей⁵³⁵. О. Бундак наголошує, що друга із вказаних нею груп грошових податків – земські не мали сталої суми для стягнення, вона «постійно змінювалася і залежала від тих видатних статей, які планувала держава»⁵³⁶. При цьому авторка для характеристики даних податкових платежів використовує досить вдалу дефініцію, яка відображала сутність російської системи оподаткування – «побори»⁵³⁷.

Вадим Бойко, досліджуючи реформи державних селян Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. й проаналізувавши державні податі й повинності різних категорій державних селян цього регіону, вказував, що для розрахунку податкових зобов'язань « за основу бралась душа, а не прибутковість господарства»⁵³⁸. Також дисертант визнавав, що податкове навантаження на державних селян Лівобережної України «перевищувало зростання платоспроможності селян»⁵³⁹.

Дисертація Андрія Берестового, до речі, представника вже згадуваної вище черкаської школи істориків аграрників, є першою в історіографії науковою працею з проблем податкової політики російської влади щодо українського селянства в пореформений період. Дисертант на основі аналізу архівних матеріалів, переважно статистичного характеру, підтримує існуючу в історіографії тезу про надзвичайну обтяжливість подушного оподаткування та невідповідність податкового навантаження реальним доходам селянства, як основного, а після скасування сплати пудошного для міщан в 1863 р. – єдиного платника подушної податі. Автор указує, що представники українського селянства, зокрема селянські громади Канівського повіту Київської губернії «неодноразово зверталися до генерал-губернатора з зауваженнями щодо надмірної обтяжливості подушного оподаткування»⁵⁴⁰. Податкову політику російської влади в українському селі в період буржуазних реформ, зокрема реформування імперської податкової системи, історик поділяє

---

⁵³⁵ Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бундак Олена Анатоліївна – Львів, 1999. – С. 87–88.

⁵³⁶ Там само. – С. 87.

⁵³⁷ Там само.

⁵³⁸ Бойко В. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Бойко. – Донецьк, 2001. – С. 10.

⁵³⁹ Там само.

⁵⁴⁰ Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Берестовий Андрій Іванович. – Черкаси, 2011. – С. 95.

на два етапи. Перший – це власне 60-ті роки XIX ст., коли, за свідченням автора, «царський уряд прагнув нарощувати обсяги прямого обкладання податками селянства, здійснювати заходи з примусового утримання недосплат, практично повністю були відсутні податкові пільги»⁵⁴¹, але через неврожай 1867 – 1868 рр., змушений був змінити свою політику. А другий етап, це 1870-ті роки, який був «позначений переходом уряду до більш гнучкої податкової політики та наданням податкових пільг селянству»⁵⁴², коли було зменшено розрив фіскальних платежів селян, звільнених від кріпосної залежності та колишніх державних селян й розширення об'єктів непрямого оподаткування. Особливої уваги заслуговує висновок А. Берестового стосовно скасування урядовцями тих чи інших податків, що на сьогодні має неабияке суспільне значення, за словами дослідника, «аналіз податкових перетворень 1860-х – 1870-х рр. свідчить, що скасування будь-якого податку супроводжувалося прагненням уряду компенсувати втрату надходжень до бюджету за допомогою запровадження нових або збільшення вже існуючих податків»⁵⁴³.

Оксана Краснікова, досліджуючи фінанси й кредит у сільському господарстві, вказувала, що унаслідок реформи 1861 р. й переведення колишніх поміщицьких селян на викупні платежі, які разом із іншими податковими зобов'язаннями були завеликими для злиднених бюджетів селянських родин⁵⁴⁴.

Серед маси зарубіжної історіографії з історії селянства в Україні, проблеми фіскальних взаємин російської влади та мешканців українських сіл мають певне відображення в працях Данієля Бовуа. Так, зокрема, французький вчений звертає увагу дослідників на «закон про інвентарі», яким імперський законодавець намагався урегулювати в тому числі й податкові платежі селян⁵⁴⁵.

Один із напрямків дослідження різних категорій населення є література, присвячена купецтву Наддніпрянської України, зокрема його взаємовідносинам із

---

⁵⁴¹ Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Берестовий Андрій Іванович. – Черкаси, 2011. – С. 115.

⁵⁴² Там само.

⁵⁴³ Там само.

⁵⁴⁴ Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.): автореферат дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / О. Краснікова. – К., 1999. – 18 с.

⁵⁴⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор / Д.Бовуа. – К.:БІНТЕЛ, 1996. – С.105. (421 с.)

російським у рядом у сфері оподаткування. Купецтво, як відомо, з 1775 р. було звільнено від подушного оподаткування, натомість податкові зобов'язання купців перед державою визначалися рівнем їхніх капіталів. Проте характерною особливістю історіографії оподаткування купецтва в Російській імперії є фрагментарність її вивчення, незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених власне самому купецтву. Це стосується праць як і очевидців реалізації податкової політики російським імперським урядом⁵⁴⁶, так і дослідників пізніших поколінь, зокрема радянських істориків⁵⁴⁷ та наших сучасників⁵⁴⁸.

Аналізуючи радянську історіографію, не можна залишити поза увагою статтю Павла Риндзюньського, присвячену перетворенню гільдій у фіскальний інститут за реформою 1775 р. Як і годиться, П. Риндзюньський, будучи радянським істориком, піддав критиці дореволюційну історіографію у цілому, та реформи 1775 р. зокрема. На його думку, окремі дореволюційні автори «утверждали, что русский город незрел ещё до того, чтобы наполнить живым содержанием предлагавшиеся законодателем сословные формы»⁵⁴⁹. Сама реформа 1775 р. вважалася автором

⁵⁴⁶ Скальковский А. Коммерческое население г. Одессы / Апполон Скальковский // Одесский вестник. – 1854. – 17 января – С.34.; Меер Д. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы / Д. Меер. – Казань: Изд. И. Дубровина, 1855. – 46 с.; Митьков А. Очерк торгово-юридической статистики Одессы / А. Митьков // Труды Одесского статистического комитета. – Вып.1. – Одесса: Тип. П. Францова, 1865. – С.311-316 та ін.

⁵⁴⁷ Яковцевский В. Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В. Н. Яковцевский. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 202 с.; Рындинский П.Г. Сословно-податная реформа 1775 г. и городское население / Павел Григорьевич Рындинский // Общество и государство феодальной России: Сб. ст. – М.: Наука, 1975. С. 86–95.

⁵⁴⁸ Аксенов А. И. Очерки генеалогии уездного купечества XVIII в. / А. И. Аксенов. – М.: Наука, 1993. – 219 с.; Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Беліков Юрій Анаголійович. – Х., 2003. – 280 с.; Бойко А. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст.: [в т. ч. про Г. О. Потьомкіна та Катерину II] / А. Бойко // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 182–196; Бойко А. В. Постаті Південної України: купець Масленников / А. В. Бойко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 5. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – С. 267–271; Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Волониць Віра Степанівна. – Донецьк, 2007. – 230 с.; Гончаров В. В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций [конец XVIII – начало XX вв.] / В. В. Гончаров. – Донецк: Вебер (Донецкое отделение), 2008. – 292 с.; Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Діанова Наталія Миколаївна. – О., 2003. – 208 с.; Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст.: монографія / М. М. Шитюк, В. В. Щукін. – Миколаїв: Вид-во І. Гудим, 2008. – 222 с.; Иванов П. И. Обзор прав и обязанностей российского купечества. / П. Иванов: в 2-х ч. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 424 с.; Сигида Г. А. Динаміка кількісного складу купецтва Південної України у першій чверті XIX століття / Г. А. Сигида // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 69–71; Шершун Т. М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т. М. Шершун // Інтелігенція і влада. – 2004. – Вип. 3. – С. 72-79; Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Демешко Юрій Олександрович – Кіровоград, 2014. – 252 с. та ін.

⁵⁴⁹ Рындинский П. Г. Сословно-податная реформа 1775г. и городское население / П. Г. Рындинский // Общество и государство феодальной России / П. Г. Рындинский. – Москва: Наука, 1975. – С. 95.

невдалою, бо була непослідовною і «в сословном отношении купечество не было радикально отъединено от податного сословия мещан. Выход в купцы, в сущности, означал лишь временный откуп от подушной подати, от круговой поруки, от рекрутчины в натуре и от других последствий пребывания в податном сословии»⁵⁵⁰. Мало того, автор розглядав ці процеси глибше під кутом марксистсько-ленінських теорій, а саме на думку автора «реформы 70 – 80-х годов XVIII в. были рассчитаны на то, чтобы оказать некоторую поддержку... буржуазии... Ходом экономического развития эта буржуазия разорялась и была осуждена на вымирание. Только этого типа буржуазия соглашалась поддерживать феодально-абсолютистское правительство. Выраставшие в крестьянской среде капиталисты, поднимающиеся из рядов мелкой городской буржуазии удачливые элементы не находили себе должной поддержки»⁵⁵¹.

Серед доробку сучасних українських дослідників проблеми оподаткування купецтва найбільш глибоко розкриті в публікаціях Олександра Доніка, Василя Орлика, Іванни та Олександра Гуржіїв.

Першим у сучасній українській історіографії на науковому рівні інститут купецтва в Наддніпрянській Україні дослідив київський історик Олександр Донік. Аналізуючи проблеми становлення українського купецтва, вчений в статті, присвяченій купецтву як стану українського суспільства та в узагальнюючій монографії з історії українського купецтва приділив певну увагу і їхній організації у гільдії згідно з російським законодавством та оподаткування відповідно до приналежності до однієї із трьох встановлених імперським законодавцем гільдій⁵⁵².

Ці ж проблеми в контексті податкової політики російських урядовців вивчав Василь Орлик, вказуючи, що «перетворення гільдій на фінансовий інститут, а також їх чітка правова регламентація, пов'язані з іменем Катерини II, зокрема з її маніфестом від 17 березня 1775 р., за котрим купці звільнялися від сплати

---

⁵⁵⁰ Там само. – С. 94.

⁵⁵¹ Там само. – С. 95.

⁵⁵² Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / Олександр Миколайович Донік // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 16–41; Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.

подушного оподаткування»⁵⁵³. Особливу увагу дослідник приділив гільдійській реформі Є. Канкріна⁵⁵⁴.

У працях сучасних українських істориків Іванни та Олександра Гуржіїв, зокрема монографії «Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст.»⁵⁵⁵ та статті «Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.»⁵⁵⁶, проведено дослідження соціально-економічного становища та процес формування купецтва як стану періоду XVII – XIX ст., відмічався тісний взаємозв'язок цього процесу з оподаткуванням. Постійне моделювання оптимального способу оподаткування купецтва шляхом звільнення від одних податків та встановлення спеціального, характерного лише для цієї групи платників податків оподаткування у підсумку мало фіскальну мету, що, в свою чергу, впливало на прискорення чи сповільнення процесу формування купецтва як стану. Так, І. Гуржій та О. Гуржій відмічають, що «Маніфестом» від 17 березня 1775 р. Катерина II, звільнивши купців від подушного оподаткування, зобов'язала їх сплачувати збір у розмірі 1% з оголошеного ними «на сумління» наявного капіталу, а також було надано можливість заміни рекрутської повинності (1777 р.) грошима у розмірі 360 крб. за кожного непоставленого до армії рекрута⁵⁵⁷. Оскільки купецтво поділялося на три гільдії, в залежності від оголошеного капіталу у межах розмірів (цензу) визначених законодавством, то відповідно і сума збору до сплати була різною, для того щоб підтримувати статусність, а одночасно і сприяти сплаті більших податків, купецтву надавалися відповідні привілеї. Автори зазначали, що «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» від 21 квітня 1785 р.» надавала купцям ряд показових переваг над міщанами, що «впливало на самосвідомість тоговців, змушувала їх прагнути поліпшити свій

⁵⁵³ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 306.

⁵⁵⁴ Орлик В. М. Податковий тиск на торгівельно-промислове населення Російської імперії та реформа Єгора Канкріна 1824 р. / Василь Михайлович Орлик // Вісник податкової служби України. – №9, 2008. – С. 74–76. .

⁵⁵⁵ Гуржій І. О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. / Гуржій І. О., Гуржій О. І. // К: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.

⁵⁵⁶ Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / І. О. Гуржій, О. І. Гуржій // Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 657–673.

⁵⁵⁷ Гуржій І. О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. / Гуржій І. О., Гуржій О. І. – К: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 67.

соціальний статус і майнове забезпечення»⁵⁵⁸. Перехід купців до вищих гільдій давала більші підприємницькі можливості, так лише першогільдійні особи могли здійснювати експортні чи імпорتنі операції, вести купівлю та продаж вроздріб і гуртом, могли бути фабрикантами, заводчиками, володіти морськими суднами. Автори звернули увагу на «єврейське питання» у сфері оподаткування, зокрема на те, що відповідно до царського указу від 23 червня 1794 р. з купців євреїв бралися «податей вдвое против християнского исповедания»⁵⁵⁹.

Ставки збору з купецьких капіталів, які становили 1% у 1775 р., Маніфестом від 2 лютого 1810 р. було збільшено на 0,5%, а маніфестом від 11 лютого 1812 р. збір вже досяг 4,75% плюс введено додаткове мито з купецьких облікових книг та з гільдійських капіталів на земські повинності (0,5%), а в 1816 – 1818рр. купців зобов'язали сплачувати ще 10% до раніше встановлених зборів з оголошених капіталів на розвиток водних і сухопутних шляхів сполучення – все це дало можливість авторам зробити висновок про зростання податкового тиску на купецтво, що породжувало великі заборгованості перед імперською казною⁵⁶⁰. Такий стан спричинив до того, що значна частина міщан переходила зі стану купецтва і «замість відсотків з них почали віддавати чітко фіксоване подушне. Схожа тенденція простежувалася загалом по імперії, а тому видача гільдійських свідоцтв на її території на середину 20-х років скоротилася на 35%»⁵⁶¹, що не могло не відобразитися на доходах до імперської казни.

Автори дослідили, що імперський уряд на чолі з Є. Канкріном були вимушені розробити спеціальну реформу, яка направлена була на послаблення податкового тиску на купецтво. Так, Маніфестом від 14 листопада 1824 р. для першо- і другогільдійних неоголошених капіталів податок з оголошеного капіталу становив 4%, для третьої гільдії – 2,5%. Крім того, для купців 3-ї гільдії «у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Херсонській і Таврійській губерніях (виключення становили записані в губернських, отже м. Києві, та портових містах)

⁵⁵⁸ Гуржій І. О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. / Гуржій І. О., Гуржій О. І. – К: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 87–79.

⁵⁵⁹ Там само. – С. 81.

⁵⁶⁰ Там само. – С. 84.

⁵⁶¹ Там само. – С. 85.

їм також надавалися пільги в сплаті гільдійського збору протягом 10 років (1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу)⁵⁶², також розширено можливості для підприємництва дрібним торговцям, не записаним до гільдій (в т.ч. селянам), яким було дозволено здійснювати вільну торгівлю й промислову діяльність в межах свого міста. Отже, автори зробили висновок, що розпочата в 1824 році «реформа Канкріна помітно розширила можливості діяльності міського купецтва, фактично вивела з «тіні» сімейні капітали, що оформлялися здебільшого для уникнення сплати податків кожним окремих членом родини», а подальше продовження її новими указами 1925 – 1927 рр., якими було списано заборгованості за станом на 1 січня 1825 р. та зменшено збори з купців сприяло збільшенню числа купців⁵⁶³. Досліджуючи дане питання, автори підтверджували історичними фактами позитивні тенденції у зменшенні податкового навантаження на купецтво і в 30 – 40-х роках ХІХ століття. Так, указом від 8 березня 1835 р., у м. Києві дозволялося записуватися до гільдій без сплати відповідних зборів протягом 3-х років, а коли по закінченню пільгового терміну, у 1839 – 1840 рр. «новозаписані» зобов'язувалися до сплати лише 50% від встановлених податкових платежів, а якщо ж людина виявила бажання заснувати фабрику в пільгові роки, то вона звільнялася від гільдійських платежів, крім земських і міських зборів, аж на п'ять років⁵⁶⁴. Наступним, важливим законодавчим актом Миколи І, автори відмічають указ від 24 грудня 1841 р., який передбачав зміцнення та поширення «торговлі и промышленности в Западном крае России, объемлющем губернии: Могилёвскую, Витебскую, Минскую, Виленскую, Гродненскую, Киевскую, Волынскую, Подольскую и область Белостоцкую, и возвыситъ через то благосостояние тамошних городов» і стосувався осіб купецького і міщанського станів і взагалі людей вільного стану християнського віросповідання, які мали право на перехід в міський стан – для таких бажаючих

---

⁵⁶² Гуржій І. О. Купецтво Києва та Київщини ХVІІ – ХІХ ст. / Гуржій І. О., Гуржій О. І. – К: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 85.

⁵⁶³ Там само. – С. 87.

⁵⁶⁴ Там само. – С. 90.

«приписатися», надавалася преференція від сплати податків на 15 років (з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1857 р.)⁵⁶⁵.

3.2 Наукове осмислення особливостей оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем та процесу насадження акцизів та інших непрямих податків і зборів в Наддніпрянській Україні

Важливою складовою податкової політики російських урядовців була система непрямих податей і зборів, перш за все, оподаткування виробництва та торгівлі алкогольними напоями, які в тогочасній літературі називалися «питним доходом» або «питними зборами». Українські губернії: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська, поряд із Бессарабською, Віленською, Гродненською, Мінською, Ковенською, Вітебською та Могилівською складали в імперському фіскальному законодавстві так звані привілейовані губернії в Російській імперії. Статус даних 16 привілейованих губерній полягав у наявності в них вільного продажу алкогольних напоїв, у той час коли, у так званих «великоросійських» існувала система відкупів на продаж даної продукції. Зрозуміло, що така вагома складова економічного життя Наддніпрянської України не могла не стати об'єктом наукових пошуків, реалізованих у значній кількості публікацій. Скасування кріпацтва та проведення буржуазних реформ у відсталій Російській імперії стають поштовхом для розвитку наукових досліджень, у тому числі й проблем державних фінансів, перш за все це стосувалося реформування непрямого оподаткування та такої вагомою бюджетонаповнюючої складової як «питний дохід». Вагомістю податкових надходжень від «питних зборів», з одного боку, та розумінням прогресивними представниками інтелігенції шкідливості від споживання населення задля фіскальної вигоди держави – з іншого, можна пояснити цікавість до даної проблеми дореволюційних дослідників та публіцистів. Автори публікацій, з одного боку, критикували існуючу систему

---

⁵⁶⁵ Гуржій І. О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. / Гуржій І. О., Гуржій О. І. – К: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 94.

оподаткування алкоголю, а з іншого – піднімали проблеми алкоголізму серед населення Російської імперії. Такі праці, зазвичай, виходили на шпальтах популярних журналів. Так, наприклад, В. Федоровський у статті, присвяченій Подільсько-Вітебському відкупу, опублікованій у часописі «Современник» критикує відкупну систему, як «вредную» систему. Звертає увагу на зловживання в акцизних откупах та викривав зловживання казенного комісiонера пана Коковцева, який, заробивши грошей на зловживаннях відкупної системи, запропонував уряду новий проєкт акцизно-відкупного комісiонерства, який по суті відкриває нові можливості для його зловживань. Автор зазначав «г. Кокорев ...арендует главнейшие помещичьи шинки через подставных лиц с целью произвести монополию»⁵⁶⁶, при цьому автор звинувачує «виновник откупных злоупотреблений не кто иной как сам г. Кокорев»⁵⁶⁷. Названо інші зловживання у відкупній системі «как-то: арендования винокуренных заводов на чужое имя и производства выкурки вина в подрыв помещикам, покупку в других в других губерниях больших запасов вина для той же цели, противозаконное увеличение акциза под разными видами, притеснение при выдаче ярлыков покупателям вина, покупающим его у заводчиков, а не в откупных складах и пр.»⁵⁶⁸

Однією з перших публікацій, присвячених безпосередньо питанню оподаткування виробництва та торгівлі алкогольними напоями є видання, підготовлене до друку чиновниками Державної канцелярії по Відділенню Державної економії й опубліковане в 1860 році. Дане видання структурно складалося із трьох частин. Безпосередньо проблеми оподаткування виробництва та торгівлі алкогольними напоями в Наддніпрянській Україні висвітлюються у 2-й⁵⁶⁹ та 3-й⁵⁷⁰ частинах даного видання.

Серед корпусу публікацій кінця XIX ст. – початку XX ст.: статей⁵⁷¹, брошур⁵⁷², монографій⁵⁷³, публікацій законодавчих актів⁵⁷⁴ та статистичних і довідкових

⁵⁶⁶ Федоровский В. Подольско-Витебский откуп / В. Федоровский // Современник. – 1859. – №3. – С. 19.

⁵⁶⁷ Там само. – С. 21.

⁵⁶⁸ Там само. – С. 20.

⁵⁶⁹ Сведения о питейных сборах в России. – СПб., 1860 – Ч.2. – 267 с.

⁵⁷⁰ Сведения о питейных сборах в России. – СПб., 1860 – Ч.3. – 351 с.

⁵⁷¹ Прыжов И. Г. Корчма. Исторический очерк // Русский архив. – 1866. – №7. – С. 1053–1064.; Аксаков А. О народном пьянстве // Русский вестник. – 1872. – Т.102. – С. 142-201.; Аксаков А. Н. Питейное дело и кабацкий вопрос в России /

матеріалів⁵⁷⁵, у яких переважно висвітлювалися проблеми оподаткування алкоголю в Російській імперії в цілому особливе місце посідають монографії Миколи

А. Н. Аксаков // Вестник Европы. – 1876. – №4. – С. 65–94; Кокорев В. О питейном деле // Русский вестник. – 1883. – Т. 168. – С. 428–444.; Финансы и питейный вопрос // Русский вестник. – 1885. – Т.180. – С. 524–559.; Семенов Н. Питейное дело как источник поправления наших финансов / Н. Семенов //Русский вестник. – 1885. – Т.177. – С. 874–889.; Д. В. Казенная продажа вина / Д. В. //Русский вестник. – 1886. – Т.182–184.; Гредингер М. О. К вопросу о винной монополии / М. О.Гредингер //Юрид. газета. – 1896. – 31 марта; 4 апр.; 7 апр.;

⁵⁷² Аксаков А. Содержание питейных заведений сельскими обществами как простейшая мера против пьянства и нарушения правил устава о питейном сборе / А. Аксаков. – СПб.: Обществ. польза,1874. – 61 с.; Хоткевич А. Уставы о пошлинах и питейном сборе по отношению к гражданскому праву / А.Хоткевич. – М.: Тип. Л.Ф.Снегирева,1879. – 48 с.; Миропольский Д.А. Косвенные налоги в России, 1855 – 1880 / Д.А.Миропольский. – СПб.: Тип.Ф. Г. Елеонского,1880. – 103 с.; Нольде Э. Ф. Питейное дело и акцизная система / Э.Ф.Нольде. – СПб.,1882. – 39 с.; Диман Д. О влиянии нашей винно-акцизной системы на нравственность и благосостояние народа / Д. Диман. – Б.м., б.г.; Гурьев А. Н. Питейная монополия / А. Н. Гурьев. – СПб.: Тип. А. В. Суворина,1893. – 81 с.; Гредингер М. Основы питейной монополии в России / М. Гредингер. – Рига: Тип. А. И. Липинского, 1895. – 80 с.; Лебедев В. А. Питейное дело / В. А. Лебедев. – СПб.: Тип. Правит. сената, 1898. – 106 с.; Коппе Р. Алкоголь и государственные финансы / Р. Копе. – М.,1898. – 24 с.; Горощенко К. И. Несостоятельность казенной винной монополии и акцизное ведомство: Проект реформы / К.И.Горощенко. – М.: Обществ. польза,1916. – 84 с.; Красножен С. Борьба с пьянством и казенная винная монополия в России / С.Красножен. – Юрьев,1901. – 48 с.; Булгаковский Д. Г. Берегитесь водки! / Д. Г. Булгаковский. – СПб.,1910. – 32 с.

⁵⁷³ Мнение князя А. Б. Куракина по поставке вина в откупное содержание – Б.м.,1861. – 283 с.; Ареф Н.М. Положение о казенной продаже питей. 2-е доп. изд. / Н.М.Ареф. – СПб.: Кн. о-во А.Н.Морозова,1896. – 289 с.; Головачев А. А. Десять лет реформ / А. А. Головачёв – СПб.: Тип. М. Стасюлевича,1872. – 400 с.; Войнович И. А. Питейный вопрос. Исследование в экономическом и финансовом отношении / И. А. Войнович. – СПб, 1876. – 249 с.; Нольде Э. Ф. Настоящее положение питейно-акцизного дела в России / Э. Ф. Нольде. – СПб.: Обществ. польза, 1884. – 171 с.; Иловайский С. И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С. И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба округа,1896. –165 с.; Снежинский В.С. Заметки о подготовительных работах по введению казенной продажи питей / В. С. Снежинский – СПб., 1896. – 121 с.; Осипов Н. О. Винная монополия, ее основные начала, организация и некоторые последствия / Н. О. Осипов – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1899. – 126 с.;

⁵⁷⁴ Сборник правительственных распоряжений по управлению питейно-акцизными сборами. – Вып.1-15. – СПб.,1862-1876; Устав о питейном сборе, дополненный по продолжениям 1868, 1869, 1871 и 1872 гг. с разъяснениями по решениям кассац. Департаментов правительств. сената и циркулярами Министерства финансов. Изд.3-е. – СПб.; М.,1873. – Разд. паг.; Законы о питейной торговле, о взысканиях за нарушение постановлений о питейном сборе и судопроизводстве по сим делам. – СПб.: Изд. А.Е.Рябченко, 1886. – 248 с.; Чичинадзе А.В. Устав о питейном сборе / А.В. Чичинадзе – СПб.: Изд. А.В.Чичинадзе,1894. – 867 с.; Соколов С.И. Казенная продажа питей: Законоположения и правительственные распоряжения по казенной продаже питей / С.И. Соколов – СПб.: Тип. М.Стасюлевича,1898. – 557 с.; Мосолов М. И. Спутник акцизного чиновника / М.И. Мосолов– Тамбов: Электротиполитогр. губ. правления, 1914. – Т.1. Свод уставов об акцизных сборах. – 1544 с. та ін.

⁵⁷⁵ Статистические сведения о положении винокуренной промышленности и оптовой торговли вином в России. Сведения об иностранном законодательстве по взиманию налога со спирта и о положении винокуренной промышленности в разных государствах. – СПб.: Тип. В. Киршбаума,1888. – Разд. паг.; Статистика по казенной продаже питей за 1897 и 1898 гг. Текст. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печатного дела в России Е. Евдокимов, 1900. – VI, С. 173, 326.; Поступление акциза с спирта и вина (в рублях) по 50-ты губерниям Европейской России, за 1864-1901 гг – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1906. – 101 с. – (Главное управление неокладных сборов и казенной продажи питей); Отчет Главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей за 1914 год. – Пг.: Изд. Глав. Упр-я неоклад. сборов и каз. продажи питей,1915. – Вып.1. – 341 с.; Заявления, ходатайства и отзывы по вопросу о поддержании сельскохозяйственного винокурения и урегулирования оптовой торговли вином. – СПб.,1888. – Разд. паг.; Отзывы о результатах введения казенной продажи питей в восточных и южных губерниях, поступившие в Министерство финансов от епархиальных архиереев, начальников губерний и других лиц. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича,1897. – 122 с.; Баллас М. Виноделие в России / М. Баллас. – Ч. 5. Южная Россия (Бессарабская, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии). – СПб.: Тип.В.Киршбаума,1899. – 455 с.; Отзывы о результатах введения казенной продажи питей, поступившие в Министерство финансов от начальников губерний и других лиц. – СПб.,1901. – 346 с.

Терського⁵⁷⁶ та професора Санкт-Петербурзького політехнічного інституту Михайла Фрідмана⁵⁷⁷.

М. Терський аналізує не лише тогочасну систему одержання владою доходів від «питних зборів», а й розглядає в історичній ретроспективі процеси уніфікації імперським центром оподаткування алкоголю в привілейованих губерніях, зокрема й в губерніях Лівобережної України –Чернігівській, Полтавській та Харківській; Правобережної – Київській, Волинській та Подільській; Південної України – Катеринославській, Херсонській і Таврійській, а також губерніях Білорусії та Прибалтики. Учений вказував, що на початку ХІХ ст. на їхніх теренах збирався спеціальний збір, який дехто помилково називав «акцизом», адже, як зазначав М. Терський, цей збір «хотя и назначался в определенном размере с ведра вина, но на самом деле не имел характера косвенного налога с потребления, а составлял окладной налог, взимающийся по числу душ населения, считая расход вина по одному ведру на душу»⁵⁷⁸.

Проблеми оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем у так заних привілейованих губерніях розглядаються й у праці професора Санкт-Петербурзького політехнічного інституту Михайла Фрідмана «Винна монополія». Так, зокрема, автор монографії вказує, що головна віддміність цих губерній від російських поягала в тому, що на них не поширювалася «винная регалия, которая заключалась в исключительном праве казны на изготовление и продажу вина. Здесь курение и продажа вина были частью свободны, частью же составляли привилегию помещиков, тесно связанную с владением земель и крестьянами»⁵⁷⁹. М. Фрідман, як і М. Терський аналізує процес уніфікування оподаткування російськими урядовцями на цих територіях, показуючи особливості цих процесів у різних станах населення у різних регіонах України – Лівобережжі, Слобожанщині, Півдні та Правобережжі. На думку вченого, негативні наслідки для цих регіонів мало введення російською

⁵⁷⁶ Терский Н. С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение / Николай Сергеевич Терский. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1890. – 252 с.

⁵⁷⁷ Фридман М. И. Винная монополия в России / Михаил Исидорович Фридман. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 558 с.

⁵⁷⁸ Терский Н. С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение / Николай Сергеевич Терский. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1890. – С. 13.

⁵⁷⁹ Фридман М. И. Винная монополия в России / Михаил Исидорович Фридман. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – С. 39.

владою в 1851 р. Положення про акциз і про патентний збір в привілейованих губерніях, згідно з яким замість винокурної податі встановлювався акциз із горілки («хлібного вина»), чаркові відкупи в казенних містах, містечках та поселеннях зберігалися, вироблена зернова чи картопляна горілка та спирт, за умови, що вона не експортувалося за кордон імперії, обкладалося акцизом, а збір акцизу віддавався на відкуп, але окремо від чаркових відкупів і одній особі заборонялося отримувати два відкупи, горілка мала продаватися у місцях чаркових відкупів за визначеною ціною, а в інших місцях за вільною ціною. За словами автора «бедняки, преимущественно евреи, перестали в некоторых городах вовсе пить водку, а в других пили ее за городской чертой в местах вольной продажи»⁵⁸⁰. Досить цікавою є описаний вченим випадок, коли відкупники, звернулися за допомогою у вирішенні цієї негативної, з фінансової точки зору для них ситуації до міністра фінансів, а той у свою чергу 14 лютого 1851 р. звернувся до Київського генерал-губернатора Бібікова, котрий «весьма резонно ответил, что заставит людей пить, и при том непременно в городе, а не за чертою его, он не в силах, да и закона, оправдывающего такое принуждение, нет»⁵⁸¹.

У ювілейному виданні, присвяченому 100-річчю Міністерства фінансів Російської імперії, проблеми оподаткування обігу алкогольних напоїв висвітлюються у ряді розділів написаних віце-директором Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Миколою Покровським. Автор констатував, що ще наприкінці правління російського імператора Миколи I уряд планував змінити існуючу в так званих великоросійських губерніях акцизно-відкупну комісіонерську систему казенною монополією на гуртовий продаж спирту й вина, а в українських, білоруських та прибалтійських губерніях, які в імперському законодавстві мали назву привілейованих – системою стягнення акцизів під час відпуску спирту з винокурних заводів. Така заміна, як стверджує автор, фактично майже нічого не змінила б у привілейованих губерніях, за винятком лише скасування чаркових відкупів у тих місцях, де вони ще існували, а от у великоросійських це означало б

---

⁵⁸⁰ Фридман М. И. Винная монополия в России /М.И.Фридман. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – С. 47.

⁵⁸¹ Там само.

лише заміну одного виду відкупів іншим, тому на урядовому рівні було вирішено ввести в імперії єдину акцизну систему оподаткування алкоголю. Таким чином, імперський чиновник М. Покровський навіть у парадно-офіційному виданні Міністерства фінансів змушений був визнати, що імперський уряд, реалізуючи реформу оподаткування виробництва та продажу алкогольних напоїв, фактично поширив на всю імперію ті принципи, які діяли в українських, білоруських та прибалтійських губерніях⁵⁸². Тобто, попри уніфікаторські заходи російського уряду в галузі оподаткування, в наддніпрянській Україні, білоруських та Прибалтійських губерніях, царат не лише не зміг насадити російську архаїчну відкупну систему оподаткування обігу алкогольних напоїв, а й змушений був поширити на всю імперію Романових принципи оподаткування цієї продукції, характерні для привілейованих губерній.

Багато сучасників імперської податкової політики звертали увагу на моральний бік питання оподаткування алкоголю, зокрема на заохочення населення до п'янства задля збільшення прибутків держави. Відомий російський публіцист Олександр Аксаков у статті, опублікованій під криптонімом А. Е., вказував, що до початку 60-х років XIX ст. в Російській імперії проти пияцтва «не только ничего не предпринималось, но, напротив, оно пользовалось некоторого рода покровительством со стороны закона и властей, – больше народ пил – больше доходу откупщикам, а откупщики представляли силу, которой не очень-то легко было перечить»⁵⁸³. Досить цікавим є аналіз автора зв'язку рівня пияцтва із кількістю закладів, які мали право торгувати алкогольними напоями. О. Аксаков указує, що в 1874 р. за співвідношення кількості таких закладів лідирували колишні привілейовані губернії, а в російських губерніях ці показники були меншими у півтора-два рази, проте, саме російські губернії, за його словами «представляют собою настоящие гнезда пянства»⁵⁸⁴. Особливо оригінальним бачиться висновок відомого публіциста: «потребление алкоголя, при настоящих условиях жизни и

---

⁵⁸²Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902 – Ч.1. – С. 512–514.

⁵⁸³ А. Е. (Аксаков А.) Питейное дело и кабацкий вопрос в России / А. Аксаков // Вестник Европы. – 1876. – №4. – С. 66.

⁵⁸⁴ Там само. – С. 68.

питання руського народу, представляється потребою організму крест'янина, и стараться только об одном – об уменьшении размеров этого потребления, значит стараться об ухудшении условий жизни нашего народа, так как только алкоголем крест'янин восполняет недостаток своего питания, отсутствие тепла и т.д. Запретить ему алкоголь, все равно, что воспретить англичанину м'ясо, или лапландцу рыбий жир»⁵⁸⁵. До речі, в сьогоднішній Росії влада також вважає, що алкоголь має бути доступним народу.

На переважання фіскальних інтересів імперського уряду над моральним станом підданих імперії Романових звертав увагу й Сергій Вітте. Так, зокрема, колишній урядовець, у своїх спогадах, приділив цій проблемі цілу главу «Винная монополия». Автор стверджував, що міністр фінансів В. Н. Коковцев «обратил внимание на монополию, главным образом, с точки зрения фиска, дабы извлечь из этой реформы наибольший доход.....не уменьшение пьянства ставилось и ставится акцизным чиновникам в особую заслугу, а увеличение питейного дохода»⁵⁸⁶, хоча автор настоював на тому, що ця реформа мала сприяти «уменьшению народного п'янства» перш за все, а доходи бюджету це вторинна ціль.

В українській історіографії 20-х років ХХ ст., проблеми оподаткування алкоголю в Наддніпрянській Україні російською владою знайшли відображення в працях Михайла Слабченка, зокрема у згадуваних у попередньому розділі «Матеріалах». Так, зокрема, автор указував, що «гуральництво було великим привілеєм українських панів. Вони цупко трималися його й оставляли для себе, не бажаючи припускати до нього російських дворян»⁵⁸⁷. Учений розглядає уніфікаційні заходи російської влади, щодо оподаткування виробництва та торгівлі алкоголем в Наддніпрянській Україні відповідно до російського законодавства. В цьому плані не можна залишити поза увагою аналіз цих заходів на Правобережній Україні в 40-х

---

⁵⁸⁵ Там само. – С. 69.

⁵⁸⁶ Вітте С. Ю. Воспоминания царствование Николая II / С. Ю. Вітте. – Ленинград: Государственное издательство, 1924. – Т.І – С. 67–68. (471 с).

⁵⁸⁷ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. / Михайло Єлисейович Слабченко. – Т.І. – Одеса: Державне видавництво, 1925. – 318 с.

роках XIX ст., коли в цьому регіоні вводилася державна відкупна система, «при котрій поміщики ставали контрагентами фіску»⁵⁸⁸.

Серед праць радянських дослідників даної проблеми, також необхідно згадати статтю Є. Козловського, присвячену винним відкупам⁵⁸⁹ та вже згадувану працю Олександра Погребінського. Останній, указуючи на ряд недоліків відкупної системи, яка, як відомо, частково існувала й в українських губерніях, наголошує, що дана система була дуже зручною для урядовців, адже забезпечувала значні надходження до державної скарбниці, сума яких напередодні реформи 1863 р. складала близько 40% усіх доходів імперії⁵⁹⁰.

Однак, слід зазначити, що проблема історії оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями в Наддніпрянській Україні, до початку 2000-х років не дістала ґрунтовної розробки. Лише в останні роки, і то завдяки зусиллям харківських істориків права, ця проблема була піднята на якісно новий рівень розуміння. Своєрідним підсумком таких наукових пошуків стала дисертація Володимира Гончарука «Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)»⁵⁹¹ та монографія⁵⁹² цього ж автора, написана на основі матеріалів указаної кандидатської дисертації. Учений зазначає, що Наддніпрянська Україна, починаючи з 1860-х років «пережила дві кардинальні реформи виробництва та реалізації спиртової продукції»⁵⁹³. Першою з яких автор називає скасування відкупів, а другою – введення казенної монополії на продаж алкоголю. Особливу увагу В. Гончарук приділив уніфікаторських заходам імперського центру щодо ліквідації особливостей оподаткування обігу алкогольних виробів в «привілейованих» губерніях. Так, зокрема, автор називає русифікаторським урядове

---

⁵⁸⁸ Там само. – С. 50.

⁵⁸⁹ Козловский Е. С. Винные откупа и их место в первоначальном накоплении капитала в Рос-сии / Е.С.Козловский //Труды Ленингр. фин.-экон. – Вып.3. – Л.,1947. – С. 280–292.

⁵⁹⁰ Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / Александр Петрович Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. - С. 33.

⁵⁹¹ Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Гончарук Володимир Якович. – Харків, 2001. – 19 с.

⁵⁹² Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. / Гончарук Володимир Якович. – Харків: НУВС, 2002. – 234 с.

⁵⁹³ Там само. – С. 75.

«Положення про питний збір» від 4 липня 1861 р., адже «російський уряд не тільки ліквідував права, що протягом століть ідентифікувались з козацьким станом в Україні, а й понизив статус козаків (військових обивателів) порівняно навіть із «великоросійськими» селянами, навіть тими, що тільки-но вийшли з кріпацтва»⁵⁹⁴. У той же час, на думку В. Гончарука, існували запозичення імперського законодавця під час впровадження акцизної системи із основних засад регулювання оподаткування виробництва й торгівні алкогольними напоями в Україні-Гетьманщині.

Певні особливості оподаткування виробництва й торгівні алкогольними напоями в Наддніпрянській Україні в дореформений період висвітлені в публікаціях Василя Орлика⁵⁹⁵ та Валентини Шандри⁵⁹⁶. Так, зокрема, В. Орлик указує на регіональні відмінності способів оподаткування обігу алкогольних напоїв, зокрема трьох південних – Катеринославської, Херсонської і Таврійської від губерній Лівобережної та Правобережної України⁵⁹⁷. В. Шандра висвітлює політику російського уряду щодо оподаткування обігу алкоголю в Наддніпрянській Україні через призму діяльності інституту генерал-губернаторів, на переконання вченої, саме Є. Канкрін, перебуваючи на посаді міністра фінансів Російської імперії й реалізуючи ідею перетворити відкупи в найприбутковішу справу держави, заклав підґрунтя для ліквідації особливостей оподаткування виробництва й продажу алкогольних напоїв⁵⁹⁸. Підсумовуючи, історик констатує, що в 1851 р. закінчилося протистояння імперського центру та Наддніпрянщиною щодо вільного гуральництва, в українських губерніях російський уряд запровадив акцизно-відкупну систему, а в 1863 р. на ці території було поширено в повному обсязі Положення від 4 липня 1861 р. Дослідниця вказує, що запровадження на українських теренах акцизно-відкупної системи мало негативні наслідки для

⁵⁹⁴ Там само. – С. 80.

⁵⁹⁵ Орлик В. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VIII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 175–187.

⁵⁹⁶ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / Валентина Степанівна Шандра. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

⁵⁹⁷ Орлик В. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VIII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 183.

⁵⁹⁸ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / Валентина Степанівна Шандра. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – С. 105–106, 125–128.

економіки Наддніпрянської України, унаслідок зниження цін на горілку нижче її собівартості, що призвело до занепаду не лише гуральництва, як основного джерела «прибутку поміщицьких господарств, а й супутніх галузей – хліборобства та тваринництва»⁵⁹⁹.

В останні роки в Росії дослідники також звертаються до проблем історії оподаткування обігу алкогольних напоїв у Російській імперії, особливо це стосується дисертаційних досліджень, проте, спостерігається дуже дивна ситуація, коли фактично одна й та сама проблема розглядається на матеріалах різних губерній⁶⁰⁰.

Серед західних істориків проблеми оподаткування виробництва й продажу алкоголю досліджували американка Патриція Хьорлі⁶⁰¹ та професор університету Сан-Дієго Девід Крістіан⁶⁰². Якщо П. Хьорлі вбачає в російському алкоголізмі певні традиції і вказує, що введення казенної монополії мало негативну оцінку різними верствами тогочасного суспільства⁶⁰³, а введення «сухих законів» Миколою II у 1914 р. та Михайлом Горбачовим у 1985 р. мало наслідком розпад Російської та Радянської імперії. То, на думку Д. Крістіана, горілка в руках російських урядовців була засобом викачування грошей із населення⁶⁰⁴.

Окрім оподаткування обігу алкогольних напоїв в Наддніпрянській Україні, існував ще ряд непрямих податків та зборів, які знайшли певне відображення в літературі.

⁵⁹⁹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / Валентина Степанівна Шандра. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – С.135.

⁶⁰⁰ Мельничук О. А. Борьба полиции с пьянством и алкоголизмом в дореволюционной России: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Мельничук Ольга Анатольевна – Москва, 2003. – 194 с.; Карандашев Г. В. Питейное дело в губерниях Центрально-промышленного района России в конце XIX - начале XX века : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Карандашев Глеб Владимирович – Ярославль, 2006. – 213 с.; Рожкова О. А. История питейных сборов в Российской империи : дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Рожкова Ольга Алексеевна. – Пятигорск, 2007. – 184 с.; Пашков Е. В. Исторический опыт осуществления казенной винной монополии в России конца XIX - начала XX веков: на примере Курской губернии: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Пашков Евгений Викторович. – Курск, 2009. – 266 с.; Бордюжа Т. В. История питейного дела на Кубани и в Черноморье: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Бордюжа Татьяна Витальевна – Карачаевск, 2011. – 191 с.; Назукина А. А. Винная торговля и деятельность обществ трезвости в Московской губернии в конце XIX - начале XX вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Назукина Анастасия Александровна. – Москва, 2011. – 249 с.; Быкова А. Г. Алкогольный вопрос в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века : дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02 / Быкова Анастасия Геннадьевна. – Омск, 2012. – 370 с.

⁶⁰¹ Herlihy P. The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia / Patricia Herlihy. – New York: Oxford University Press, 2002. – 272 с.

⁶⁰² Кристиан Д. История водки в России / Девид Кристиан // Сельская молодежь. 1991. – № 5. – С. 1–11.

⁶⁰³ Herlihy P. The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia / Patricia Herlihy. – New York: Oxford University Press, 2002. – Р. 44–50.

⁶⁰⁴ Кристиан Д. История водки в России / Девид Кристиан // Сельская молодежь. 1991. – № 5. – С.7.

Проблеми оподаткування тютюнових виробів розглядаються в праці випускника юридичного факультету Харківського університету Іларіона Кауфмана. Автор указує, що Є. Канкрінім в 1839 р. була розроблена особлива система оподаткування тютюнового виробництва, в якій поєднувалися риси акцизних зборів та державної монополії, яку вчений називає «акцизом із монопольними правами»⁶⁰⁵. Дослідник зазначає, що через особисті риси характеру міністра фінансів Є. Канкріна ця система в Наддніпрянській Україні, де традиційно було розвинутим тютюнництво, початково використовувалася з досить суттєвими обмеженнями⁶⁰⁶.

Проблеми сплати державних мит, зокрема так званих «крепостных», за спадщину, гербових та судових розглядаються в праці київського дослідника Д. Перепилиці⁶⁰⁷. Проте це видання, як і книгу С. Михайлова та Н. Берберова, важко назвати справжнім дослідженням, адже автори обмежилися публікацією нормативно-правових актів із даної проблеми⁶⁰⁸.

Вагому складову державних доходів в Російській імперії складали надходження від мит, що стягувалися під час перетину державного кордону через сітку митниць і організовану на них систему митного контролю. Відомий дореволюційний економіст Іван Бліох вказував, що в ХІХ ст. митні платежі приносили до державної скарбниці від 6% до 18% доходів держави⁶⁰⁹. На території Наддніпрянської України в період з кінця ХVІІІ на початку ХХ ст. була сформована й діяла система російських митних установ, об'єднана в митні округи, зокрема, в 1820-1830-х роках були 3 митних округи, а згідно зі статутом 1857 р. їхня кількість збільшилася удвічі до 6-ти митних округів, що об'єднували 20 митниць, з яких 3 були митницями першого класу (Одеська, Керченська та Феодосійська).

Враховуючи фіскальну значущість митних надходжень до імперського бюджету, проблеми митної політики російського уряду знайшли досить широке відображення

---

⁶⁰⁵ Кауфман, И.И. Канкриновская система табачного обложения в России / Илларион Игнатьевич Кауфман. – СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1912. – С.7. (118 с.)

⁶⁰⁶ Там само. – С. 20.

⁶⁰⁷ Перепелица Д. Казенные пошлины крепостные, наследственные, гербовые и судебные / Д. Перепелица. – Киев, 1898. – 179 с.

⁶⁰⁸ Михайлов С. Положение о крепостных пошлинах с разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства Финансов / С. Михайлов, Н. Берберов. – СПб.: Тип. Д.В. Чичинадзе 1898. – 213 с.

⁶⁰⁹ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика / И.С.Блюх. – Т.3. – СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1882. – С. 111.

в літературі XIX – початку XX ст. Автори таких праць, аналізуючи імперську митно-тарифну політику, як правило, висвітлювали ці проблеми через призму конкуруючих митних ідеологій – протекціоналізму та фритредерства. До речі, одним із очільників наукової школи «фритредерів» був відомий український економіст Іван Вернадський, котрий, аналізуючи митну політику уряду Російської імперії, припускав, що одним із чинників підтримки європейськими країнами Туреччини та висадки військ союзників у Криму була саме протекціоністська митна політика. Учений указував, що «в тарифе также можно видеть одну из причин, которая заставила западные государства предпочесть союз с Турцией миру с Россией»⁶¹⁰. Дану тезу автор пояснює тим, що, встановивши низькі ввізні мита, турецький уряд, не сприяючи розвитку власної промисловості, прив'язав інтереси іноземців до турецьких інтересів, і змусив їх таким чином відстоювати власне турецькі інтереси. Щодо митної політики в Наддніпрянській Україні, то учений вказує на роль Одеського порту в товарообігу із зарубіжними партнерами та в розвитку економіки регіону. І. Вернадський наголошує, що 9/10 усієї хлібної торгівлі Російської імперії здійснювалося через чорноморські та азовські порти, а через Одеський порт вивозилося хліба в чотири рази більше, ніж через основний імперський зовнішньоторговий портал – Санктпетербурзький порт⁶¹¹.

Серед історіографічного комплексу праць прихильників протекціонізму особливої уваги заслуговують публікації Костянтина Лодиженського та Івана Озерова.

Так, зокрема, К. Лодиженському належить перше історико-економічне дослідження митних тарифів Російської імперії⁶¹². До речі, автор був не лише теоретиком митної політики, а й безпосереднім розробником митних тарифів 1891 та 1903 рр., як чиновник Міністерства фінансів.

У праці «Финансовая реформа в России или кто платит у нас налоги и как переложить их на другие плечи» І. Озеров виступав за поміркований протекціонізм

---

⁶¹⁰ Вернадский И. В. О внешней торговле / Иван Васильевич Вернадский // Русский вестник. – 1856. – Т.2. – С. 614. (603–624).

⁶¹¹ Там само. – С. 615.

⁶¹² Лодыженский К. История русского таможенного тарифа /Константин Лодыженский – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1886. – 311 с.

у митній політиці уряду «Россия в настоящее время не может обойтись, без таможенной защиты, мы не можем сейчас перейти к свободной торговле, но несомненно также и то, что некоторые ставки наши черезчур высоки, и тариф должен быть пересмотрен»⁶¹³, при цьому, він зазначав що встановлення високого мита на ввезення товарів має негативні наслідки для вітчизняних товаровиробників, по-перше це те, що «высокий, почти запретительный таможенный тариф, который вместо того, чтобы служить поощрением к развитию производительных сил России, создаёт апатию и рутину среди русских предпринимателей, обеспечивая им заранее высокий дивиденд»⁶¹⁴, а з іншого боку високі митні тарифи збільшували ціни на імпорتنі засоби виробництва, які ввозяться підприємцями (машини, станки, обладнання, сировину)⁶¹⁵. Під час аналізу структури митного доходу було відзначено цікавий факт – майже половина всіх надходжень до бюджету складало мито від чаю та бавовни⁶¹⁶.

Проте ні в працях І. Вернадського, К. Лодиженського, І. Озерова, ні в працях інших дослідників митної політики Російської імперії⁶¹⁷ окремо не досліджувалося питання ролі і місця Наддніпрянської України в цій політиці. Лише в 20-х роках ХХ ст. проблеми місця Наддніпрянської України в митній політиці російських урядовців стають предметом наукових досліджень. Саме тоді виходять публікації Олександра Оглобліна. Учений в 1928 р. в наукових записках Київського інституту народного господарства публікує статтю присвячену історії створення та функціонування в м. Одесі особливої вільної митної зони, на яку не поширювалися імперські правила зовнішньої торгівлі – Одеського порто-франко⁶¹⁸. О. Оглоблін вважав, що «порто-франко сприяло нагромадження капіталу в Одесі, збільшувало

⁶¹³ Озеров И.Х. Финансовая реформа в России или кто платит у нас налоги и как переложить их на другие плечи / Иван Христофорович Озеров – М : Тип. Н.Н.Булгакова, 1906. – С. 13–14.

⁶¹⁴ Там само. – С. 14.

⁶¹⁵ Там само. – С. 15.

⁶¹⁶ Там само. – С. 13.

⁶¹⁷ Мордвинов Н. С. Некоторые соображения по предмету мануфактур в России и о тарифе / Н. С. Мордвинов. – СПб., 1833. – 156 с.; Познер М. В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореплавания / Познер М. В. – СПб.: Изд. Министерства финансов, 1880. – 322 с.; Менделеев Д. И. Докладная записка. Материалы для пересмотра таможенного тарифа / Д. И. Менделеев. – СПб., 1889. – 118 с.; Гулишамбаров С. О. Всемирная торговля и участие в ней России / С. О. Гулишамбаров. – СПб., 1898. – 456 с.; Соболев М. Н. Таможенная политика России в XIX веке / М. Н. Соболев. – Томск: Сибирское Товарищество печатного дела, 1911. – 870 с.

⁶¹⁸ Оглоблін О. Одеське Порто-франко / Олександр Петрович Оглоблін // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1928. – Т.9. – С. 37–47.

товарний обіг в інтересах як імпорту, так і експорту,... зміцнювало закордонну торгівлю України»⁶¹⁹. Одеське порто-франко автор називав «маленькою квартиркою» в імперському «величезному мурі заборонної системи»⁶²⁰, після прийняття тарифу 1822 р., який забороняв експорт 21 найменувань товарів та імпорт 300 найменувань. Проблеми митної політики імперського уряду в Наддніпрянській Україні видатний історик продовжував досліджувати й в еміграції. Так, зокрема, у 1955 р. у Віснику Організації Оборони Чотирьох Свобід України, О. Оглоблін публікує статтю, присвячену митному тарифу 1822 р. Автор наголошує, що «митна політика Росії, яка після тарифу 1822 року створила якнайсприятливіші умови для розвитку російської (московської) промисловості й допомогла польській промисловій експансії на Правобережну Україну, навпаки, великою мірою обмежувала ті пільги, що з них міг скористатися український промисловий капітал у загальних рамках протекційної системи імперії»⁶²¹.

В радянській історіографії 60 – 70-х років ХХ ст., питання митної складової в економічній політиці російського уряду в Наддніпрянській Україні розглядалися через призму «позитиву» від включення українського ринку до загальноросійського, це передусім праці І. Гуржія⁶²², В. Голобуцького⁶²³. Дані праці, незважаючи на значну заідеологізованість, посідають вагомe місце серед дослідницької літератури, через зібраний у них значний фактичний матеріал, проте їхні діаметрально протилежні висновки, ніж у О. Оглобіна, пов'язані із неможливістю висловити іншу позицію у рамках тотального контролю історичних досліджень компартійним керівництвом.

Якісно новий етап розвитку історичної науки пов'язаний із падінням комуністичного режиму та розпадом радянської імперії в 1991 р. Саме наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'являються нові публікації з проблем митної політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні. Серед цього

---

⁶¹⁹ Там само. – С. 42.

⁶²⁰ Там само. – С. 44.

⁶²¹ Оглоблін О. З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна / Олександр Оглоблін. // Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України. – 1955. – №1. – С. 18. (16–20).

⁶²² Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. / Іван Олександрович Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 189 с.

⁶²³ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період / Володимир Олексійович Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.

історіографічного комплексу особливої уваги заслуговують праці українських істориків Володимира Крутикова, Тараса Гончарука, Олега Морозова, написані в процесі підготовки докторських дисертацій та кандидатської дисертації Галини Поташнікової.

Враховуючи, що першою в сучасній українській історіографії з монографічних досліджень, де глибоко розглядаються проблеми митної політики російського царату в Наддніпрянській Україні є праця В. Крутикова «Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період»⁶²⁴, розглянемо більш детально її основні положення. Так, автор аргументовано вказує на головний чинник, що перетворив гірничопромисловців Півдня Російської імперії на акторів митної політики уряду через сильну конкуренцію на ринку збуту донецького вугілля з іноземним, у першу чергу, з англійським. Адже позиції останнього, незважаючи на зростання темпів видобутку вітчизняного мінерального палива, залишалися досить міцними на побережжі Азовського, Чорного і Балтійського морів. Саме через це власники шахт Донбасу розгорнули боротьбу проти ввезення до імперії іноземного вугілля. В. Крутиков акцентує увагу на тому, що «важлива роль у цій боротьбі відводилася митній політиці царизму, яка, за думкою південних гірничопромисловців, повинна була відіграти роль шлагбаума на шляху проникнення в Росію іноземного вугілля»⁶²⁵.

Основний метод впливу на формування митної політики, гірничопромисловці вбачали в розгляді цієї проблеми на своїх з'їздах та порушенні її перед урядом. Аналізуючи діяльність з'їздів вуглепромисловців півдня Російської імперії, автор вказує, що питання про введення мита на іноземне вугілля, яке ввозилося до країни, розглядалося вже на перших з'їздах. Якщо на першому (1874 р.) лише порушили цю проблему, то на другому (1877 р.) «було прийнято рішення клопотати про встановлення 5-копійкового мита на англійське вугілля, що ввозилось через азовські і чорноморські порти, і 6-копійкового на сілезьке вугілля»⁶²⁶. Пропонований розмір мита власники шахт розраховували таким чином, щоб донецьке вугілля було

⁶²⁴ Крутиков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / Крутиков Володимир Володимирович. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. – 172 с.

⁶²⁵ Там само. – С. 78.

⁶²⁶ Там само.

мінімум на 1 коп. дешевше, ніж англійське, яке міцно утвердилося на ринку, а щодо сілезького вугілля, то пропонуване 6-копійкове мито мало урівняти його в ціні з донецьким, яке було кращої якості.

Гірничопромисловців підтримали учасники Московського з'їзду Російського технічного товариства у 1882 р. та члени Товариства для сприяння російської промисловості і торгівлі, які клопотали про встановлення «високого мита на іноземне кам'яне вугілля, чавун, сталь та ін»⁶²⁷. В. Крутіков чітко з'ясовує ще один суттєвий момент: наявність розбіжностей між інтересами гірничопромислової буржуазії та представниками інших кіл буржуазії імперії, адже не всі кола буржуазії були одностайними в поглядах на цю проблему. Так, противниками протекціонізму виступили представники торгівельної буржуазії та частина промислової буржуазії, які були традиційними споживачами імпортного палива й металу, зокрема представники обробної промисловості Петербурга, Прибалтики, Царства Польського та Новоросійських губерній⁶²⁸. Саме тому, як указує автор, «представники торгово-промислових кіл цих районів в особі біржових комітетів висловилися проти митного оподаткування іноземного вугілля під час обговорення питання про мито в Міністерстві фінансів у 1882 р.»⁶²⁹.

Незаперечного схвалення заслуговує і вдала спроба В. В. Крутікова переконати в тому, що наміри лідерів московських капіталістів у підтримці донецьких гірничопромисловців йшли значно далі підтримки промислового розвитку донецького регіону. Вони, як слушно вказує автор, «руками власників шахт Донбасу розраховували нанести тяжкий удар по своїх польських і прибалтійським конкурентам, які, використовуючи дешеве англійське і сілезьке вугілля, успішно конкурували протягом перших пореформених десятиліть з фабрикантами і заводчиками Центрального району»⁶³⁰.

В аналізованій монографії чітко з'ясовано ще один суттєвий момент, який мав вплив на митну політику держави, зокрема конкуренцію іноземного металу на

---

⁶²⁷ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / Крутіков Володимир Володимирович. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. – С. 80.

⁶²⁸ Там само.

⁶²⁹ Там само.

⁶³⁰ Там само.

внутрішньо імперському ринку, що була «серйозною перешкодою на шляху створення і діяльності металургійних підприємств Донецько-Придніпровського комплексу, як і інших внутрішніх районів Росії»⁶³¹. У підвищенні мита на ввізний метал та вугілля, інтереси гірничопромисловців Донбасу співпали із залізо заводчиками Уралу та Центрального регіону імперії, котрі, як указує В. Крутіков, побоювалися «зміцнення на внутрішньому ринку позицій переробних підприємств Петербургу, Прибалтики і Польщі»⁶³². Автор наводить такий красномовний факт: «Коли міністр фінансів М. Х. Бунге, приступаючи до обговорення доповідної записки уповноважених X з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, запитав думку великих біржових комітетів – Петербурзького, Московського, Ризького і Одеського, то єдиним із них, що висловився за підвищення ціни на кам'яне вугілля, був Московський»⁶³³.

Не залишився поза увагою вченого і зовнішньополітичний вплив на митну політику уряду Російської імперії, зокрема через його поступки Німеччині, було спочатку вирішено не підвищувати ввізне мито та ці групи сировини⁶³⁴, а після погіршення відносин із цією державою влада пішла на кроки із митного захисту вітчизняної промисловості⁶³⁵. Так, у квітні 1887 р. вводиться диференційоване мито на чавун, та підвищується мито на різні сорти сталій та заліза, а в травні того року вводиться мито на іноземне вугілля та кокс⁶³⁶. У липні 1891 р., через посилення позицій представників гірничопромисловців півдня імперії, встановлюються нові, більш високі митні тарифи на метал та вугілля.

Оперуючи різноплановою за походженням історичною джерельною базою, В. Крутіков обґрунтував думку про те, що «митний протекціонізм сприяв значному збільшенню прибутків заводчиків і власників шахт Півдня Росії і одночасно погіршенню матеріального становища трудящих в зв'язку з постійним зростанням цін на вугілля, метал та ін.»⁶³⁷. Вважаємо переконливо аргументованим і судження

---

⁶³¹ Там само. – С. 83–84.

⁶³² Там само. – С. 84.

⁶³³ Там само. – С. 85.

⁶³⁴ Там само.

⁶³⁵ Там само. – С. 86.

⁶³⁶ Там само. – С. 86–87.

⁶³⁷ Там само. – С. 90.

автора про те, «що високі мита на промислову сировину і продукцію негативно впливали на ріст технічної оснащеності вітчизняної індустрії, сприяли притоку в широких масштабах в економіку країни іноземних капіталів і зміцненню їх позицій»⁶³⁸.

В працях Т. Гончарука⁶³⁹, окрім власне взаємозв'язку митної політики та економічним розвитком Наддніпрянської України, вперше у вітчизняній історіографії досліджено генезу особливого митного режиму «порто-франко» на українських теренах. Учений дослідив проблеми створення «порто-франко» в портах Кримського півострова та порту м. Одеси. Учений наголошує, що «ідея створення порто-франко на Кримському півострові була достатньо популярною в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Однак з усіх проектів порто-франко в Криму лише три знайшли втілення у царських указах (1775, 1786 та 1798 рр.) які, фактично, не були реалізовані»⁶⁴⁰.

Значне місце у монографії О. В. Морозова займає авторська концепція ролі митного регулювання та визначення соціально-економічного значення українських губерній у цьому процесі. З цього приводу автор зазначає: «митні тарифи Російської імперії XVIII – XIX ст. слід розглядати не як вузько фіскальні інструменти, а значно ширше. Митний тариф виконував функцію інтеграції і централізації територій, що входили до складу імперії»⁶⁴¹, при цьому наводився приклад впровадження митних тарифів Російської імперії на території Гетьманської України, що сприяло її інтеграції в імперський митний простір. Дослідник однозначно стверджує, що, «починаючи з першого російського митного тарифу 1724 р., їх ідеологія завжди лишалась протекціоністською. Основним завданням російських митних тарифів стала підтримка активного зовнішньоторговельного сальдо, розширення

---

⁶³⁸ Там само. – С. 90.

⁶³⁹ Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія, 1819–1859 рр. / Тарас Григорович Гончарук. – О.: Астропринт, 2005. – 308 с.; Гончарук Т. Г. З історії спроб створення Порто-франко на Кримському півострові в кінці XVIII - першій половині XIX ст / Т. Г. Гончарук // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 68. – С. 7-13; Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. / Т. Г. Гончарук. – О.: Астропринт, 2008. – 280 с.; Гончарук Т. Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Т. Г. Гончарук. – К.: [б. и.], 2010. – 28 с.

⁶⁴⁰ Гончарук Т. Г. З історії спроб створення Порто-франко на Кримському півострові в кінці XVIII - першій половині XIX ст / Т. Г. Гончарук // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 68. – С.11.

⁶⁴¹ Морозов О. В. Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія / О. В. Морозов. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – С. 295.

внутрішнього споживання і виконання фіскальних планів.... Основна ж мета тарифу завжди лишалась незмінною – це захист внутрішнього ринку і власного виробника»⁶⁴².

В деяких позиціях науковець спробував порівняти певні фіскальні механізми досліджуваного періоду із сучасністю. Так, автор наголошував на тому, що у досліджуваний період, «ніяких державних річних планів з наповнення бюджету коштами за рахунок митних зборів перед митним відомством не складалось і не доводилось. Так, ніколи не існувало планів зверху щодо фіксації та розкриття митних правопорушень. Уявлення про митне відомство як основне джерело фінансових надходжень до бюджету сформувалось у сучасній Україні, де внаслідок різкого скорочення промислового виробництва держава, як і в феодальну добу, мусила наповнювати бюджет за рахунок великої кількості непрямих податків. У результаті сучасне суспільство митну діяльність ототожнює, в першу чергу, з податковим пресом»⁶⁴³. Поряд з тим, автор наводить значний цифровий матеріал щодо зібраних сум митних зборів митницями Лівобережної України (в розрізі окремих митниць та митних застав), називаючи їх прибутками митниць, що в деякій мірі є некоректним. Так, демонструючи надходження до імперської казни митних зборів від митниць Лівобережної України за період 1764 – 1769 рр., де спостерігалася явна негативна динаміка скорочення надходжень митних зборів з 304980 руб. – у 1764 р. до 22706 руб. – у 1780 р., автором було зазначено причини такого стану – деякою мірою «заворушення в Речі Посполитій і, як наслідок, – перший поділ цієї держави, а також початок торгової війни з Османською імперією»⁶⁴⁴, що призвело до значного обмеження експортно-імпорتنих операцій по ряду товарних позицій, забороні вільного обігу золотої та срібної монети, але основною причиною скорочення торговельної активності автор виділяє «геополітичні зміни після укладення між Росією та Османською імперією Кучук-Кайнарджийського миру 1774 р. Постанови цього миру, що відкрили Чорне море для Росії, зусилля з облаштування новоприєднаних земель, заходи у сфері

---

⁶⁴² Там само. – С. 295.

⁶⁴³ Там само. – С. 233.

⁶⁴⁴ Там само – С. 236–237.

дипломатії та митної політики спряли залученню іноземних купців у порти Новоросії»⁶⁴⁵.

Досліджуючи зміни митних тарифів, автор акцентує на помилковості складеної в історіографії традиційної думки, що тариф 1819 р. був максимально ліберальним і зазначає, що «аналіз структури тарифу 1819 р. свідчить: за рівнем митного оподаткування він був максимальним та суворим, порівняно з митними тарифами інших держав цього періоду. Дискусія про ліберальність такого тарифу виникла внаслідок невдалої спроби об'єднати суперечливі торговельні інтереси Росії, Австрії, Пруссії, Царства Польського, а також браку надійного механізму митного контролю за походженням товарів, що надходили на російський ринок через Царство Польське, а фактично були пруською і австрійською контрабандою»⁶⁴⁶.

У результаті дослідження еволюції митного тарифу в Російській імперії автором запропоновано періодизацію цього процесу з першої чверті XVIII й до початку XX ст. з поділом на чотири періоди⁶⁴⁷. I період: 1724 – 1766 рр. – початковий, організаційний – мав на меті заохочувати та привчати місцеве купецтво до «правильної» організації торгівлі, а також створювати умови для формування мануфактурного виробництва. II період: 1767 – 1810 рр. – період включення України до митного простору імперії. Використання митно-тарифних заборон 1793 р. у зовнішньополітичній боротьбі. III період: 1811 – 1876 рр. – період динамічного розвитку політики протекціонізму, який був направлений на захист внутрішнього ринку та власного виробництва, який поступово готував підґрунтя нової соціально-економічної структури Російської імперії. IV період: 1877 – 1891 рр. – остаточне закріплення в тарифній політиці радикальних протекціоністських заходів. Митний тариф стає важливим інструментом у комплексній політиці індустріалізації. Період характеризується рекордними фіскальними надходженнями до бюджету митних зборів.

Як бачимо, в основу даної періодизації покладено принцип соціального завдання, що виконувала тарифна політика, а не номінальна зміна митних тарифів, тобто

---

⁶⁴⁵ Там само. – С. 237.

⁶⁴⁶ Там само. – С.135 – С.296.

⁶⁴⁷ Там само. – С.135 – С. 136.

малася на увазі роль митно-тарифного механізму в процесі функціонування різних економічних та суспільних інститутів держави.

Г. Поташнікова в дисертації, присвяченій розвитку митної справи на теренах Правобережної України⁶⁴⁸, доводить, що політика протекціонізму мала як позитивні, так і негативні наслідки для цього регіону. Серед позитиву авторка вбачає формування на правобережних теренах промислового району «всеросійського значення з розвинутою цукровою та іншими галузями харчової промисловості, машинобудування»⁶⁴⁹. Щодо негативних наслідків, дисертанка називає однобічний розвиток місцевої індустрії, зокрема переробних галузей господарства.

Окрім названих праць, питання митної політики та митних тарифів в Наддніпрянській Україні висвітлюються в ряді історико-публіцистичних видань, присвячених історії окремих митниць, зокрема, Одеської⁶⁵⁰ та Харківської⁶⁵¹.

Окрім істориків, деякі проблеми митної політики досліджують і фахівці з економічної історії. Так, зокрема, В. Соколовський акцентує увагу на позитивних наслідках функціонування режиму порто-франко в м. Одесі для розвитку міста та життєвого рівня його мешканців⁶⁵². Автор наголошує, що в «деякі особливо сприятливі роки надходження до Одеської казни перевищували доходи всіх інших міст держави, окрім Петербурга. Якщо ж урахувати, що Одеська скарбниця, на відміну від інших міст держави, не мала боргів, то її стан можна вважати найкращим в імперії»⁶⁵³.

Т. Боднарчук вважає, що «уряд Російської імперії проводив доволі виважену економічну політику, важливим компонентом якої був протекціонізм, що реалізувався у формах митного та промислового протекціонізму. Основною метою митного протекціонізму було збереження золотовалютного запасу країни, запобігання відтоку золота за кордон шляхом скорочення імпорту та стимулювання

---

⁶⁴⁸ Поташнікова Г. В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в Умовах становлення ринкової економіки (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Поташнікова Галина Валеріївна. – Чернівці, 2009. – 22 с.

⁶⁴⁹ Там само. – С. 17.

⁶⁵⁰ Белоусова Л. Г. Одесской таможне 200 лет / Белоусова Л. Г., Малинова П. Г. – Одесса: ОКФА, 1995. – 99 с.

⁶⁵¹ На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660-1870-1992-2000. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.

⁶⁵² Соколовський В. І. Значення одеського Порто-франко для розвитку міста / В. І. Соколовський // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43. – С. 43–54.

⁶⁵³ Там само. – С. 50.

національного експорту»⁶⁵⁴. Але при цьому зазначалося, що протекціонізм мав і негативні наслідки для вітчизняної економіки сприяв екстенсивному розвитку промисловості, знижував якість продукції вітчизняного виробництва, викликав кризу перевиробництва, сприяв монополізації промисловості та відтісненню кустарного, мануфактурного та сільськогосподарського виробництва і в цьому процесі значний вплив мала митно-тарифна політика уряду. Через високі ввізні мита підприємства, які у своєму виробництві використовували імпорту сировину, не могли здешевити та оптимізувати процес виробництва, проте, «активна податкова та акцизна політика уряду, митний протекціонізм сприяли зниженню купівельної платоспроможності вітчизняного споживача та звуженню місткості вітчизняного ринку»⁶⁵⁵. Збільшення ставок митного тарифу негативно впливав на аграрний сектор, бо вони «здорожували сільськогосподарську техніку, обладнання та інструментарій, а надмірне податкове навантаження збирало значну частку селянського доходу, подекуди навіть заганяючи сільськогосподарського виробника в борги, якщо сума податкових сплат перевищувала доходи від землі»⁶⁵⁶. У статті «Аналіз сучасних тенденцій розвитку протекціонізму в контексті траєкторії попереднього розвитку» Т. Боднарчук відмічає, що протекційна політика періоду ХІХ – початку ХХ ст. реалізовувалася також і через податкові пільги, а саме: «купці, промислові працівники, вітчизняні та іноземні фабриканти звільнялися від плати подушного і кріпосного податку, земських і міських зборів. Велике значення для розвитку вітчизняної промисловості й торгівлі мала ліквідація соляного акцизу, зниження питного та цукрового акцизу, скасування шосейних, шляхових платежів, які представляли собою свого роду внутрішні митниці»⁶⁵⁷. Також було відмічено, що саме збільшення імпортних мит виконували фіскальну функцію митного протекціонізму, «а такі методи, як експортні мита та ембарго втрачають своє економічне значення. Типові для того часу митні збори і платежі, такі як ластовий,

---

⁶⁵⁴ Боднарчук Т. Л. Соціально-економічні наслідки протекціонізму для господарства України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Т. Л. Боднарчук // Український соціум. – 2013. – №4(47). – С. 114.

⁶⁵⁵ Там само. – С. 115-116.

⁶⁵⁶ Там само. – С. 118.

⁶⁵⁷ Боднарчук Т. Л. Анализ современных тенденций развития протекционизма в контексте траектории предшествующего развития [Електронний ресурс] / Т. Л. Боднарчук // Вопросы управления. – 2014. – №1(26). – Режим доступу до журн.: <http://vestnik.uapa.ru/ru-ru/issue/2014/01/08/>.

якірний, карантинний, складський збір, платежі за канцелярські послуги, митний огляд і контроль транспортного засобу, таврування продукції, використовувалися радше для врегулювання, а не для обмеження експортно-імпортних операцій. У цей період розвиваються такі методи охоронної політики, як ліцензування, квотування, патентування, адміністративний характер яких висловлювався в наданні прав на зовнішньоекономічну діяльність окремим економічним групам»⁶⁵⁸. Що дало можливість автору зробити такі висновки: «на нашу думку, зниження інтенсивності використання митного інструментарію було пов'язано, по-перше, з посиленням рівня продовольчої взаємозалежності країн, а по-друге, з гострою потребою розвитку промисловості в країнах другого ешелону, в тому числі в Російській імперії. Відповідно, велике значення набували внутрішні економічні та фінансові методи протекціоністської політики, а саме – державні замовлення, субсидії, податкові пільги, валютно-кредитні інструменти»⁶⁵⁹. Таким чином, активно аналізуючи історичний досвід застосування протекціонізму періоду ХІХ – початок ХХ ст. у своїх статтях, Т. Боднарчук проводить паралелі із сучасністю, наголошуючи на тому, що «застосування протекціонізму в сучасних умовах в його класичному вигляді лише поглибить існуючі проблеми та ускладнить несприятливу ситуацію в країні», при цьому необхідно максимально знизити інтенсивність митного протекціонізму⁶⁶⁰, «новий етап розвитку світової економіки, а саме – формування глобальної економіки, сьогодні ускладнює можливість використання відкритого протекціонізму і сприяє його переходу в більш завуальовану форму»⁶⁶¹, так званого неопротекціонізму, який має більш широкий спектр засобів державного регулювання економіки.

---

⁶⁵⁸ Боднарчук Т. Л. Аналіз сучасних тенденцій розвитку протекціонізму в контексті траєкторії передшествуючого розвитку [Електронний ресурс] / Т. Л. Боднарчук // Вопросы управления. – 2014. – №1(26). – Режим доступу до журн.: <http://vestnik.uaqa.ru/ru-ru/issue/2014/01/08/>.

⁶⁵⁹ Там само.

⁶⁶⁰ Боднарчук Т. Л. Соціально-економічні наслідки протекціонізму для господарства України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Т. Л. Боднарчук // Український соціум. – 2013. – №4(47). – С. 123.

⁶⁶¹ Боднарчук Т. Л. Аналіз сучасних тенденцій розвитку протекціонізму в контексті траєкторії передшествуючого розвитку [Електронний ресурс] / Т. Л. Боднарчук // Вопросы управления/ – 2014. – №1(26). – Режим доступу до журналу: <http://vestnik.uaqa.ru/ru-ru/issue/2014/01/08/>.

3.3 Вивчення особливостей місцевого оподаткування

Податкова система Російської імперії, окрім системи загальнодержавних податей і зборів включала й підсистему місцевих податкових платежів та зборів. До системи місцевих податей і зборів входили земські, міські та мирські збори. Імперський законодавець визначав сутність земських повинностей в тому, що мешканці губерній забезпечували виконання «некоторых определённых потребностей местного её управления, когда устройство и содержание их не принято на счёт общих государственных доходов»⁶⁶². Щоправда, російський уряд покладав на потреби місцевого управління майже все, що забезпечувало функціонування державного механізму в межах основних адміністративно-територіальних одиниць – губерній. І саме проблемам історії місцевого оподаткування присвячена значна кількість праць дослідників різних епох, переважно сучасників реалізації імперської фіскальної політики, при цьому місцеве оподаткування належить до належить до найменш досліджених проблем податкової політики російських урядовців через її неуніфікованість.

Проблеми місцевого оподаткування присутні фактично в усіх працях із фінансової або податкової політики уряду Російської імперії. Зупинимося лише на деяких з них, які, на наше переконання, є найбільш інформативними.

Аналізуючи питання висвітлення науковцями проблем земських фінансів, не можна залишити поза увагою працю дореволюційного російського економіста Володимира Безобразова, в якій наводиться значний статистичний матеріал щодо надходжень до земських бюджетів за 1871 р. Із губерній Надніпрянської України відсутні відомості по Херсонській губернії та трьох правобережних губерніях Київській, Волинській і Подільській у яких на той час ще не були введені земські установи. Автор систематизує губернські та повітові збори за такими статтями: 1) із

---

⁶⁶² Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. – Т.4. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – С. 249. (403 с.).

земель; 2) з міського нерухомого майна; 3) із торгівельних свідоцтв та патентів на продаж алкоголю⁶⁶³.

Відомий публіцист Микола Шелгунов приділив увагу значенню земських зборів у задоволенні місцевих та частини державних потреб та розглянув окремо державні, губернські та приватні земські повинності у взаємозв'язку з витратами цих коштів. Висновок автора був очевидний, для того, щоб Російська імперія «находилась в экономической гармонии с производительными средствами остальных великих держав, нужно или сократить на половину все государственные расходы России, или же усилить вдвое податную способность народа и производительные источники страны»⁶⁶⁴. Дуже цікавою є ремарка М. Шелгунова щодо державних земських повинностей, які, на переконання автора, «суть казенные подати, которые, кроме общин государственных потребностей, идут и на местные губернские нужды и в назначения, распределения и частью в употребления которых участвуют местные учреждения и представители сословий»⁶⁶⁵.

Загалом проблеми земського оподаткування висвітлювалися в працях багатьох дореволюційних статистиків, зокрема Петра Фірсова⁶⁶⁶, до речі, одна з книг якого була видана в Україні в м. Херсон в 1894 р. Автор за допомогою статистичних даних за 1868 – 1883 рр., отриманих від Центрального статистичного комітету, дослідив як методи оцінки земельних наділів, так і обсяги сплачених селянами земських податей.

Більш комплексне дослідження місцевих податей і зборів належить Миколі Божеському, котрий, окрім законодавчого забезпечення натуральних земських повинностей, дослідив і мирські збори із селян⁶⁶⁷.

⁶⁶³ Безобразов В. П. Государственные доходы России, их классификация, нынешнее состояние и движение (1866-1872) / Владимир Павлович Безобразов. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1872. – С. 211–212. (214 с.) – (Статистический временник Российской империи. Сер. 2 ; вып. 7).

⁶⁶⁴ Шелгунов Н. В. Податный вопрос / Шелгунов Н. В. – С.-Петербург: Типография А. Моригеровского, 1872. – С. 36. (213 с.)

⁶⁶⁵ Там само. – С. 9.

⁶⁶⁶ Фирсов П. П. К вопросу об оценке земель как предмета земского обложения (историко-критический очерк) / Петр Петрович Фирсов. – Херсон, 1894. – 134 с.; Фирсов П.П. Методы оценки земель, как предмета земского обложения / Петр Петрович Фирсов. – М.: Типо-литография товарищества И. Н. Кушнер и К°, 1896. – 291 с.

⁶⁶⁷ Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы / Н. Бржеский. – СПб., 1906. – 219 с.

Певні аспекти місцевого оподаткування в Полтавській губернії в 1839 – 1842 рр. висвітлив український історик Іван Павловський, зокрема статті видатків земських кошторисів та земські повинності населення Полтавщини⁶⁶⁸.

Озеров І. Х. у праці «Финансовая реформа в России или кто платит у нас налоги и как переложить их на другие плечи» звертає увагу на несправедливість у справлянні мирських зборів, які «лежат только на крестьянах, принадлежащих к составу данного сельского и волостного общества. Между тем, значительная доля волостных и мирских расходов идёт на нужды общегосударственного характера»⁶⁶⁹. Автор підтверджує той факт, що мирські збори часто удвічі більші, ніж земські збори, а це все лягає подвійним податковим тягарем на селян⁶⁷⁰.

Значний інтерес у висвітленні проблем місцевих податей і зборів викликає праця Миколи Дружиніна, присвячена реформі державних селян, в якій учений указував на неупорядкованість земських повинностей державних селян, наголошуючи, що мирські збори лише формально призначалися мирськими сходами і затверджувалися Казенними палатами, а під час стягнення «мирских сборов, открывалось широчайшее поле для обогащения губернских и уездных чиновников, волостных голов и старшин, волостных и сельских писарей, сельских старост»⁶⁷¹.

У монографії В. Орлика проблемам місцевих податей і зборів присвячено окремий розділ. Автор дійшов висновку, що «перекладання фінансування потреб державного значення на рахунок земських і міських коштів, через постійні негаразди казни, особливо зростаючу дефіцитність бюджету держави, з одного боку, збільшувало фіскальний тиск на населення, а, з іншого, змушувало владу не лише їх впорядковувати, а й шукати нові підходи до цієї проблеми, руйнуючи прокрустове ложе архаїчної подушної податкової системи»⁶⁷².

---

⁶⁶⁸ Павловский И. Ф. Из прошлого Полтавщины. Комитет о земских повинностях / Иван Францевич Павловский // Украина. – 1907. – №11. – С. 275–278.

⁶⁶⁹ Озеров И. Х. Финансовая реформа в России или кто платит у нас налоги и как переложить их на другие плечи / Иван Христофорыч Озеров. – М.: Тип. Н. Н. Булгакова, 1906. – С. 39.

⁶⁷⁰ Там само.

⁶⁷¹ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва / Николай Михайлович Дружинин. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т.1. – С. 329.

⁶⁷² Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – С. 503.

Широко використовуючи архівні матеріали Державного архіву Чернігівської області, Людмила Нестеренко дослідила структуру та процес формування волосних бюджетів різних повітів Чернігівській губернії I половини XIX, що дало можливість провести порівняльний аналіз розмірів податків і бюджетів по різних волостях, різних повітів⁶⁷³. Порівнюючи розміри податків по різних волостях окремих повітів Чернігівської губернії, автор відмічає нерівномірність в оподаткуванні козачих волостей з казенними селянами, яка різнилася у 2-4 рази. Автором визначено відмінність між способами встановлення державних ті мирських зборів, а саме: «що перші регулювалися законом, а інші цілком і повністю залежали від свавілля на місцях»⁶⁷⁴, яке часто граничило з масовими зловживаннями та безладдям при зборі податків. Автор робить висновок, що введення у 1840 р. громадського збору призвело до подальшого посилення подушного окладу, розмір громадського збору став більшим за мирські збори і мав тенденцію до росту (в 1847 – 1849 р. в Чернігівській губернії громадський збір сягав 59 коп. з ревізької душі, у 1850 – 1852 рр. він складав у Полтавській 59,75 коп., Катеринославській – 59,5 коп., у Харківській – 60 коп., у Таврійській – 67,75 коп., Херсонській – 77 коп., Бессарабській – 99,5 коп. Як видно, в менш заселених місцевостях громадський збір був більшим.)⁶⁷⁵. Крім того, дослідниця відмічає, що, ввівши громадський збір «уряд отримав можливість покривати адміністративні витрати у державному селі, фінансувати проведення реформи і частково поповнював громадський капітал... Загалом численні мирські збори були прихованою формою подушного податку, введеного для утримання нової адміністрації і фінансування реформи у державному селі. Кінцевим результатом стало приєднання його значної частини до подушного податку»⁶⁷⁶.

---

⁶⁷³ Нестеренко Л. О. Формування бюджетів волостей у Чернігівській губернії I половини XIX / Нестеренко Л. О. // Сіверянський літопис. – 2007. – №3. – С. 29–37.

⁶⁷⁴ Там само. – С. 30.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 31–33.

⁶⁷⁶ Там само. – С. 35–36.

Деякі питання реалізації податкової політики російського царату розглядаються в працях, присвячених історії міст та міського управління⁶⁷⁷, а також селянських адміністрацій⁶⁷⁸.

За свідченням сучасного українського історика Олега Марченка, «міське господарство обслуговувало не стільки місцеві потреби, скільки загальнодержавні: утримання різних адміністративних установ та осіб, поліції, військових, різноманітних комітетів тощо»⁶⁷⁹

Директор Державного архіву Миколаївської області Лариса Левченко, характеризуючи фіскальну діяльність представників органів міського управління наголошує, що «потрапивши в гласні чи бургомістри, «отці міста» поспішали вирішити питання про власні пільги, а міські справи залишали «на потім». Так, у 1851 р. члени Миколаївської думи і магістрату вимагали звільнити їх будинки від військового постю і сплати «постійних грошей», а також скасувати податок, який вони сплачували для формування пенсійного капіталу вдів та сиріт»⁶⁸⁰.

⁶⁷⁷ Владимиров М. М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: материалы для исторического очерка. – Екатеринослав, 1887. – 275 с.; Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890) / Г. Ге. – Николаев: Русская типография, 1890. – 122 с.; Надлер В. К. К изучению истории города Одессы / В. К. Надлер. – Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1893. – 11 с.; Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г., составленный по документам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции / А. Орлов. – Одесса: Тип. Шульце, 1885. – 144 с.; Одесса 1794-1894. – Одесса: Издательство Одесской городской думы, 1895. – 836 с.; Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.

⁶⁷⁸ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. / А. В. Бондаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.

⁶⁷⁹ Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01 / О. М. Марченко. – Одеса: ОДУ ім. І. І. Мечникова, 1997. – С. 103–104. (180 с.)

⁶⁸⁰ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) / Л. Левченко. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2006. – С. 119–120.

3.4 Становлення та діяльність органів податкового контролю як об'єкт історичних досліджень

Для реалізації податкової політики уряду Російської імперії на теренах України було створено ряд спеціальних імперських (урядових) та самоврядних фіскальних інститутів, а також покладено функції фіскального контролю на імперські та самоврядні владні інституції.

Як відомо, основною урядовою фіскальною установою в наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. були губенські адміністративні інституції – Казенні палати. Дані установи з'явилися після поширення на українські терени російського адміністративно-територіальної системи. Після реформування системи оподаткування обігу алкогольних напоїв в 1863 р. податкові повноваження щодо оподаткування алкогольними напоями були передані з Казенних палат до створених в січні 1863 р. Акцизних управлінь. На чиновників губернських та окружних акцизних управлінь в Наддніпрянській Україні після введення імперським урядом казенної монополії наприкінці XIX ст. покладалися завдання забезпечення стягнення непрямих податей із підакцизних товарів. Аналізуючи діяльність цих фіскальних інституцій, необхідно враховувати і той факт, що в українських губерніях продукція винокурної та цукрової галузей економіки, тобто виробництво підакцизних товарів, значно випереджали загальноімперські показники. Перша світова війна принесла й значні зміни в діяльність органів акцизного нагляду, зокрема через заборону продажу спирту та горілчаних виробів для місцевого вжитку, та збільшення акцизних ставок на всі підакцизні товари.

Одним із перших дослідників, хто висвітлив у літературі деякі питання функціонування казенних палат в Наддніпрянській Україні можна вважати Афанасія Шафонського. Дослідник у топографічному описі Чернігівського намісництва розглядає і штат казенної палати в 1786 р.⁶⁸¹.

Певні відомості щодо фіскальних повноважень казенних палат, переважно загального характеру, містяться в працях основоположників імперського

---

⁶⁸¹ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей наместничество составлено / Афанасий Филимонович Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.

державознавства, таких як Михайло Сперанський⁶⁸², Сергій Хапильов⁶⁸³, Олександр Куніцин⁶⁸⁴, Ілларіон Васильєв⁶⁸⁵, Карл Дюгамель⁶⁸⁶, Сергій Орнатський⁶⁸⁷, Олександр Лохвицький⁶⁸⁸. Олександр Градовський⁶⁸⁹, Микола Коркунов⁶⁹⁰, Іван Білоконський⁶⁹¹, Йосип Бльоx⁶⁹², Олександр Філіппов⁶⁹³, Сергій Покровський⁶⁹⁴.

Питання реалізації російської імперської податкової політики в Наддніпрянській Україні, розглядається в праці відомого економіста Івана Озерова «Основи фінансової науки»⁶⁹⁵. Розглядаючи еволюцію системи оподаткування, автор підводить до того, що у процесі удосконалення механізму стягнення податків у держави неминуче виникає потреба у створенні спеціального податкового органу, на який би покладался ряд функцій по реалізації державної податкової політики. Саме на стадії розвинутої форми стягнення податків установлюється тенденція зближення держави до платників податків, «в цей час зазвичай у державі створюються спеціальні органи для стягнення»⁶⁹⁶ податків. Іваном Озеровим розглянуто увесь шлях розвитку інституту податних інспекторів від його створення 1885 року до 1909 року. Учений показав і роль податківців Наддніпрянської України у цьому

⁶⁸² Сперанский М. М. Проекты и записки / М. М. Сперанский. – М., 1961.; Сперанский М. М. Руководство к познанию законов / М. М. Сперанский. – СПб., 1845.

⁶⁸³ Куприц Н. Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России / Н. Я. Куприц. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 14.

⁶⁸⁴ Куницын А. Изображение взаимной связи государственных сведений / А. Куницын. – СПб.: Тип. Иос. Иоаннесова, 1817. – 30 с.

⁶⁸⁵ Васильев И. О духе законов, ныне существующих в Российском государстве / И. Васильев. – М.: Унив. тип., 1824. – 22 с.; Васильев И. Новейшее руководство к познанию российских законов / И. Васильев. – М.: Унив. тип., 1826. – 430 с.

⁶⁸⁶ Дюгамель К. О. Опыт государственного права Российской империи / К. О. Дюгамель. – СПб.: Тип. Рос. акад., 1833. – 417 с.

⁶⁸⁷ Орнатский С. Действующее законодательство о государственных и губернских учреждениях Российской империи. – М.: Унив. тип., 1855. – 327 с.

⁶⁸⁸ Лохвицкий А. В. Губерния, её земские и административные учреждения / А. В. Лохвицкий. – СПб.: Изд. А. Ф. Бабунова, 1864. – 221 с.

⁶⁸⁹ Градовский А. Начала русского государственного права / А. Градовский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1883. – Т. 3. – 384 с.

⁶⁹⁰ Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. – Т. 2. – 739 с.

⁶⁹¹ Белоконский И. Родина – мать. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства / И. Белоконский. – СПб.: Типо-Литография Альтшулера, 1901. – 74 с.

⁶⁹² Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии / И. Блех. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – 211 с.

⁶⁹³ Филиппов А. Н. Исторический очерк образования министерств в России / А. Н. Филиппов // Журнал Министерства юстиции. – 1902. – №9–10. – С. 23–44.

⁶⁹⁴ Покровский С. П. Министерская власть в России / С. П. Покровский. – Ярославль: Тип. Губернского правления, 1906. – 774 с.

⁶⁹⁵ Озеров И. Х. Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит / Озеров И. Х. – М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2008. – 633 с.

⁶⁹⁶ Там само. – С. 143–144.

складному процесі становлення даної фіскальної інституції, зазначаючи, що податні інспектори, вперше в імперії, у 1890 році, були залучені херсонським губернатором до безпосередньої участі як у зборі податей, так і для перевірки ведення обліку волосними та сільськими товариствами, зібравши таким чином відомості щодо платоспроможності населення регіону. Даний експеримент, як указує автор, виявився досить успішним, отримав схвалення імператора Олександра III, а міністр внутрішніх справ, у підпорядкуванні якого знаходилися цивільні губернатори, у травні 1892 року визнав необхідність наслідування діяльності херсонського губернатора⁶⁹⁷.

Окрім праць відомих науковців початку ХХ ст., важливим історіографічним джерелом слугують тогочасні спеціалізовані ювілейні видання, зокрема книги, присвячені 100-річчю Міністерства фінансів Російської імперії⁶⁹⁸, 25-річчю введення інституту податних інспекторів⁶⁹⁹ та на честь 50-річчя діяльності органів адміністрування неокладних зборів⁷⁰⁰. Зупинимось детальніше на цих історіографічних джерелах. Ювілейне видання, підготовлене до 100-річчя Міністерства фінансів російської імперії, структурно складалося із двох частин, кожна з яких хронологічно поділена на періоди правління російських імператорів, а в кожному з таких періодів виділені розділи, присвячені тим чи іншим фінансовим інститутам. Проте ювілейне видання є ювілейним, у ньому залишилися поза увагою ряд важливих проблем діяльності тогочасних податківців і, перш за все, корупції, яка була завжди супутницею імперських установ у Російській імперії. Окрім того, за парадно-офіційними лаштунками книги залишилися платники податків та регіональні, конфесійні й етнічні аспекти їхньої діяльності. До суттєвих недоліків цієї праці також необхідно віднести й відсутність персоніфікації при описі тих чи інших подій у галузі державних фінансів, переважно лише сухі лапідарні згадки про посадовців, наприклад «Міністр фінансів», «головний інспектор». Єдиним, хто

⁶⁹⁷ Озеров И. Х. Основы финансовой науки: Курс лекций / И. Х. Озеров // Учение об обыкновенных доходах / И. Х. Озеров. – М.: Тип-фия И.Сытина, 1911. – Вып.1 – С. 76.

⁶⁹⁸ Министерство финансов, 1802-1902. Исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902.

⁶⁹⁹ Податная инспекция в России (1885-1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. – СПб.: Тип. И. И. Сойкина, 1910. – 210 с.

⁷⁰⁰ Краткий очерк 50-летия акцизной системы и 50-летия деятельности учрежденных, заведующих неокладными сборами. – СПб., 1913. – 295 с.

майже завжди персоніфіковувався був російський імператор. Зрозуміло, що «парадно-офіційне» видання, присвячене 100-річчю Міністерства фінансів, складно назвати неупередженим історіографічним джерелом, проте, все ж необхідно зазначити, що проблеми діяльності органів акцизного контролю, саме завдяки схематичності висвітлення їхньої діяльності та її «безособовість», як це не парадоксально, досить об'єктивно відображає процес становлення та функціонування даних фіскальних установ. Так, наприклад, указується, що у зв'язку із законодавчими змінами порядку розгляду порушень акцизних статутів, зокрема, у випадку незгоди порушників із рішенням акцизного управління, розгляд справи переносився до суду. Окрім цього, як справедливо зазначено в ювілейному виданні, «порядок провадження справ щодо порушень акцизних статутів, у зв'язку з виданням нових правил про стягнення, а також застосування на винокурних заводах контрольних виномірювальних приборів, зміна системи справляння акцизу з цукру і введення нового тютюнового статуту – значно ускладнили діяльність акцизного нагляду. На думку керуючих акцизними зборами, вважалося нагально необхідним запровадити при губернських акцизних управліннях особливих техніків, які володіють спеціальними знаннями з усіх виробництв, обкладених акцизом, далі чиновників з судової частини, і нарешті, постійних контролерів на винокурних заводах»⁷⁰¹.

Щодо другого, згаданого вище, ювілейного видання на честь 25-річчя введення інституту податних інспекторів, то цей нарис, незважаючи на задекларовану у виданні позицію про те, що воно не є науковим дослідженням, усе ж, завдяки використанню фактичних матеріалів, наданих департаментами окладних та неокладних зборів, на сьогодні без перебільшення є вагомим джерелом до вивчення становлення та діяльності такого спеціального фіскального органу, як податкова інспекція. Так, зокрема, в згаданому виданні містяться відомості, щодо освітнього цензу перших 222 податних інспекторів, в рядах котрих були люди як із вищою (45%), так і середньою (33,78%) та нижчою (21,18%) освітами з різною кваліфікацією

---

⁷⁰¹Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902 – Ч. 2. – С. 31.

(в т.ч. медичною, військовою, духовною)⁷⁰². Звичайно, для нової спеціальності податного інспектора людям необхідно було виписувати «подробные указания, которыми они должны руководствоваться при исполнении возложенных на них служебных обязанностей»⁷⁰³ у відповідних інструкціях та наказах, які були охарактеризовані авторами видання. За 13 років діяльності цього інституту виявилось ряд недоліків законодавства, які породжували проблеми у роботі податних інспекторів – «несоответствие объёма обязанностей с объёмом прав делало положение податных инспекторов среди уездной администрации неопределённым и затрудняло им исполнение тех обязанностей, которые составляют сущность их деятельности», яка хоч і була «в общем весьма плодотворная, не достигала, однако, той полноты, которая соответствовала бы целям, имевшимся в виду при учреждении этого института»⁷⁰⁴. Аналізоване ювілейне видання дає дослідникам можливість зрозуміти проблеми функціонування інституту податних інспекторів, проте, як і видання, присвячене історії міністерства фінансів залишає податки знеособленими.

Щодо третього, згаданого ювілейного видання на честь 50-річчя діяльності органів адміністрування неокладних зборів, необхідно зазначити, що, не дивлячись на задекларовану його авторами позицію про те, що дане видання не є науковим дослідженням, утім, завдяки використанню фактичних матеріалів наданих департаментом неокладних зборів, на сьогодні, без перебільшення є вагомим джерелом до вивчення становлення та діяльності таких спеціальних фіскальних органів, як акцизні управління.

Певні проблеми адміністрування урядової політики в галузі оподаткування висвітлювалися й тогочасними публіцистами. Так, зокрема, відомий російський публіцист Олександр Аксаков у своїй брошурі «Утримання питних закладів сільськими товариствами як найпростіша міра проти пияцтва та порушення правил

---

⁷⁰² Податная инспекция в России (1885-1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. – СПб.: Тип. И.И.Сойкина, 1910. – С. 33–34.

⁷⁰³ Там само. – С. 35.

⁷⁰⁴ Там само. – С. 96.

статуту про питний збір»⁷⁰⁵, та статтях «Про народне пияцтво»⁷⁰⁶ та «Питна справа і кабацьке питання в Росії»⁷⁰⁷, не оминув увагою ефективність системи тогочасного акцизного нагляду. Автор указував, що викриття підпільних («корчемних») заводів «акцизними чиновниками має величезні труднощі, – в таємному винокурінні зазвичай брало участь усе село, з волосною і сільською владою на чолі; – з боку ж чинів поліції і адміністрації таємне виробництво вина зустрічає, очевидно, набагато менше протидії, ніж відкриття явних питних закладів, зі встановленими законом патентами»⁷⁰⁸. До речі, проблема передачі дозвільних повноважень від сільських товариств до спеціальних присутствій, щодо роздрібної торгівлі алкогольними напоями поза територією міських поселень, чомусь не знайшла належної оцінки в сучасній історіографії, ні в монографії українського дослідника В. Жвалюка⁷⁰⁹, ні в колективній праці російських науковців В. Захарова, Ю. Петрова та М. Шацілло⁷¹⁰. Передача повноважень від сільських товариств присутствіям, не могла не викликати хвилю не задоволення не лише діячів селянських адміністрацій але й частини селянства, які унаслідок порушень законодавства отримували доходи від незаконного виробництва та торгівлі алкогольними напоями. Імперський законодавець, щоб дещо пом'якшити суспільний резонанс від таких змін надав сільським товариствам, як і власникам земель, право клопотання перед присутствіями, щодо заборони на їхній території роздрібної торгівлі алкоголем⁷¹¹. Зрозуміло, що дана норма закону апріорі провокувала певне протистояння сільської громади та представників присутствій, переважно членів акцизних органів. Як справедливо зазначає М. Покровський, таке протистояння набуло форми масового тиражування сільськими товариствами «заборонних вироків, іноді з явною

⁷⁰⁵ Аксаков А. Н. Содержание питейных заведений сельскими обществами как простейшая мера против пьянства и нарушения правил Устава о питейном сборе. – СПб.: тип. Общественная польза, 1874. – 61 с.

⁷⁰⁶ Аксаков А. Н. О народном пьянстве / А. Н. Аксаков // Русский вестник. – М., 1872. – №11. (Т.102). – С. 142–202.

⁷⁰⁷ А. Е. Питейное дело и кабацкий вопрос в России / А. Е. // Вестник Европы. – Ч.1. – 1876, июль – С. 65–94; Ч 2, сентябрь. – С. 210–237.

⁷⁰⁸ Там само. – С. 77.

⁷⁰⁹ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності / Жвалюк В. Р. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

⁷¹⁰ Захаров В. Н. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шаццлло. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 296 с.

⁷¹¹ Высочайше утвержденные Правила о раздробительной продаже напитков, 7 мая 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т.5. – №2946. – С. 207.

протидією і навіть опорою відкриттю закладів, дозволених присутствіями, нарешті, в заступництві безпатентної торгівлі»⁷¹².

Проблеми взаємодії чиновників Казенних палат і представників тогочасної громадськості висвітлюються Густавом Содовським. Автор зупинявся на завданнях, функціях, повноваженнях та обов'язках органів, які були спеціально створені або задіяні в адмініструванні земських зборів з нерухомого майна та безпосередньо проводили оцінку нерухомостей всіх типів, а саме: «согласно закона 8 июня 1893 г...., учреждены были в каждой из земских губерний губернские оценочные комиссии, под председательством губернского предводителя дворянства, а в случае его отсутствия управляющего казённой палатой; в уездах же образованы были уездные комиссии под председательством уездного предводителя дворянства, а в случае его отсутствия – податного инспектора»⁷¹³. У підсумку автор піддав критиці реформу в оподаткуванні нерухомостей на користь земств, та зазначив, що «автор причинами неустройства оценочного дела считает: ...1) отсутствие одного общего плана и специального органа для общего руководства делом; 2) нестройность конструкции губернских и уездных оценочных органов; 3) разнообразие оценочных приёмов; 4) частые перерывы в оценочных работах вследствие трений с общей администрацией и конфликтов в оценочном бюро и с земством; 5) неправильное распределение некоторых работ (выработка оценочных норм одними лицами, а наложение их – другими) и б) незаинтересованность земств в скорейшем окончании оценочных работ»⁷¹⁴. Крім того, автор пропонував ввести до складу губернської та повітової оціночних комісій по одному представнику від селян і промисловців, при цьому головою губернської оціночної комісії призначати керуючого Казенною Палатою, а головою повітової оціночної комісії призначати податного інспектора «как лицо,

---

⁷¹²Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902 – Ч.2. – С. 33.

⁷¹³ Содовский Г. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России / Густав Содовский. – С.-Пб. : Экономическая типография, 1911. – С. 9.

⁷¹⁴ Там само. – С. 87–88.

ex officio стоящему вне классовых интересов и более компетентному в оценочном деле, нежели Уездный Предводитель Дворянства»⁷¹⁵.

Найбільш інформативними, на наше переконання, є праці не просто сучасників досліджуваної епохи і навіть не відомих науковців тих часів, а практичних працівників, котрі у свої роботах не просто описували діяльність тих чи інших фіскальних інститутів, а показували наявність проблем у їхній діяльності й часом указували на можливі шляхи їх вирішення. Зупинимося детальніше саме на даній групі історіографічних джерел.

Так, зокрема, сучасникам тієї епохи налажить єдина фундаментальна праця, присвячена безпосередньо питанню діяльності Казенних палат – книга Якова Козловського⁷¹⁶, котрий, окрім теоретичної підготовки, мав значний досвід практичної роботи в даній інституції, зокрема на посаді начальника відділення у Ліфляндській Казенній палаті. Автор наголошує, що реалізація податкової політики російського уряду визначалась законодавцем, як одна з головних функцій даної адміністративно-фінансової установи⁷¹⁷. Позитивним є те, що автор висвітлює не лише актуальні для часу виходу праці проблеми функціонування Казенних палат, а й аналізує історію даної інституції з часу створення до початку ХХ ст.

Проблеми діяльності казенних палат та податкових інспекторів висвітлюються у ряді праць Антона Честухіна⁷¹⁸, який мав значний досвід практичної роботи в органах податкового контролю, зокрема на посадах канцеляриста в Катеринославській Казенній палаті⁷¹⁹, та податкового інспектора у містах Харкові та

---

⁷¹⁵ Там само. – С. 90.

⁷¹⁶ Козловский Я. И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: история и современное устройство их, в связи с кратким изложением устройства государственного управления вообще, бюджетной системы и организации правительственных касс / Яков Иванович Козловский. – Рига: Типо-литография В.П. Матвеева 1901. – 853 с.

⁷¹⁷ Там само. – С. 115.

⁷¹⁸ Честухин А. А. О практических приемах в деятельности податного инспектора: доклад / Антон Абрамович Честухин. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1909. – 16 с.; Честухин А. А. Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора / Антон Абрамович Честухин. – Х.:, 1911. – 62 с.; Честухин А. А. Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг / Антон Абрамович Честухин. – М.: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. – 112 с.; Честухин А. А. Пособие для податных инспекторов при промышленном обложении предприятий по торговым книгам / Антон Абрамович Честухин. – М.: Тип. Ф. Я. Пригорина, 1914. – 476 с.; Честухин А. А. Новые налоги и повышениесуществующих налогов / Антон Абрамович Честухин, Борис Яковлевич Лукин. – М.:Юрид. кн. маг. «Право» Ф. В. Бусыгина, 1915. – 292 с.

⁷¹⁹ Російський державний історичний архів. – Ф.1349 (Формулярные списки чинов гражданского ведомства (коллекция)), оп.2., спр.1094, арк., 14-15. електронний ресурс:

http://www.fgurgia.ru/showObject.do?object=594961479&viewMode=B_10341&link=1

Москві. За свідченням автора діяльність податкових інспекторів була досить складною і вони переважно не мали змоги виконувати усі свої функції однаково успішно, змушені були обирати на своїх ділянках найважливіше і те, що перебувало у незадовільному стані. А. Честухін, виділяє більше 30 напрямків діяльності податних інспекторів. Загалом, за свідченням автора, уся їхня діяльність полягала у «боротьбі з платником, який намагається уникнути сплати податку або заплатити його у якомога меншому розмірі»⁷²⁰.

Книга начальника окладного відділу Київської Казенної палати Петра Гаврика «Основні завдання податної і оціночної справи»⁷²¹ вийшла у світ у 1912 році. Ця праця фактично була вказівником для податних інспекторів, земських та міських управ щодо різних питань, пов'язаних з податковими та оціночними справами. У роботі ґрунтовно у вигляді програм та інструкцій було викладено покрокові дії податних інспекторів у таких напрямках адміністрування податків: обстеження економічного стану великих міст; механізм обстеження економічного стану селян за окремими поселеннями; вказівки щодо ефективного стягнення недоїмок державних та земських зборів з селян та приватних власників нерухомого майна, а також недоїмок квартирного податку. При цьому звернуто увагу на документальне оформлення цієї роботи – складанні різних реєстрів, інвентарних книг, відомостей, земельних рахунків, «дабы все сведения об экономическом положении сельского населения в делопроизводстве Податного Инспектора сохранялись, желательнo, чтобы они составляли собою особое дело, текущего характера, и по группировке заносились в отдельную книгу. Эта книга должна представлять собою настольную книгу Податного Инспектора и по его наблюдению за налогами с крестьянского селения»⁷²². Особлива увага приділена адмініструванню та діловодству податку з нерухомого майна, рекомендовано ведення по ньому «особого отдельного дела» або «самостоятельного дела по оценке» нерухомого майна, запропоновано ведення книг особових рахунків за подвірними ділянками, а по міській нерухомості «Податным

---

⁷²⁰ Честухин А. А. Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора / Антон Абрамович Честухин. – Х., 1911. – С.11.

⁷²¹ Гаврик П. Г. Основные задачи податного и оценочного дела / Петр Гаврилович Гаврик. – К., Сп-б Издание книжного магазина Н. Я. Оглоблина, 1912 – 180 с.

⁷²² Там само. – С. 3.

інспекторам прежде всего надлежит произвести по городским поселениям самую точную регистрацию всех имуществ и изготовить инвентарные описи с полным и всесторонним обозначением состава этих имуществ»⁷²³ у детальному порядку, рекомендовано проведення постійного спостереження за роботою оціночних комісій, щодо дотримання ними встановлених законодавством загальних правил оцінки нерухомостей та розкладки податку поміж домовласниками, особисто брати участь в засіданнях розкладочних комісій, вживати заходи по ліквідації недоїмок⁷²⁴. Значна частина інструкцій для податних інспекторів у цій праці була присвячена тлумаченню законодавства та застосуванню практичного досвіду повітових оціночних комісій Київської губернії з визначення оцінки нерухомого майна по дохідності та порядку обрахунку середніх відсотків по окремих видах витрат на його утримання (ремонт, страхування та охорону)⁷²⁵. Окремі інструкції для роботи податного інспектора були присвячені адмініструванню квартирного податку, які полягали у правильності визначення бази оподаткування (податкові оцінки квартир, які базувалися на дохідності квартир) та веденні обліку відомостей (списків) по домовласникам з детальним описом в них всіх квартир, а також рекомендовано заходи, які необхідно проводити з неплатниками цього податку⁷²⁶. У цій праці також було надано тлумачення певних податкових законів, що давало можливість визначити завдання та функції податних інспекторів під час справляння податків і зборів, враховуючи особливості об'єктів (земля, нерухоме майно, доходи) та суб'єктів оподаткування (селяни, робітники, підприємці, поміщики, священики). Звернуто увагу на порядок забезпечення повноти, достовірності, змістовності та своєчасності звітності податних інспекторів до Казенної палати по всіх вищезазначених податках, а також надано окремо інструкцію (програму) щодо написання пояснювальної записки до річного звіту⁷²⁷. Варто зауважити, що у цій книзі був проведений аналіз проекту Закону про прибутковий податок, який Міністерство фінансів внесло на розгляд у 1909 р. до Державної думи, та було

---

⁷²³ Там само. – С. 111.

⁷²⁴ Там само. – С. 6–7, 16, 41.

⁷²⁵ Там само. – С. 115–173.

⁷²⁶ Там само. – С. 9–10.

⁷²⁷ Там само. – С. 17–20.

зазначено, що «непосредственными проводниками реформы в жизнь будут Податные Инспектора; посему им надлежит заблаговременно же самым тщательным образом к ней подготовиться»⁷²⁸, тобто розпочати готувати матеріали для складання реєстрів (списків) платників прибуткового податку, розробляти механізми та прийоми обліку їхніх доходів з урахуванням видів і джерел. Незважаючи на те, що зазначений закон було прийнято у 1916 році, а вступив у дію він з 1 січня 1917. Розглядаючи стан та причини утворення недоїмки по земських зборах по українських губерніях за період 1868, Григорій Шрейдер⁷³⁰. розглядає проблеми примусу у сплаті податків поліцією. Автор зазначає, що «полиция, всевластная по отношению к сельским обществам, оказывается совершенно бессильной, раз только ей приходится столкнуться с частными владельцами»⁷³¹ і чим крупніше землевласник тим безсиліша поліція.

У радянський період певні питання діяльності імперських фіскальних установ, зокрема Міністерства фінансів та його підрозділів розглянуто в працях Миколи Єрошкіна⁷³² та Петра Зайончковського⁷³³.

Щодо сучасної української історіографії, то значний внесок у дослідження фіскальних установ українських губерній зробили праці істориків Валентини Шандри, Василя Орлика, Миколи Бармака, Олександр Євтушенко, Богдана

⁷²⁸ Там само. – С. 174.

⁷²⁹ Новиков А. И. Записки земского начальника / Александр Иванович Новиков. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 240 с.; Скибинский М. Крестьянское мирское хозяйство, мирские капиталы, денежные сборы и взыскания, продовольственные запасы / М. Скибинский. – СПб., 1895. – 188 с.; Федорович С. Как собираются и на что расходуются народные деньги / С. Федорович. – СПб., 1905. – 16 с.; Иноземцев А. Очерки и заметки податного инспектора / А. Иноземцев. – Вып.1. – Златоуст, 1910. – 94 с.; Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России / П. Кованько. – К., 1901. – 460 с.; Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений / Л. Оболенский // Вестник финансов. – 1927. – № 11. – С. 53–61.; Соколов С. Дополнение к справочной книге для податных инспекторов и их помощников / С. Соколов. – М., 1901. – 162 с.; Справочная книга для податных инспекторов. – СПб., 1885. – 832 с.; Усиление состава податной инспекции // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – № 4. – С. 177–184.; Учреждение должности податных инспекторов // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – № 27. – С. 3–6.

⁷³⁰ Шрейдер Г. Владельческая недоимка на юге России / Г. Шрейдер. // Отечественные записки. – 1883. – №11. – С. 42–66.

⁷³¹ Там само. – С. 59–60.

⁷³² Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М., 1968; Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (Первая половина XIX века) / Н. П. Ерошкин. – М.: Мысль, 1981. – 252 с.; Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861) / Н. П. Ерошкин. – М., 1885.

⁷³³ Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

Шевчука, правників Віктора Жвалюка, Олександра Головка, економістів Андрія Пантелеймоненка, Світлани Орлик.

Так, зокрема, В. Шандра в ряді своїх праць розкрила повноваження генерал-губернаторів у сфері реалізації урядової податкової політики⁷³⁴. У книзі «Історія державної служби»⁷³⁵, розглядаючи структуру державної служби імперської доби автор розділу В. Шандра, зазначала, що державна служба в українських губерніях Російської імперії розвивалася під спрямуванням верховної влади, та «мала виконувати триєдине завдання: збір податків, виконання рекрутської повинності, здійснення правосуддя»⁷³⁶ до завдань цивільної державної служби відносилося управління окремими галузями, «що їх спрямовували міністерства: фінансова, акцизна, рахункова, контрольна...»⁷³⁷, окрему структуру становила митна державна служба⁷³⁸. Окремо компетенції і функції цих органів автором не розглядалися.

В. Орлик, першим в українській історіографії детально розглянув структуру та повноваження таких установ українських губерній, як Казенні палати⁷³⁹ та Палати державних маєтностей⁷⁴⁰. Досліджений автором штатний розпис Київської Казенної палати на основі документів Державного архіву Київської області дозволив детально визначити структуру та повноваження даної імперської адміністративної установи. Також учений дослідив і інші фіскальні інституції та їхню діяльність в Наддніпрянській Україні⁷⁴¹.

⁷³⁴ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. Шандра. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.; Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В. Шандра. – Державний комітет архівів України, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 355 с.

⁷³⁵ Історія державної служби / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, В. С. Шандра та ін.]. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – 544 с.

⁷³⁶ Там само. – С. 281.

⁷³⁷ Там само. – С. 296–297, 298.

⁷³⁸ Там само. – С. 298.

⁷³⁹ Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2003. – №2 (449). – С. 66–73.

⁷⁴⁰ Орлик В. М. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2004. – №2 (455). – С. 113–120.

⁷⁴¹ Орлик В. М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 70–77.; Орлик В. М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. / В. М. Орлик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.2.(26) – С. 179–185.; Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 75–81.; Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.) / В. М. Орлик // Вісник Академії праці і соціальних відносин

Проблеми діяльності місцевих підрозділів Міністерства фінансів в Правобережній Україні, зокрема Казенних палат, Казначейств, Прикордонної сторожі та митниць, досліджувалися тернопільським ученим М. Бармаком⁷⁴². Історик дійшов висновку, що «через особливості правового статусу Правобережжя України у складі Російської імперії, а також складнішу структуру економічного життя, коло питань, які входили до компетенції казенних палат у цьому регіоні, було дещо ширшим, ніж функції аналогічних структур центральних російських губерній»⁷⁴³. При цілком позитивній оцінці даної праці викликає подив використання вченим таблиці «Штатний розпис Київської казенної палати станом на 1830 р.»⁷⁴⁴ без посилань на джерело, адже це фактично копія таблиці «Штатний розпис Київської казенної палати станом на 1830 р.», складеної та опублікованої В. Орликом⁷⁴⁵ за декілька років до виходу книги М. Бармака.

В монографії О. Євтушенко⁷⁴⁶ досліджено селянську громаду Південної України як становий інститут імперської політичної системи, у тому числі її роль у реалізації податкової політики царату до селянства.

Проблемам історії Волинської Казенної палати присвятив серію досліджень житомирський історик Б. Шевчук⁷⁴⁷. Так, зокрема, аналізуючи проблеми законодавчого врегулювання роботи контрольного відділення Волинської казенної

Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.4.(28) – С. 239–247.; Орлик В. М. Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / В. М. Орлик // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип.182. – Черкаси, 2010. – С. 120–124; Орлик В. М. Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві / В. М. Орлик // Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. – Вип.1. – Кіровоград: КНТУ, 2011. – С. 98–110.

⁷⁴² Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Микола Валентинович Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.

⁷⁴³ Там само. – С. 264.

⁷⁴⁴ Там само. – С. 253.

⁷⁴⁵ Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2003. – №2 (449). – С. 68.

⁷⁴⁶ Євтушенко О. Н. Селянська громада на Півдні України в другій половині XIX століття: теорія і практика управління: [монографія] / Олександр Никифорович Євтушенко. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 124 с.

⁷⁴⁷ Шевчук Б. Л. Волинська казенна палата – виконавець конфіскації маєтностей учасників польського повстання 1830-1831 рр. / Б. Л. Шевчук // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № X-XI. – С. 211–215; Шевчук Б. Л. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою в кінці XVIII – 1860-х рр. XIX ст. / Б. Л. Шевчук // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – 2010. – Т. 4. – С. 132–140; Шевчук Б. Л. Реформування системи адміністрування податків: діяльність податних інспекторів (кінець XIX – початок XX століть) / Б. Л. Шевчук // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – 2011. – Вип. 41. – С. 196–201; Шевчук Б. Л. Законодавче врегулювання роботи контрольного відділення Волинської казенної палати і механізми реалізації його повноважень у першій половині XIX ст. / Б. Л. Шевчук // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Суми, 20 травня 2011 р.: в 2-х част. – Частина 2. – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – С. 168–171.

палати і механізми реалізації його повноважень наприкінці XVIII – середини XIX ст. автор концентрує свою увагу на структурі, завданнях, обов'язках і функціях контрольного відділення казенної палати, звертає увагу на проблеми загального діловодства та звітності, але недостатньо розглянув проблеми обліку податків і зборів, хоча влучно наводить приклад архівного документа – листа від 17 жовтня 1840 р. Департаменту різних податків і зборів до Волинської казенної палати, в якому на основі ревізії річних звітів казенних палат зроблено ряд зауважень щодо слабого контролю за надходженнями та видатками коштів земського збору, неналежного обліку залишків податей та невчасного подання фінансових звітів⁷⁴⁸. На основі саме цього документа автор зробив висновок, що «зауваження департаментів Міністерства фінансів вказувало на те, що Волинська казенна палата не завжди ефективно виконувала функцію фінансового нагляду»⁷⁴⁹. Розглядаючи завдання, функції та діяльність конфіскаційного відділення для вирішення справ осіб, які брали участь у польському повстанні 1830 – 1831 рр., тимчасово створеного у структурі Волинської казенної палати, дослідник зробив ремарку, стосовно того, що при передачі в казенне відомство селян поміщиків поляків, то «селян не звільняли від виконання повинностей, які повинні були виконуватися в повному обсязі, як і раніше»⁷⁵⁰.

Описуючи соціально-економічне становище містечка Батурин, яке на початку XIX ст. відносилось до Конотопського повіту Чернігівської губернії, Петро Пиріг та Олександр Любич згадують контракт від 10 січня 1809 р., щодо управління економією Розумовського прикажчиком іноземного походження А. Давидовим, у якому під восьмим пунктом було взято зобов'язання по посаді «Подати Государственные, и всякіе казенне сборы и выстатченія, крестьяне должны располагать сами между собой; а мне наблюдать чтобы бедные перед богатыми не были излишне обложены; и подушные сборы яко на моём попеченіи, долженствую через определённых зборщиков со крестьян взыскивать в надлежащее время и в

---

⁷⁴⁸ Шевчук Б. Л. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці XVIII – 1860-х рр. XIX ст. / Б. Л. Шевчук // Волинські історичні записки – 2010. – Т.4. – С. 137.

⁷⁴⁹ Там само. – С. 138.

⁷⁵⁰ Шевчук Б. Л. Волинська казенна палата – виконавець конфіскації маєтностей учасників польського повстання 1830 -1831 рр./ Б. Л. Шевчук // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – №X - XI – С. 212.

казначейство уплачивать без задержки. А могушіе быть от таковых зборов остатки, кои прибретены, кои потребны на не предвидимые выстатченія хранить, и в надобности у потребяя в расход, записать в данную зборщикам тетрадь»⁷⁵¹. Таким чином реалізовувався механізм адміністрування державних податків на початку ХІХ ст., який здійснювався через нагляд поміщиками чи прикажчиками за здійсненням стягнень з селян податкових платежів зборщиками податків та доставці їх в казначейство.

Одним із перших сучасних дослідників, хто звернувся до проблеми історії інституту податних інспекторів, є представник харківської історико-правової школи, екс-очільник податкової міліції України Віктор Жвалюк. Його монографія «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. «Організаційно-правові засади діяльності»⁷⁵², стала першою в історіографії спеціальною працею, присвяченою даній проблемі. Звичайно, не всі твердження автора сприймаються як беззаперечні, втім вони спираються на глибоке знання предмету дослідження й підкріплюються відповідним фактичним матеріалом. Окрім цього «кидається в око» ідеалізація тогочасних податківців В. Жвалюком, особливо щодо подвижницької діяльності податківців як представників «дореволюційної інтелігенції слугувати своєму народові»⁷⁵³.

Організаційно-правові засади діяльності органів управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці ХVІІІ на початку ХХ ст. дослідив інший відомий історик Олександр Головко. Досить цікаві висновки вченого щодо діяльності податківців у роки Першої світової війни, особливо в окупованих російською армією західноукраїнських землях. О. Головко акцентує увагу на тому, що «вкрай обмеженими силами і засобами на окупованих російською армією західноукраїнських землях податній інспекції вдалося забезпечити збір до

---

⁷⁵¹ Пиріг П. Соціально-економічне становище Батурина в першій половині ХІХ століття / Петро Пиріг, Олександр Любич // Сіверянський літопис. – 2011. – №5. – С. 57. (С. 52–62).

⁷⁵² Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / Жвалюк В. Р. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

⁷⁵³ Там само. – С. 101.

російської казни податків, встановлених австрійським законодавством»⁷⁵⁴. Проте, як зазначає вчений, «перевантаженість податних інспекторів в умовах війни не помічалася Міністерством фінансів. Лише 8 вересня 1916 р. було дозволено займати нижчі посади державної служби у казенних палатах, податній інспекції, казначействах жінкам»⁷⁵⁵.

Окрім істориків та правників, проблеми історії органів податкового контролю досліджувалися й представниками економічної науки. Так, зокрема, в статті полтавського вченого А. Пантелеймоненка розглядаються проблеми взаємодії імперських фіскальних інститутів та кооперативних установ⁷⁵⁶.

У статті С. Орлик «До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії» розглянуто структуру (склад) та повноваження (губернських, повітових) земських органів, на які покладался обов'язок проведення робіт по оцінці нерухомого майна для визначення бази оподаткування. Окремо звернуто увагу на місце та роль податного інспектора у процесі проведення оцінок нерухомого майна⁷⁵⁷. В результаті свого дослідження автор зробила такі висновки: «негативними факторами, які уповільнювали просування проведення оцінки нерухомого майна, були непрофесійний склад оціночних комісій та їх зловживання, відсутність фінансування оціночних робіт»⁷⁵⁸.

У сучасній російській історіографії проблеми діяльності фіскальних установ розглядаються в працях О. Морякової⁷⁵⁹, Є. Сапілова⁷⁶⁰ та ін. Проте вони не розглядають особливостей діяльності даних інституцій під час реалізацій ними урядової податкової політики в Наддніпрянській Україні.

---

⁷⁵⁴ Головка О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Головка Олександр Миколайович. – Х., 2006. – 39 с. (С.32.).

⁷⁵⁵ Там само.

⁷⁵⁶ Пантелеймоненко А. О. Податкова політика Російської імперії щодо кредитно-кооперативних організацій (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. О. Пантелеймоненко // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – Вип.22, ЧП. 2012. – Кіровоград: КНТУ, 2012. – С. 95–99.

⁷⁵⁷ Орлик С. В. До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії / Орлик С. В. // NOVA UKRAINA Zeszyty historyczno-politologiczne – 2012. – № 12. – С. 12.

⁷⁵⁸ Там само. – С. 12–13.

⁷⁵⁹ Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. / О. В. Морякова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 272 с.

⁷⁶⁰ Сапилов Е. В. Государственные органы управления финансами России / Е. В. Сапилов. – М., 2000. – 162 с.

Отже, проблема функціонування імперських фіскальних інститутів в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – XX ст. стала предметом дослідження багатьох науковців та практиків, які залишили значний корпус праць, різнопланових за проблематикою і широтою висвітлення аспектів, формою та жанром. Разом з тим до сих пір немає узагальнюючого фундаментального спеціального дослідження проблеми. Окрім цього, аналіз наявного історіографічного комплексу свідчить, що, незважаючи на широкий комплекс історіографічних джерел, особливо спадщини практичних працівників тогочасних фіскальних установ, зазначена проблема потребує подальшого глибокого розгляду, особливо щодо вартості фіскального навантаження на різні верстви населення, соціалізації податківців, їхніх політичних уподобань, етнічної приналежності, а особливо, діяльності російських фіскальних інститутів в Україні в період Першої світової війни.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження особливостей, тенденцій та закономірностей вивчення історії податкової політики російського царату в Наддніпрянській Україні дає підстави для таких висновків:

1. У сучасній українській історіографії порушена нами проблема не має достатнього рівня розробленості в історіографічному ракурсі, адже нараховує лише поодинокі спроби вивчення. У той же час протягом XVIII – початку XXI ст., які умовно поділяються на сім історіографічних періодів, було створено корпус історіографічних джерел, які, на нашу думку, можна умовно розділити на п'ять основних груп: 1) документальні джерела; 2) узагальнюючі та монографічні дослідження проблем історії податкової політики російського самодержавства в Російській імперії в цілому та Наддніпрянській Україні зокрема; 3) довідкова література, 4) наукові рецензії та 5) публіцистична література.

2. З'ясовано, що проблеми історії фінансів української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст. мають недостатній рівень наукового вивчення. Лише окремі аспекти даної проблеми знайшли певне висвітлення в історіографії. Так, зокрема, аналіз історіографічних джерел свідчить про одностайність поглядів учених на адміністрування (стягнення) податкових платежів в Україні-Гетьманщині, після березня 1654 р., місцевою адміністрацією. У працях дослідників різних поколінь приділена також певна увага спробам підпорядкувати українські фінансові ресурси російським царатом у 1666 р. за сприяння гетьмана Івана Брюховецького. Зазначено, що науковцями на основі Гетьманських Універсалів у загальних рисах досліджено структуру основних джерел поповнення державного скарбу України-Гетьманщини, зокрема податкові платежі, митні та орендні, а також механізм справляння (у т.ч. платники, об'єкт оподаткування, ставки та механізм обрахунку, пільги) таких платежів, як: подимний податок або димне, стацію на утримання гетьмана і його двору або утримання козацького війська та російських воєвод, податки із промислів та ремесел, імпорتنі мита (індикти), експортні мита (евекти), транзитні та внутрішні мита, орендні збори.

3. Зміни у фінансових взаємовідносинах московського царату та української козацької держави – Гетьманщини відбулися на початку XVIII ст. Науковці аргументовано пов'язують це із процесом перетворення архаїчної Московії на імперську державу, який не міг не зачепити й Україну, особливо після відкритого виступу проти Петра I гетьмана Івана Мазепи на боці шведського короля Карла XII. Доведено, що вагомою науковою проблемою в історіографії фіскальних взаємовідносин російського імперського центру та залишків української автономії у XVIII ст., є запровадження та діяльність на українських теренах російських державних установ, зокрема Першої та Другої Малоросійських колегій, а також Правління гетьманського уряду. Окрім того, незважаючи на цілий комплекс праць, присвячених проблемам фінансової політики цих імперських адміністративних установ на українських теренах, на сьогоднішній день немає жодного дослідження, в якому б детально, за елементами податкового механізму, була б розкрита система оподаткування в Україні-Гетьманщині, що діяла за часів їхнього правління. Окремого дослідження потребує проблема зловживань акторів фінансової політики, адже деякі фіскальні платежі були наслідком лише жадібності тодішньої української старшини, котра особисте збагачення ставила понад інтереси української козацької держави. Саме фінансові зловживання тогочасних українських можновладців різних рівнів ряд дослідників вважає чи не найголовнішим чинником, який сприяв встановленню російського контролю за фінансовими ресурсами України-Гетьманщини і, відповідно, втрати нею фінансової автономії. Ми цілком підтримуємо тезу українського історика П. Федоренка, котрий ще в 1929 р. зазначав, що без дослідження історії фінансового управління в Гетьманщині неможливо правдиво дослідити історію України. Проте ми змушені визнати, що в літературі, в якій представлено проблеми державного механізму української козацької держави – Військо Запорозьке, більш відомої в історіографії як Гетьманщина та Україна-Гетьманщина, проблеми історії українських фінансів та боротьби російських урядовців за контроль над ними не знайшли достатнього висвітлення. Це, на жаль, стосується і стану наукового вивчення інкорпораційних заходів російських

урядовців і в інших українських регіонах, зокрема в Слобідській Україні та Південній Україні (Запорозькій Січі).

4. Російська подушна система оподаткування, як відомо, була поширена на українські землі у другій половині XVIII ст. за часів правління Катерини II. Більшість дослідників, у тому числі й сучасних, аргументовано вважають подушну подать феодальною за сутністю, але вигідною для феодальних держав через примітивний характер адміністрування, а її введення в Україні пов'язують із закріпаченням населення відповідно до указу від 3 травня 1783 р. У той же час частина науковців, аналізуючи даний указ, акцентує увагу не на введенні подушного оподаткування в Україні відповідно до нього, а лише на юридичному оформленні кріпосного права, що, на нашу думку, є методологічно невірним. Адже імперський законодавець «прикріплював» селян виключно з фіскальних міркувань, для зручності адміністрування подушного. Така тенденція є характерною не лише для праць представників радянської історіографії, а й для ряду сучасних українських істориків. З усього комплексу історіографічних джерел з історії російської податкової системи, а також досліджень подушного та інших прямих податків з населення в українських губерніях, на наше переконання, найбільш інформативними є праці дореволюційних дослідників, автори яких як сучасники реалізації податкової політики Російського самодержавства, а дехто навіть і як актор цієї політики, досліджували її з правової та економічної точки зору, аналізували діюче на той час податкове законодавство та проводили історичні огляди щодо тих чи інших об'єктів прямого оподаткування: ревізьких душ, купецьких капіталів, нерухомого майна та землі. Безумовно, важливим історіографічним джерелом є праці сучасників тієї епохи, присвячені проблемам реформування податкової системи, адже вони відображали не лише урядові заходи, але й рівень сприйняття цих заходів тогочасним суспільством у цілому і науковцями зокрема.

5. Незважаючи на інкорпораційні заходи імперської влади щодо українських земель у XVIII ст., російський уряд в дореформений період не зміг уніфікувати оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем. Саме тому українські землі, як і білоруські та прибалтійські, в податковому законодавстві розглядалися як

«привілейовані». Лише у процесі насадження акцизів та інших непрямих податків і зборів в цих регіонах була ліквідована особлива система оподаткування цього виду діяльності. Саме ця обставина змушувала багатьох тогочасних дослідників розглядати в історичній ретроспективі процеси уніфікації імперським центром оподаткування алкоголю в привілейованих губерніях, зокрема й в губерніях Лівобережної України – Чернігівській, Полтавській та Харківській; Правобережної – Київській, Волинській та Подільській; Південної України – Катеринославській, Херсонській і Таврійській, а також губерніях Білорусії та Прибалтики. Дана проблема в історіографії має чи не найширшу джерельну базу наукових, науково-популярних та публіцистичних творів, зокрема статей, брошур, монографій, публікацій законодавчих актів та статистичних і довідкових матеріалів, переважно кінця XIX ст. – початку XX ст. Якщо науковці у своїх працях розглядали ту чи іншу складову цього виду оподаткування (історичну, правову чи економічну), то автори тогочасної публіцистики звертали увагу переважно на моральний бік справи, зокрема на заохочення населення до п'янства задля збільшення прибутків держави. В сучасній історіографії ґрунтовна розробка проблеми історії оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями в Наддніпрянській Україні розпочалася лише на початку 2000-х років, переважно фахівцями з історії держави і права. Іншою складовою політики російських урядовців, щодо стягнення на українських землях інших непрямих податків і зборів, яка отримала досить глибоке висвітлення в науковій літературі – це надходження від мит, які стягувалися під час перетину державного кордону через сітку митниць і організовану на них систему митного контролю. Автори таких праць, аналізуючи імперську митно-тарифну політику, як правило, висвітлюють ці проблеми крізь призму конкуруючих в Російській імперії митних ідеологій – проктекціоналізму та фритредерства. Незважаючи на значний корпус публікацій другої половини XIX – початку XX ст., лише в 20-х роках XX ст. проблеми місця Наддніпрянської України в митній політиці російських урядовців стають предметом наукових досліджень.

6. Окрім системи загальнодержавних податей і зборів, податкова система Російської імперії включала й підсистему місцевих податкових платежів та зборів,

до якої входили земські, міські та мирські збори. Особливістю висвітлення в історіографії цих проблем є те, що вони зазвичай розглядалися не комплексно, а окремо дослідниками земств, міст та сільських товариств. Учені доводять, що російська влада під виглядом місцевих зборів встановлювала фактично загальнодержавні податі, які імперський законодавець визначав як державні земські повинності. Але й інші місцеві податки та збори, на переконання дослідників, такими були переважно формально, адже використовувалися для фінансування загальнодержавних потреб. Ще однією характерною рисою історіографії місцевого оподаткування є визнання значною кількістю дослідників великих масштабів зловживань від губернських чиновників до сільських старост, як при його встановленні, так і при стягненні.

7. Процес становлення та діяльності органів податкового контролю, поряд із проблемами оподаткування алкоголю та митними зборами, належить до найбільш досліджених і висвітлених у різноплановій літературі проблем історії податкової політики російської влади в Наддніпрянській Україні. Проте, незважаючи на напрацювання сучасних істориків, правників та економістів, все ж найбільш інформативними, на наше переконання, є публікації XIX – початку XX ст., причому, не просто сучасників досліджуваної епохи і навіть невідомих науковців тих часів, а практичних працівників, які у своїй роботі не лише описували діяльність тих чи інших фіскальних інститутів, а показували наявність проблем у їхній діяльності й часом указували на можливі шляхи їх вирішення.

8. Проведене комплексне дослідження історіографії податкової політики Росії на українських землях у XVIII – на початку XX ст. дає змогу виокремити декілька важливих, на погляд дисертанта, але недостатньо вивчених науковцями аспектів та окреслити напрями подальших дослідницьких розвідок історії податкової політики. Так, зокрема, подальшого комплексного дослідження потребує історія фінансової, у тому числі й податкової політики в Гетьманщині. Фактично поза увагою науковців залишилися проблеми «вартості» податкового навантаження на різні категорії населення. Також потребують подальшого глибокого розгляду проблеми соціалізації податківців, їхніх політичних уподобань, етнічної приналежності, а особливо,

діяльності російських фіскальних інститутів в Україні в період Першої світової війни. Звертає увагу відсутність антропологічного підходу науковців при висвітленні проблем історії податкової політики. На наше переконання, перспективним є дослідження історії оподаткування як очима платників податей, так і з точки зору різноманітних посадових осіб, причетних до процесів адміністрування податей і зборів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксаков А. Н. Питейное дело и кабацкий вопрос в России / А. Н. Аксаков // Вестник Европы. – 1876. – №4. – С. 65–94.
2. Аксаков А. О народном пьянстве / А. Аксаков // Русский вестник. – 1872. – Т.102. – С.142–202.
3. Аксаков А. Содержание питейных заведений сельскими обществами как простейшая мера против пьянства и нарушения правил устава о питейном сборе / А.Аксаков. – СПб.: Обществ. поль-за,1874. – 61 с.
4. Аксенов А. И. Очерки генеалогии уездного купечества XVIII в. / А. И. Аксенов. – М. : Наука, 1993. – 219 с.
5. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб.: Типография М. Эттингера, 1879. – Т.11. – 820 с.
6. Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и Жалованные грамоты дворянству и городам / [под ред. Г.Н. Шмелева]. – М.: Издание московских высших женских курсов, 1907. – 160 с.
7. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / Михаил Мартынович Алексеенко. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – 258 с.
8. Алексеенко М. М. Конспект финансового права / Михаил Мартынович Алексеенко. – Х.: Литогр. А.И.Степанова, 1894. – 565 с.
9. Алексеенко М. М. О налогах / Михаил Мартынович Алексеенко. – Б.м., б.г. – 208 с.
10. Алексеенко М. М. О подушной подати в России / Михаил Мартынович Алексеенко. – Х.: Университетская типография, 1870. – 29 с.
11. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Павел Алеппский. – Вып.2. – Москва: Университетская типография, 1897. – 202 с. – (Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете).

12. Альбовский Е. А. История Харьковскаго Слободскаго казачьяго полка (1651-1765 гг.) / Евгений Александрович Альбовский. – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1895. – 231 с.

13. Ананьич Н. И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX века: автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Нина Ивановна Ананьич. – Л., 1978. – 19 с.

14. Ананьич Н. И. К истории отмены подушной подати в России / Нина Ивановна Ананьич // Исторические записки. – 1974. – №94. – С.183–212.

15. Андрусишин Б., Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П.Рєєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631с. / Б. Андрусишин. // Проблеми історії України XIX -XX ст. – 2007. – Випуск XIV. – С. 358–359.

16. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 / Андрей Матвеевич Анфимов. – М., Наука, 1980. – 239 с.

17. Ареф Н. М. Положение о казенной продаже питей. 2-е доп. Изд. – СПб.: Кн. о-во А. Н. Морозова, 1896. – 289 с.

18. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Дмитрий Иванович Багалея. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 117 с.

19. Багалея Д. И. Краткий исторический очерк торговли. В Харьковском крае в XVII и XVIII вв / Дмитрий Иванович Багалея. – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1888. – 25 с.

20. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Дмитрий Иванович Багалея. – Харьков: Тип. К.Л. Счасни, 1890. – 438 с.

21. Багалий Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалий. – К., 1889. – 320 с.

22. Багалий Д. І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалий. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.

23. Баллас М. Виноделие в России / М. Баллас // Южная Россия (Бессарабская, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии) / М. Баллас. – СПб.: Тип.В. Киршбаума, 1899. – Ч.5. – 455 с.

24. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский – К.: Час, 1993. – 656 с.

25. Барвинский В. А. Комиссия экономии описных на Е.И.В. маестностей; причины ее учреждения и ее деятельность / Виктор Александрович Барвинский // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. – 1911. – Т.3. – С. 306–326.

26. Барзих К. Налоги и народное разорение / К. Барзих. – Б.м. и г. – 13 с.

27. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Микола Валентинович Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.

28. Бармак М. Діяльність місцевих фінансових установ на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. / Микола Бармак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2011. Випуск 2. – С. 9–14.

29. Безобразов В. П. Государственные доходы России, их классификация, нынешнее состояние и движение (1866-1872) / Владимир Павлович Безобразов. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1872. – 214 с. – (Статистический временник Российской империи. Сер. 2 ; вып. 7).

30. Белоконский И. Родина – мать. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства / И.Белоконский. – СПб.: Типо-Литография Альтшулера, 1901. – 74 с.

31. Белоусова Л. Г. Одесской таможне 200 лет / Л. Г. Белоусова, П.Г. Малинова. – Одесса: ОКФА, 1995. – 99 с.

32. Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX - на початку XX ст.: історичний аспект: автореферат дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України»/ А. І. Берестовий – Черкаси: [б. и.], 2011. – 20 с.

33. Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Берестовий Андрій Іванович. – Черкаси, 2011. – 205 с.

34. Берестовий А. І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX ст. – початку XX ст. / Андрій Іванович Берестовий // Український селянин: зб. наукових праць. – 2006. – №10. – С. 57–59.

35. Берестовий А. І. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині XIX ст./ Андрій Іванович Берестовий // Український селянин: зб. наукових праць. – 2008. – Вип. 11. – С. 218–220.

36. Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Беліков Юрій Анатолійович. – Х., 2003. – 280 с.

37. Блѣх И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии / И. Блѣх. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – 211 с.

38. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия: История – статистика: в 4-х т. / И. С. Блюх. – СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. – Т.3 – 245 с.

39. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор / Д. Бовуа. – К.:БІНТЕЛ, 1996. – 421 с.

40. Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг / Михаил Иванович Боголепов. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. – 333 с.

41. Боднарчук Т. Л. Анализ современных тенденций развития протекционизма в контексте траектории предшествующего развития [Електронний ресурс] / Т. Л. Боднарчук // Вопросы управления. – 2014. – №1(26). – Режим доступа до журн.: <http://vestnik.uapa.ru/ru-ru/issue/2014/01/08/>.

42. Боднарчук Т. Л. Протекціонізм в Україні у XIX – XX століттях: стан наукової розробки проблеми / Т. Л. Боднарчук // Історія нар. госп-ва. та екон. Думки України. – 2011. – Вип. 44. – С. 134–153.

43. Боднарчук Т. Л. Соціально-економічні наслідки протекціонізму для господарства України (кінець XIX – початок XX ст.) / Т. Л. Боднарчук // Український соціум. – 2013. – №4(47). – С. 113–126.

44. Бойко А. В. Адміністративний устрій Південної України останньої чверті XVIII століття / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – 208 с.

45. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аграрні відносини / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя: Тандем-У, 1997. – 204 с.

46. Бойко В. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Бойко. – Донецьк, 2001. – 18 с.

47. Бойко А. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст.: [в т. ч. про Г. О. Потьомкіна та Катерину II] / А. Бойко // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 182–196.

48. Бойко А. В. Постаті Південної України: купець Масленніков // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 5. / А. В. Бойко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – С. 267–271.

49. Бондар В. Вітчизняні селянознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформенної доби / Вадим Бондар. // Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: В. А. Смолій (голова); О. А. Удод (відп. ред.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008.– Вип. 19.– С. 178–211.

50. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р./ А.В.Бондаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.

51. Бондаренко О. В. Дослідження економічного розвитку міст Російської імперії в 1775–1870 рр. у радянській історіографії / О. В. Бондаренко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – Випуск 42. – К.:УНІСЕРВ, 2014. – С. 79–84.

52. Бондаренко О. В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія // INTEGRATION JOURNAL INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIO. THE

CAUCASUS. ECONOMICAL AND SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS. – № 01/02. – Tbilisi, 2014. – С. 23–27.

53. Бондаренко О. В. Купецтво Російської імперії дореформеної доби в сучасній історіографії / О. В. Бондаренко // Етнічна історія народів Європи: зб. наукових праць. – Випуск 40. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – С. 97–103.

54. Бондаренко О. В. Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип. 202. – Ч. IV. – Черкаси, 2011. – С. 10–16.

55. Бордюжа Т. В. История питейного дела на Кубани и в Черноморье: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Бордюжа Татьяна Витальевна. – Карачаевск, 2011. – 191 с.

56. Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини / Володимир Йосипович Борисенко. – Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 1997. – 151 с.

57. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / Володимир Йосипович Борисенко. – Київ: Наукова думка, 1986. – 263 с.

58. Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы / Н. Бржеский. – СПб., 1906. – 219 с.

59. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: историко–критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела / Н. Бржеский. – СПб.: Типография В. Киришбаума, 1897. – 427 с.

60. Брук С. И. Этнический состав населения России (1791-1917)/ С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1980. – №6. – С. 18–34.

61. Булгаковский Д. Г. Берегитесь водки! / Д. Г. Буогаковский. – СПб., 1910. – 32 с.

62. Бунге Н. О финансовом положении России / Н. О. Бунге // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 132–143.

63. Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бундак Олена Анатоліївна. – Львів, 1999. – 228 с.

64. Бундак О. А. Розвиток транспорту на Волині та його роль для економіки краю (друга половина XIX – початок XX ст.) / Олена Анатоліївна Бундак // Український селянин: зб. наукових праць. – 2010. – Вип.12. – С. 150–154.

65. Буравченко Р. В. Протекціоністсько-економічний націоналізм царського уряду в цукровій галузі України: історико-економічний екскурс (кінець XVIII – початок XX ст.) / Р. В. Буравченко // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. – Число 15. Вип. 1 [Електронний ресурс] / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2010. – С.75 – 83.

66. Бухтіярова І. О. Оподаткування нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки в Україні: закономірності розвитку / І. О. Бухтіярова // Наука і правоохорона. – 2013. - №1(19). – С.218 – 222.

67. Быкова А. Г. Алкогольный вопрос в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века : дис. докт. ист. наук : 07.00.02 / Быкова Анастасия Геннадьевна. – Омск, 2012. – 370 с.

68. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя / Н. Василенко // Киевская старина. – 1894. - №11. – С. 242–270.

69. Васильев И. Новейшее руководство к познанию российских законов / И. Васильев. – М.: Унив. тип., 1826. – 430 с.

70. Васильев И. О духе законов, ныне существующих в Российском государстве /И. Васильев. – М.: Унив. тип,1824. – 22 с.

71. Васильчиков А. Земская повинность в России / А. Васильчиков // Вестник Европы.– 1871. – Кн. 2. – С. 628–666.

72. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість? / С. Величенко // Концепція Сх. Європи: матеріали конференції. – Харків, 1996. – 220 с.

73. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко; [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.

74. Вернадский И. В. О внешней торговле / Иван Васильевич Вернадский. // Русский вестник. – 1856. – Т.2. – С. 603–624.

75. Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 2004. – 503 с.

76. Виговський М. Ю. О. Реєнт, І. Коляда. Україна між світовими війнами (1914 - 1939). Події. Люди. Документи: нариси історії. – К.: Школа, 2004. - 544. / М. Ю. Виговський. // Проблеми історії України XIX -XX ст. – 2007. – Випуск XIV. – С. 355 – 357.

77. Вітте С. Ю. Воспоминания царствование Николая II / С. Ю. Вітте. – Ленинград: Государственное издательство, 1924. – Т.І – 471 с.

78. Владимиров М. М. Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 – 9 мая 1887 г. / М. М. Владимиров. – Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – 275 с.

79. Войнович И. А. Питейный вопрос. Исследование в экономическом и финансовом отношении / И. А. Войнович. – СПб, 1876. – 249 с.

80. Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Волониць Віра Степанівна. – Донецьк, 2007. – 230 с.

81. Волынский М. Т. Справедливо–ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? / М. Т. Волынский. – К. : 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёх святых, 1905. – 20 с.

82. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття): зб. документів та матеріалів [Матеріали до курсу “Історія митної справи та митної політики в Україні”]. – Дніпропетровськ: “АМСУ”, 2002. – 465 с.

83. Выкупная операция в 1902 г. // Экономическая газета. № 17–18. – 1905.

84. Высочайше утвержденные Правила о раздробительной продаже напитков, 7 мая 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т.5. – №2946. – С.207.

85. Гаврик П. Г. Основные задачи податного и оценочного дела / Петр Гаврилович Гаврик. – К., Сп-б Издание книжного магазина Н. Я. Оглоблина, 1912 – 180 с.

86. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII - першій третині XIX ст.: автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Галь Богдан Олександрович. – Дніпропетровськ, 2000. – 195 с.

87. Галь Б. О. До історії створення другої Малоросійської колегії / Богдан Олександрович Галь // Січеславський альманах: зб. наукових праць з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2008. – Вип.3.– С. 73 – 83.

88. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890) / Г. Ге. – Николаев: Русская типография, 1890. – 122 с.

89. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Харьков-Киев: Центриздат, 1931. – 78 с.

90. Годунова Л. Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії / Л. Годунова // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – № 44. – С. 124–130.

91. Годунова Л. Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): дожовтнева історіографія / Л. Годунова // Український історичний збірник. – Вип. 17. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 278–292.

92. Годунова Л. До питання встановлення російського контролю над фінансами Лівобережної України: в інтерпретаціях історіографічних джерел кінця XVII – кінця XIX ст. / Л. Годунова // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2014. – № 14. – С.29–35.

93. Годунова Л. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни в працях тогочасних дослідників / Л. Годунова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2014. – № 23. – С. 103–112.

94. Годунова Л. Наукове осмислення діяльності податкових органів Російської імперії в Україні в історіографії кінця XX – початку XXI ст. / Л. Годунова // Переяславський літопис. – 2014. – Вип. 6. – С. 182–188.

95. Годунова Л. Проблеми встановлення контролю російського царату над фінансами Гетьманщини у вітчизняній історіографії кінця XVII-XVIII ст. / Л. Годунова // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – № 43. – С. 78–84.

96. Годунова Л. В. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії / Л.В. Годунова, В.М. Орлик // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Вип. 32. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 205–210.

97. Годунова Л.В. Імперський фіскальний апарат Наддніпрянської України напередодні та в роки Першої світової війни / Л.В. Годунова // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 111–113.

98. Годунова Л. В. Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у науковій спадщині В.В. Крутікова [Електронний ресурс] / Л. В. Годунова, С. В. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2014. – № 4. – Режим доступу до журн.: <http://inb.dnsgb.com.ua/>.

99. Godunova L. Tax full powers of gubertnators in Russian Empire / Larisa Godunova // Money, Economy And Society. – Kosice, 2013. – P. 80.

100. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – Київ: Вища школа, 1994. – 546 с.

101. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період / Володимир Олексійович Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.

102. Головачев А. А. Десять лет реформ / А.А.Головачёв. – СПб.: Тип. М.Стасюлевича, 1872. – 400 с.

103. Головки О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Головки Олександр Миколайович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 39 с.

104. Головка Ю. І. Відомості митних установ як джерело до історії митниць Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. : [в т. ч. на прикладі Херсонської губернії] / Ю. І. Головка // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 107–122.

105. Головка Ю. І. Кадрова політика на митних установах Південної України в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. 19. – С. 66–72.
Головка Ю. І. Митні установи Південної України в системі зовнішньої (азовсько-чорноморської) торгівлі в 1775–1819 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 38–44.

106. Головка Ю. І. Купецтво на митній службі на півдні України (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир : Полісся, 2009. – Т. 2. – С. 17–24.

107. Головка Ю. І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 319–323.

108. Головка Ю. І. Особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 139–150.

109. Головка Ю. І. Микитинська прикордонна митниця (1776–1778) // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 6. – К., 2001. – С. 219–221.

110. Головка Ю. І. Олександрівська прикордонна митниця (1776–1784) // Історія торгівлі, мита та податків : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 133–139.

111. Гончаров В. В. Евреи Юго-Восточной Украины : на перекрестке традиций и новаций [конец XVIII – начало XX вв.] / В. В. Гончаров. – Донецк : Вебер (Донецкое отделение), 2008. – 292 с.

112. Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Гончарук Володимир Якович. – Харків, 2001. – 20 с.

113. Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. / Гончарук Володимир Якович. – Харків: НУВС, 2002. – 234 с.

114. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гончарук Тарас Григорович – Одеса, 1998. – 189 с.

115. Гончарук Т. Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси / Т. Г. Гончарук – Одеса, 1999. – 152 с.

116. Гончарук Т. Г. З історії спроб створення порто-франко на Кримському півострові в кінці XVIII - першій половині XIX ст / Т. Г. Гончарук // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 68. – С. 7–13.

117. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія, 1819–1859 рр. / Тарас Григорович Гончарук.– О.: Астропринт, 2005. – 312 с.

118. Гончарук Т. Г. Праці українських істориків О. Оглобліна та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва / Т. Г. Гончарук // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 22–32.

119. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Гончарук Тарас Григорович – О., 1998. – 16 с.

120. Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. / Т. Г. Гончарук – О.: Астропринт, 2008. – 280 с.

121. Гончарук Т. Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Г. Гончарук. – К., 2010. – 34 с.

122. Горобець В. «...НАМ ЗГІДНО ЗВИЧАЮ ДАВНЬОГО НАШОГО, ТОГО ГЕТЬМАНА ОБРАТИ, КОГО ВСЕ ВІЙСЬКО ЛЮБИТЬ». Елекційні змагання на Лівобережжі України початку 60-х рр. XVII ст. / Віктор Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – №4. – С. 237–264.

123. Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722- 1727 : дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Горобець Віктор Миколайович – Київ, 1993. – 231 с.

124. Горобець В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722-1727) / В. М. Горобець // Середньовічна Україна. – 1994. – Вип.1. – С. 133–150.

125. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Віктор Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. – 323 с.

126. Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 22–43.

127. Горощенко К. И. Несостоятельность казенной винной монополии и акцизное ведомство: Проект реформы / К. И. Горощенко. – М.: Обществ. польза, 1916. – 84 с.

128. Градовский А. Начала русского государственного права / А. Градовский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1883. – Т.3. – 384 с.

129. Гредингер М. Основы питейной монополии в России / М. Гредингер. – Рига: Тип. А. И. Липинского, 1895. – 80 с.

130. Гредингер М. О. К вопросу о винной монополии // Юрид. газета. – 1896. – 31 марта, 4 апр., 7 апр.

131. Гулишамбаров С. О. Всемирная торговля и участие в ней России / С. О. Гулишамбаров. – СПб., 1898. – 456 с.

132. Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / І. О. Гуржій, О. І. Гуржій. // Україна крізь віки: зб. наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 657–673.

133. Гуржій І. О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. / Гуржій І. О., Гуржій О. І. // К: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.

134. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / Іван Олександрович Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.

135. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / Іван Олександрович Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 189 с.

136. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – Київ: Альтернативи, 1999. – 304 с.

137. Гуржій О. Податне населення України XVII-XVIII ст. [Текст]: нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси: Чабаненко, 2009. – 294 с.

138. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.) / Олександр Іванович Гуржій. – К.: Ін-т історії НАН України, 1994. – 107 с.

139. Гуржій О. І. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. / О. І. Гуржій, В. М. Орлик. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 278 с.

140. Гурьев А. Н. Питейная монополия / А. Н. Гурьев. – СПб.: Тип. А. В. Суворина, 1893. – 81 с.

141. Д. В. Казенная продажа вина / Д. В. // Русский вестник. – 1886. – Т. 182–184.

142. Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Демешко Юрій Олександрович. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.

143. Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Демешко Юрій Олександрович. – Кіровоград, 2014. – 252 с.

144. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. / Іван Джиджора // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1910. – Т.ХСVIII. – С. 56–73.

145. Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. / Іван Джиджора // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1904. – №61. – С. 1–40.

146. Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722 – 1723 рр. / Іван Джиджора // Науковий збірник, присвячений ювілею проф. М.С.Грушевського, Львів, 1906. – С. 352–372.

147. Диман Д. О влиянии нашей винно-акцизной системы на нравственность и благосостояние народа / Д. Диман. – Б.м., б.г.

148. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Діанова Наталія Миколаївна. – О., 2003. – 208 с.

149. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / Олександр Миколайович Донік // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 16–41.

150. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.

151. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К., 1996. – С. 3–5.

152. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране / М. Драгоманов. – К., 1991. – С. 461–558.

153. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Николай Михайлович Дружинин. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.2. – 657 с.

154. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва / Николай Михайлович Дружинин. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т.1. – 632 с.

155. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 259 с.

156. Дюгамель К. О. Опыт государственного права Российской империи / К.О. Дюгамель [сост. канд. филос. фак. дерпт. ун-та К.Д.]. – СПб.: Тип. Рос. акад., 1833. – 417 с.

157. Дядиченко А. Н. Методы описания и выработки норм доходности по оценке городских недвижимых имуществ / А. Н. Дядиченко; Оценочно-экономическое отделение Владимирской губернской земской управы. – Владимир на Клязьме : Типо-литография губернской земской управы, 1905. – 132 с.

158. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст / Вадим Архипович Дядиченко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

159. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (Первая половина XIX века) / Н. П. Ерошкин. – М.: Мысль, 1981. – 252 с.

160. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства Просвещения РСФСР, 1960. – 396 с.

161. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861) / Н. П. Ерошкин. – М.: МГИАИ, 1885. – 98 с.

162. Євтушенко О. Н. Селянська громада на Півдні України в другій половині XIX століття : теорія і практика управління : [монографія] / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія» / Олександр Никифорович Євтушенко. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 124 с.

163. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К., 1995. – 538 с.

164. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності / Віктор Романович Жвалюк. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

165. Желіхівська Н. М. З історії фінансового управління в Гетьманщині в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / Н. М. Желіхівська // Конотопський краєзнавчий збірник. – 2013. – №1. – С. 15–18.
166. Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потёмкине / Евгений Александрович Загоровский. – Одесса: Эконом. тип., 1913. – 34 с.
167. Загоровский Е. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. / Е. Загоровский. – Одесса, 1913. – 235 с.
168. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-99; Кн. 4. – С. 125-148; 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.
169. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в./ П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
170. Законы о питейной торговле, о взысканиях за нарушение постановлений о питейном сборе и судопроизводстве по сим делам. – СПб.: Изд. А. Е. Рябченко, 1886. – 248 с.
171. Занетов Г. Българские колонии в Русия / Г. Занетов // Периодично списание българского книжно дружество в Средец. – София, 1892. – Год.8. – Кн.39.; Хаджийски М. Българи въ Таврия. – София, 1943; Кратка история на Добруджа. – Варна: Георги Бакалов, 1986. – 439 с.
172. Захаров В. Н. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шацилло. – М. : РОССПЭН, 2006. – 296 с.
173. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
174. Заявления, ходатайства и отзывы по вопросу о поддержании сельскохозяйственного винокурения и урегулирования оптовой торговли вином. – СПб., 1888. – Разд. паг.
175. Иванов П. И. Обзорение прав и обязанностей российского купечества: в 2-х ч. / П.И. Иванов.– М. : Общество купцов и промышленников России, 2005. – 424 с.

176. Иконников. В. С. Прощение «граждан» города Нежина о запрещении евреям розничной торговли / В. С. Иконников // Киевская старина. – 1898. – №6. – Отд.2. – С. 86–89.

177. Иловайский С. И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С. И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба округа, 1896. – 165 с.

178. Иловайский С. И. Учебник финансового права / Сергей Иванович Иловайский. – Одесса: Типография Штаба округа, 1899. – 385 с.

179. Инвентарные положения Западных губерний. – Б.м.: Издание Комиссии для составления Положения о крестьянах, 1859. – 227 с.

180. Иноземцев А. Очерки и заметки податного инспектора / А. Иноземцев. – Вып.1. – Златоуст, 1910. – 98 с.

181. Инструкция для раскладки и взимания свечного сбора с евреев: утверждена 23 августа 1852 г. – Б.м., б.г. – 59 с.

182. Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами: в редакции от 14.09.1905г. / [сост. присяжный поверенный М. И. Мышь] // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года с относящимся к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – СПб. : Типо-литография М. П. Фроловой, 1914. – Т. II. – С. 611–626.

183. Iorga N. Istoria românilor prin călători. – București: Piața Scînteii 1, 1981. – 701 p.; Iorga N. Vechi drepturi peste Nistru // Iorga N. Neamul Românesc in Basarabia. – București: Editura fundației culturale Române, 1997. – P.197–198.

184. Історія держави і права України: академічний курс: в 2-х т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. — К.: Ін Юре, 2000 – . – Т.1. – 2000. – 648 с.

185. Історія державної служби / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, В. С. Шандра та ін.]. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – 544 с.

186. Історія Русів / [пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука]. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.

187. Історія українського селянства / [за ред.. В. А. Смолія]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 631 с.
188. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)). – М.: Наука, 1976. – 307 с.
189. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – I половине XIX в. / В. М. Кабузан. – М., 1971. – 190 с.
190. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова – К.: ТОВ “Міжнар. фін. Агенція”, 1998. – 174 с.
191. Калакура Я. С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
192. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Егор Францович Канкрин. – СПб., 1880. – 162 с.
193. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): Монографія / В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
194. Каразін В. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора / В. Каразін // Українська економічна думка. – К.: Знання, 1998. – С. 50–58.
195. Карандашев Г. В. Питейное дело в губерниях Центрально-промышленного района России в конце XIX - начале XX века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Карандашев Глеб Владимировч. – Ярославль, 2006. – 213 с.
196. Каратаев С. И. Библиография финансов, промышленности и торговли со времен Петра Великого по настоящее время / С. Каратаев. – СПб., 1880. – 375 с.
197. Кауфман И. И. Канкриновская система табачного обложения в России / Илларион Игнатьевич Кауфман. – СПб. : Тип. Б.М. Вольфа, 1912. – 118 с.
198. Керівники митних установ Слобожанщини: 1660–1870–1992–2000 / [ред. рада: О. Н. Ярмиш, О. М. Головка, П. В. Пашко та ін.]. – Х.: Каравела, 2000. – 208 с.

199. Коваль О. О. Історичні аспекти правового регулювання оподаткування нерухомого майна в Україні / О. О. Коваль // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013.- Випуск 4. Том 2. – С. 35 – 38.

200. Ковальчук К. М. Х. Бунге та структурні перетворення податкової системи: історичний аспект і сьогодення / К. Ковальчук, Т. Рева // М. Бунге: сучасний дискурс / К. Ковальчук, Т. Рева. – Київ: Знання, 2005.– С. 169–170. – (Славетні постаті).

201. Кованько П. Л. Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.) / Петр Кованько. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1901. – 460 с.

202. Кованько П. В. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения : (Выкупная операция: 1861 г. - 1907 г.) / Петр Леонидович Кованько. – Киев : тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. - [2], IV, 484, [2] – 82 с.

203. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. – Київ: Основи, 1996. – 317 с.

204. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – 528 с.

205. Козловский Е. С. Винные откупа и их место в первоначальном накоплении капитала в России / Е. С. Козловский // Труды Ленингр. фин.-экон. – Вып.3. – 1947. – С. 280–292.

206. Козловский Я. И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России : история и современное устройство их, в связи с кратким изложением устройства государственного управления вообще, бюджетной системы и организации правительственных касс / Яков Иванович Козловский. – Рига: Типо-литография В. П. Матвеева 1901. – 853 с.

207. Козырин А. Н. В. А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России / А. Н. Козырин // Лебедев В. А. Финансовое право: учебник. / В. А. Лебедев;

[состав., А. А. Ялбулганов / науч. ред. А. Н. Козырин]. – Москва: Статут, 2000. – С. 7-19. – («Золотые страницы финансового права России»).

208. Койфман И. О. О русско-молдавском заселении восточных районов Молдавии в конце XVIII – начале XIX в. / И. О. Койфман // Ученые записки Кишиневского педагогического института. – 1955. – Т. IV. – С. 109–131.

209. Кокорев В. О питейном деле // Русский вестник. – 1883. – Т. 168. – С. 428–444.

210. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

211. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

212. Коломацкие челобитные // Киевская старина. – Т. 29. (Приложение) – 1890. – № 6. – С. 103.

213. Коппе Р. Алкоголь и государственные финансы / Р. Коппе. – М., 1898. – 24 с.

214. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. – Т. 2. – 739 с.

215. Костић Мита. Нова Србија и Славеносрбија. – Нови Сад: Стојков, 2001. – 192 с.; Церовић Љубивоје. Срби у Украјини. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2002. – 416 с.

216. Коциевский А. С. О русско-украинском и молдавском населении “Очаковской области” до присоединения её к России / А. С. Коциевский // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1(34). – С. 71–109.

217. Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К., 1996. – 127 с.

218. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX – XX вв. / Б. М. Кочаков // Вспомогательные исторические дисциплины. – М.-Л., 1937. – С. 319–371.

219. Кошелев А. О подушных податях / Александр Кошелев. – Москва: Типография А. П. Мамонтова и К, 1871. – 2 с.

220. Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / О. М. Краснікова. – К., 1999. – 18 с.

221. Красножен С. Борьба с пьянством и казенная винная монополия в России / С. Красножен. – Юрьев, 1901. – 48 с.

222. Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. – СПб., 1913. – 295 с.

223. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / Володимир Володимирович Кривошея. – Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

224. Крижановська О. О. Страхи у ментальності українського селянства наприкінці XVIII – в середині XIX ст. / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX -XX ст. – 2009. – Випуск XVI. – С. 381 – 394.

225. Крипякевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Крипякевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1920. – С. 73–106.

226. Кристиан Д. История водки в России / Девид Кристиан // Сельская молодежь. – 1991. – № 5. – С. 1–11.

227. Krokosz P. Iwan Mazepa I Piotr I. Wojna na uniwersaly (pazdziernik-grudzien 1708 r.)/ P. Krokosz // Nowa Ukraina, Krakow-Przemysl. – 2009. – №1–2.– С. 7–29.

228. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / Крутіков Володимир Володимирович. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. – 172 с.

229. Кудлак В. Фіскальна система Російської імперії та реформування наприкінці XIX століття / В. Кудлак // Галицький економічний вісник. – 2012. – №5 (38). – С. 37–48.

230. Куницын А. Изображение взаимной связи государственных сведений / А. Куницын. – СПб.: Тип. Иос. Иоаннесова, 1817. – 30 с.
231. Куприц Н. Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России / Н. Я. Куприц. – М.: МГУ, 1980. – 168 с.
232. Куриленко О. В. Український та зарубіжний історіографічний концепт: соціально-економічна історія України першої половини ХІХ ст. / О. В. Куриленко // Проблеми історії України ХІХ -ХХ ст. – 2008. – Випуск ХV. – С. 255 – 259.
233. Кучерявенко М. П. Генезис податкового регулювання / Микола Петрович Кучерявенко. – Харків: Легас, 2002.– Т.1. – Ч.1. – 665 с.
234. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Татьяна Ивановна Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.
235. Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века / Александр Лазаревский // Русский архив. – 1880. – №1. – С. 137–209.
236. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. - №12. – С. 349–387.
237. Лаппо-Данилевский А. С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России / Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – СПб.: Типография Тов-ва «Общественная Польза», 1905. – 156 с.
238. Лапшин С. А. Правління гетьманського уряду в Україні (1734-1750 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Лапшин Сергій Андрійович. – Вінниця, 2009. – 216 с.
239. Ластовська О. Л. Православні монастирі і чернецтво в Україні: сучасна українська історіографія : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ластовська Оксана Леонідівна – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 227 с.
240. Лебедев В. А. Питейное дело / В. А. Лебедев. – СПб.: Тип. Правит. сената, 1898. – 106 с.
241. Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / Василий Александрович Лебедев. – Москва: Статут, 2000. – 461 с. – («Золотые страницы финансового права России»).

242. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) / Л. Левченко. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 293 с.

243. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацьким (1506-1737) // Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 1–69.

244. Литвин В. Історія України / Володимир Литвин. – Київ: Наукова думка, 2009. – 823 с.

245. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Григорій Грабянка; [пер. із староукр. Р. Г. Іванченка]. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 192 с.

246. Літопис Самовидця / [Видання підготував Я. І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с. – (Друге виправлене стереотипне видання).

247. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. / Константин Лодыженский – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1886. – 311 с.

248. Лохвицкий А. В. Губерния, её земские и административные учреждения / А. В. Лохвицкий. – СПб.: Изд. А. Ф. Бабунова, 1864. – 221 с.

249. Лучинский И. В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII в. / Иван Васильевич Лучинский // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн.15. – Вып.1. – Отд.3. – С. 20–23.

250. Львов Д. Курс финансового права / Д. Львов. – Казань, 1887. – 520 с.

251. Малоросійська колегія: довідник з історії України (А-Я) / [за ред. І. Підкови та Р. Шуста]. – Київ: Генеза, 1995. – 1136 с.

252. Мартинов А. Життєвий рівень чиновників правоохоронних органів України у XIX - на початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2007. – 113с.: іл.38.с / А. Мартинов. // Проблеми історії України XIX -XX ст. – 2007. – Випуск XIV. – С. 360 – 361.

253. Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы / Л. Н. Марков. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987. – 157 с.
254. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О. М. Марченко. – Одеса: ОДУ ім. І. І. Мечникова, 1997. – 180 с.
255. Маслійчук В. Л. Щербінінська Комісія та скасування слобідських полків 1762 – 1764 рр. / Володимир Леонтійович Маслійчук // Січеславський альманах. – 2005. – С. 167–174.
256. Меер Д. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы / Д. Меер. – Казань: Изд. И. Дубровина, 1855. – 46 с.
257. Мельничук О. А. Борьба полиции с пьянством и алкоголизмом в дореволюционной России: дис. канд. юр. наук : 12.00.01 / Мельничук Ольга Анатольевна. – Москва, 2003. – 194 с.
258. Менделеев Д. И. Докладная записка. Материалы для пересмотра таможенного тарифа / Д. И. Менделеев. – СПб., 1889. – 118 с.
259. Мердер А. Мелочи из архивов Юго-Западного края / А. Мердер // Киевская старина. – 1901. – №10. – Отд.2. – С.12–14.; 1902. – №2. – Отд.2. – С. 92.
260. Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902 – Ч.1. – 687 с.
261. Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902 – Ч.2. – 717 с.
262. Миропольский Д. А. Косвенные налоги в России, 1855 – 1880 / Д.А.Миропольский. – СПб.: Тип.Ф.Г.Елеонского,1880. – 103 с.
263. Митниці Слобожанщини: збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000. / Державна митна служба України, Східна регіональна митниця. – Х.: Каравела, 2000. – 496 с.
264. Митьков А. Очерк торгово-юридической статистики Одессы / А. Митьков // Труды Одесского статистического комитета. – Вып.1. – Одесса: Тип. П. Францова, 1865. – С. 311–316.

265. Михайлов С. Положение о крепостных пошлинах с разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства Финансов / С. Михайлов, Н. Берберов. – СПб.: Тип. Д. В. Чичинадзе 1898. – 213 с.

266. Мичурин Ф. Налог с недвижимых имуществ / Ф. Мичурин, С. Перов // Москва: Типография Вильде, 1911. – 116 с.

267. Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 - 1800 рр. / В. Мільчев – Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – 198 с. + V карт.

268. Міц М. М. Оподаткування козацтва північного Лівобережжя у першій половині ХІХ ст. [Електронний ресурс] / М. М. Міц // Форум права. – 2012. – №1 – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12mmmp.pdf>

269. Мнение князя А. Б. Куракина по поставке вина в откупное содержание. – Б.м., 1861. – 283 с.

270. Молчанов В. Б. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 63 с. / В. Б. Молчанов // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 214–218.

271. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993) / A. Moraru – Chișinău, 1995. – 316 p.

272. Мордвинов Н. С. Некоторые соображения по предмету мануфактур в России и о тарифе / Н. С. Мордвинов. – СПб., 1833. – 156 с.

273. Мороз В. С. Деякі питання заселення Степової України в 70-х роках ХVІІІ століття (за матеріалами Дніпропетровського історичного музею) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. І. – Дніпропетровськ: Видавництво „Промінь”, 1997. – 538 с.

274. Морозов О. В. Митна система Російської імперії в Українських губерніях ХVІІІ – початок ХХ ст.: монографія / О. В. Морозов. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – С. 295.

275. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I / О. В. Морякова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 272 с.

276. Мосолов М. И. Спутник акцизного чиновника / М. И. Мосолов // Свод уставов об акцизных сборах / М. И. Мосолов. – Тамбов: Электротиполитограф. губ. правления, 1914. – Т.1. – 1544 с.

277. Мухин А. Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии / [сост. А. Мухин]. – Житомир: Электо – Типография «РАБОТНИК» Р. Ивницкого и М. Денмана, 1913. – 55 с.

278. Н. С. [Стороженко М.] Угроза генерал-губернатора кн. Я. И. Лобанова-Ростовского жителям м. Смелого (роменск. у.) за слушание 1811 г. Численность податных сословий в губерниях Полтавской и Черниговской в 1835 г. / Н. С. [Стороженко М.] // Киевская старина. – 1895. – №3. – С. 97–99.

279. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660-1870-1992-2000. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.

280. Надлер В. К. К изучению истории города Одессы / В. К. Надлер. – Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1893. – 11 с.

281. Назукина А. А. Винная торговля и деятельность обществ трезвости в Московской губернии в конце XIX - начале XX вв. : дис. канд. ист. наук : 07.00.02 / Назукина Анастасия Александровна – Москва, 2011. – 249 с.

282. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

283. Нестеренко Л. Волості Чернігівської губернії в першій половині XIX ст. / Лідія Нестеренко // Сіверянський літопис. – 2010. – №1 – С. 100–104.

284. Нестеренко Л. Контроль волосних правлінь Чернігівської губернії в першій половині XIX ст. за виконанням населенням натуральних повинностей / Лідія Нестеренко // Сіверянський літопис. – 2012. – №3–4 (105–106) – С. 90–101.

285. Нестеренко Л. О. Формування бюджетів волостей у Чернігівській губернії I половини XIX / Л. О. Нестеренко // Сіверянський літопис. – 2007. – №3. – С. 29– 37.

286. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / В. Г. Неупокоев. – М.: “Наука”, 1987. – 288 с.

287. Новиков А. И. Записки земского начальника / Александр Иванович Новиков. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 240 с.

288. Новицький Я. Твори / Я. Новицький [упорядн. Анатолій Бойко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Запорізький національний університет; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького]. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2007. – Т. 5. – 508 с.

289. Нольде Э. Ф. Настоящее положение питейно-акцизного дела в России / Э. Ф. Нольде. – СПб.: Обществ. польза, 1884. – 171 с.

290. Нольде Э. Ф. Питейное дело и акцизная система / Э. Ф. Нольде. – СПб., 1882. – 39 с.

291. О бытии в Малороссии гетману и генеральному старшине в управлении Малороссии, согласно трактату гетмана Хмельницкого: Именной объявленный из Верховного Тайного Совета, 22 июля 1727 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.7. – № 5127. – С. 828–829.

292. О дозволении начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующия в платеже податей казенныя селения: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 24 января 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №8813. – С. 82–83.

293. О дозволении помещикам Екатеринославской губернии поставлять в военное ведомство хлеб на пополнение податных недоимок, накопившихся на крестьянах их до 1 января 1850 года: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное товарищем министра внутренних дел, 19 августа 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26535. – С. 529–530.

294. О дозволении сельским обществам государственных крестьян отдавать неплательщиков податей на работы вне своих губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 января 1855 года, 27 декабря

1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.2. – №28870. – С.136–137.

295. О допущении некоторых облегчений по части гильдейских повинностей: Именной, данный Сенату, 11 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 458. – С. 685–686.

296. О доходах и расходах города Одессы, и о управлении оными: Высочайше утвержденное положение, 3 марта 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29826. – С. 192–195.

297. О мерах взыскания недоимок с селений казенных и помещичьих: Манифест, 16 мая 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24633. – С. 649–651.

298. О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединенных областей в частях бывшего Волынского, Хелмского, Бельского и Русского воеводств: Манифест, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17356. – С. 730.

299. О немедленном взыскании казенных недоимок: Сенатский, 20 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19888. – С. 651–653.

300. О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15724. – С. 907–911.

301. О подоходном налоге // Экономическая газета. – № 11. – 1905.

302. О поселении полков при городах, кроме Малороссийских, и об освобождении Малороссиян от сбора на полки по копейке на день: Именной объявленный из Верховного Тайного Совета, 10 июля 1727 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.7. – № 5117. – С. 823–824.

303. О продолжении имъ верной службы Российскому Государю и об освобождении их от налогов, вымышленных изменником Мазепою: Именной указ Почепским казакам, 31 октября 1708 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.4. – № 2209. – С. 423.

304. О сборе с Малороссиян доходов, по пунктах гетмана Богдана Хмельницкого, и об от мене положення Военной Коллегии о доходах с Малороссиян: Именной объявленный из Верховного Тайного Совета, 12 мая 1727 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.7. – № 5073. – С. 792.

305. Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – №12293. - С. 1003–1006.

306. Об учреждении уголовного суда над бунтовщиком Мировичем: Манифест, 17 августа 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – № 12228. – С. 891.

307. Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений / Л. Оболенский // Вестник финансов. – 1927. – № 11. – С. 53–61.

308. Оглобин О. Українська історіографія 1917-1956 / Олександр Оглоблін. – К., 2003. – 251 с.

309. Оглоблін О. З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна / Олександр Оглоблін // Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України. – 1955. – №1. – С. 16–20.

310. Оглоблін О. Одеське Порто-франко / Олександр Петрович Оглоблін // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1928. – Т.9. – С. 37-47.

311. Одесса 1794-1894. – Одесса: Издательство Одесской городской думы, 1895. – 836 с.

312. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит / И. Х. Озеров. – М. : ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2008. – 633 с.

313. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам) / Иван Христофорович Озеров. – 2-е изд. – М.: Тип. А. П. Поплавского, 1907. – 320 с.

314. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И.Х. Озеров // Учение об обыкновенных доходах / И.Х.Озеров. – М.: Тип-фия И.Сытина, 1911. – Вып.1 – 550 с.

315. Озеров И. Х. Финансовая реформа в России или кто платит у нас налоги и как переложить их на другие плечи / Иван Христофорыч Озеров – М : Тип. Н. Н. Булгакова, 1906. – 151 с.

316. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / Иван Христофорович Озеров. – М.: Тип. Д. С. Горшков, 1905. – 273 с.

317. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. / Лев Окиншевич. – Київ, 1930. – 352 с. – (Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип.8.).

318. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. / [відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1989. – 390 с.

319. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / [упорядкув., В. А. Пирко, О. І. Гуржій]. – К.: Наукова думка, 1991. – 223 с.

320. Орлик В. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. / Василь Орлик // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – К.: УНІВЕРС, 2007. – Випуск 23. – С. 148–156.

321. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. М. Орлик // Історія науки і біографістика.

– 2010. – Вип. 2. – Режим доступу : http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. – Заголовок з екрана.

322. Орлик В. М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії / Василь Михайлович Орлик // Історична пам'ять. – 2005. – Вип.1-2. – С. 53–63.

323. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. / Василь Михайлович Орлик // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С. 187–195.

324. Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінціXVIII - середині XIX ст. : дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України», 07.00.02 «Всесвітня історія» / Орлик Василь Михайлович – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 547 с.

325. Орлик В. М. Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії / В. М. Орлик // Український селянин: зб. наукових праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 67–69.

326. Орлик В. Міграції, як складова процесу виникнення молдо-волоських поселень в Центральній Україні в другій половині XVIII століття / Василь Орлик // Проблеми міграції. – 1999. – №2. – С. 32–36.

327. Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.)/ В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.VII. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 75–81.

328. Орлик В. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип.VIII. – С. 175–187.

329. Орлик В. Проблеми фіскальної політики Російської імперії в науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія / В. М. Орлик // Гуржіївські історичні читання: зб. наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. – Черкаси, 2009. – С. 25–28.

330. Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини / Василь Орлик // Бористен. – 2010. – №8. – С. 25–28.

331. Орлик В. М. До питання історії волосько-молдавських поселень на Україні / Василь Орлик – К.: КДЛУ, 1996. – 32 с.

332. Орлик В. М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. / В. М. Орлик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.2.(26) – С. 179–185.

333. Орлик В. М. До питання розвитку фінансових і фінансово-правових знань в Російській імперії та проведення податкових реформ XIX ст. / В. М. Орлик // Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку. збірник наукових праць. – Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. – С. 66–69.

334. Орлик В. М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наукових праць: в 2-х частинах. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С. 97–110.

335. Орлик В. М. Казенна палата /В. М. Орлик // Енциклопедія історії України / В. М. Орлик.– К.: Наукова думка, 2007. – Т.4. – С. 20–21.

336. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2003. – №2 (449). – С. 66–73.

337. Орлик В. М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 70–77.

338. Орлик В. М. Михаил Федорович Орлов о финансово-кредитной политике государства / В. М. Орлик // Семья Раевских в истории и культуре России XVIII-XIX веков: материалы Международной научной конференции. – Кіровоград: КОД, 2004. – С. 167–170.

339. Орлик В. М. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2004. – №2 (455). – С. 113–120.

340. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Василь Михайлович Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

341. Орлик В. М. Податковий тиск на торгівельно-промислове населення Російської імперії та реформа Єгора Канкріна 1824 р. / Василь Михайлович Орлик // Вісник податкової служби України. – №9. – 2008. – С.74–76.

342. Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) / В. М. Орлик // Український історичний журнал – 2005. – №4 (463). – С. 190–199.

343. Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.)/ В. М. Орлик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – Вип.4.(28) – С. 239–247.

344. Орлик В. М. Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)/ В. М. Орлик // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип.182. – Черкаси, 2010. – С. 120–124.

345. Орлик В. М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в “аграрній” історіографії / В. М. Орлик // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – Випуск 27. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – С. 224–239.

346. Орлик В. М. Спірне питання з історії оподаткування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Василь Михайлович Орлик. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.XVII. – С. 78–83.

347. Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми)/ В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.XI. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 85–95.

348. Орлик В. М. Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві / В. М. Орлик // Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. – Вип.1. – Кіровоград: КНТУ, 2011. – С. 98–110.

349. Орлик В. М. До питання введення Російської подушної системи оподаткування у Слобожанщині та Лівобережній Україні / Василь Михайлович Орлик // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – Випуск 29. – К.: УНІВЕРС, 2009. – С. 118–121.

350. Орлик В. М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / Василь Михайлович Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ.: Ін-т історії України НАН України. – 2006. – Вип. XII. – С. 119–125.

351. Орлик С. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в російській імперії наприкінці XXVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ...кандидата економічних наук: спец. 08.00.01 / С. В. Орлик. – Кіровоград, 2012. – 248 с.

352. Орлик С. В. До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії / С. В. Орлик // NOVA UKRAINA, Krakow-Przemysl. – 2012. – № 12. – С. 5–13.

353. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. [составленный по документам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции] / А. Орлов. – Одесса: Тип. Шульце, 1885. – 144 с.

354. Орнатский С. Действующее законодательство о государственных и губернских учреждениях Российской империи / С. Орнатский. – М.: Унив. тип., 1855. – 327 с.

355. Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладье в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян / Т. И. Осадчий – Херсон: Типография О. Д. Ходушной, 1894. – 198 с.

356. Осипов Н. О. Винная монополия, ее основные начала, организация и некоторые последствия / Н. О. Осипов. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1899. – 126 с.

357. Отзывы о результатах введения казенной продажи питей в восточных и южных губерниях, поступившие в Министерство финансов от епархиальных архиереев, начальников губерний и других лиц. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. – 122 с.

358. Отзывы о результатах введения казенной продажи питей, поступившие в Министерство финансов от начальников губерний и других лиц. – СПб., 1901. – 346 с.

359. Отчет Главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей за 1914 год. – Пг.: Изд. Глав. Упр-я неоклад. сборов и каз. продажи питей, 1915. – Вып.1. – 341 с.

360. Павловский И. Ф. Из прошлого Полтавщины. Комитет о земских повинностях / Иван Францевич Павловский // Украина. – 1907. – №11. – С. 275–278.

361. Пантелеймоненко А. О. Податкова політика Російської імперії щодо кредитно-кооперативних організацій (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. О. Пантелеймоненко // зб. наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2012. – Вип.22, Ч.ІІ. – Кіровоград: КНТУ, 2012. – С. 95–99.

362. Пархоменко В. Конец старой Малороссии: (1733—1788 годы в истории левобережной Украины) / Владимир Пархоменко // Киевская старина. – 1905. – Т.ХСІ. – С. 343–349.

363. Пасічник Н. О. Подушна подать у науковій концепції оподаткування М. М. Алексєнка [Електронний ресурс] / Наталія Олексіївна Пасічник // Сучасна наука XXI століття. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://int-konf.org/konf062014/814-kandidat-pedagogchnih-nauk-paschnik-n-o-podushna-podat-u-naukovy-konceptsi-ropodatkuvannya-m-m-aleksyeyenka.html>.

364. Пашков Е. В. Исторический опыт осуществления казенной винной монополии в России конца XIX - начала XX веков: на примере Курской губернии: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Пашков Евгений Викторович. – Курск, 2009. – 266 с.

365. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.

366. Перепелица Д. Казенные пошлины крепостные, наследственные, гербовые и судебные / Д. Перепелица. – Киев, 1898. – 179 с.

367. Пешехонов А. В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время / Алексей Васильевич Пешехонов // Великая реформа / Алексей Васильевич Пешехонов. – Москва, 1911. – 248 с. – (Русское общество и крестьян. вопрос в прошлом и настоящем: в 6 т. – Т. 6.).

368. Пиріг П. Соціально-економічне становище Батурина в першій половині XIX століття / Петро Пиріг, Олександр Любич // Сіверянський літопис. – 2011. – №5. – С. 52–62.

369. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам) / Григорий Григорьевич Писаревский. – М., 1909. – 340 с.

370. Пірко В. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк, 1993. – 64 с.

371. Плакат о сборе подушном и протчем / [отв. Ред. А.Г.Маньков] // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – М.: Юридическая литература, 1986. –Т.4. – С. 202–212.

372. Плеске Э. Справочная книга для податных инспекторов, казенных палат и казначейств. Свод узаконений и распоряжений по прямым налогам (казенным, земским и городским) и пошлинам торговым, крепостным и с безмездно переходящих имуществ / Эдуард Плеске. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1885. – 832 с.

373. Погребинский А. Финансовая политика царизма в 70-80-х годах XIX в. / Александр Погребинский // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 130–144.

374. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / Александр Петрович Погребинский. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.

375. Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / Александр Петрович Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.

376. Податная инспекция в России (1885-1910): очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. – СПб.: Тип. И. И. Сойкина, 1910. – 210 с.

377. Подік І. І. Роль податків у забезпеченні економічної безпеки України: історичний аспект / І. І. Подік, Ю. В. Гончаров // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №12 (138). – С. 30–44.

378. Познер М. В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореплавания / М. В. Познер. – СПб.: Изд. Министерства финансов, 1880. – 322 с.

379. Покровский С. П. Министерская власть в России / С. П. Покровский. – Ярославль: Тип. Губернского правления, 1906. – 774 с.

380. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. – 51 с.

381. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпровські хвилі, 1967. – Т.1. – 398 с.

382. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпровські хвилі, 1967. – Т.2. – 248 с.

383. Поляков В. Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII – первая четверть XIX века) / В. Л. Поляков. – Л., 1976. – 177 с.

384. Поступление акциза с спирта и вина (в рублях) по 50-ты губерниям Европейской России, за 1864-1901 гг. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1906. – 101 с. – (Главное управление неокладных сборов и казенной продажи питей).

385. Поташнікова Г. В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в Умовах становлення ринкової економіки (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Поташнікова Галина Валеріївна. – Чернівці, 2009. – 22 с.

386. Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комиссия высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. – 112 с., с табл.

387. Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. – М.: Новое издательство, 2006. – 456 с.

388. Прощение сотников Черниговского полка о козачьих обидах, поданное имп. Елизавете в 1744 г. / [Оттиск из Киевской Старины. Изд. В.Модзалевского]. – К.: Тип. Г.Т. Корчака - Новицкого, 1894. – 20 с.

389. Прыжов И. Г. Корчма. Исторический очерк / И. Г. Прыжов //Русский архив. – 1866. – №7. – С. 1053–1064.

390. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического развития) / Алексей Иванович Путро. – Киев: Выща школа, 1988. – 142 с.

391. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія в 2-х частинах / Олексій Іванович Путро. – Київ: ДАКККіМ, 2008. – Ч.І. – 240 с.

392. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов / В. М. Пушкарева. – М.: ИНФРА–М, 1996. – 192 с.

393. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.:Полнос, 2000. – 447 с.

394. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913гг.) / А. Г. Рашин. – М., 1956. – 346 с.

395. Реєнт О. Україна ХІХ-ХХ століть. Роздуми та студії історика / Олександр Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. С., 2009. – 486 с.

396. Репнин Н. Краткая записка о малороссийских козаках / Н. Репнин // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1864. – Кн. 2. – С. 85–130.

397. Решение учиненное по Его Императорского Величества указу в Верховном Тайном Совете, на поданное прошение Войска Запорожского обеих

сторон Днепра, Гетмана Апостола, 22 августа 1728 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.8. – № 5324. – С. 75–83.

398. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман; [вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.

399. Ровинский Н. Местные бюджеты дореволюционной России / Николай Ровинский // Советские финансы. – 1946. – №6. – С. 33–38.

400. Рожкова О. А. История питейных сборов в Российской империи : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Рожкова Ольга Алексеевна. – Пятигорск, 2007. – 184 с.

401. Російський державний історичний архів [Електронний ресурс] / Ф.1349 (Формулярные списки чинов гражданского ведомства (коллекция)), оп.2., спр.1094, арк. 14-15. – Режим доступу: http://www.fgurgia.ru/showObject.do?object=594961479&viewMode=B_10341&link=1.

402. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века / Павел Григорьевич Рындзюнский. – М.: Наука, 1983. – 268 с.

403. Рындзюнский П. Г. Сословно-податная реформа 1775 г. и городское население / Павел Григорьевич Рындзюнский // Общество и государство феодальной России: Сб. ст. – М.: Наука, 1975. – С. 86–95.

404. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Савченко Ірина Володимирівна. – Запоріжжя, 2004. – 203 с.

405. Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Саксонов Владислав Борисович. – Харків, 2004. – 201 с.

406. Сапилов Е. В. Государственные органы управления финансами России / Е. В. Сапилов // Ин-т экономики РАН. Центр информации. – М., 2000. – 162 с.

407. Сборник правительственных распоряжений по управлению питейно-акцизными сборами. – Вып.1–15. – СПб., 1862–1876.

408. Сведения о питейных сборах в России. – СПб. Госуд. канцелярия, 1860. – Ч.2. – 267 с.
409. Сведения о питейных сборах в России. – СПб.: Госуд. канцелярия, 1860. – Ч.3. – 351 с.
410. Свирщевский А. Подоходный налог /Александр Свирщевский. – М.: Типография А. И. Мамонтова и К, 1886. – 246 с.
411. Світлична В. В. О. П. Оглоблин як історик народного господарства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»/ В. В. Світлична. – К., 2003. – 19 с.
412. Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – Т.4. – 403 с.
413. Селецкий П. Д. Записки / П. Д. Селецкий // Киевская старина. – 1884. – №2. – С. 247–296; №3. – С. 443–464; №4. – С. 609–643; №5. – С. 77–87; №6. – С. 239–266; №7. – С. 485–504; №8. – С. 609–626; №9. – С. 82–103.
414. Семевский М. И. Записка о финансах, политике и торговли Российского государства в 1810 году / М. И. Семевский. – М.: Университетская типография, 1869. – 23 с.
415. Семенов В. М. Функції органів влади Слобідської України у другій половині XVII-XVIII ст. / В. М. Семенов // Теорія та практика державного управління. – 2013. – Вип. 1 (40). – С. 84–90.
416. Семенов Н. Питейное дело как источник поправления наших финансов // Русский вестник. – 1885. – Т.177. – С. 874–889.
417. Сигида Г. А. Динаміка кількісного складу купецтва Південної України у першій чверті XIX століття / Г. А. Сигида // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 69–71.

418. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. И. Симоновский. – М.: Университетская типография, 1847. – 159 с.

419. Скальковский А. Коммерческое население г. Одессы / Апполон Скальковский // Одесский вестник. – 1854. – 17 января.

420. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский.– Одесса, 1850. – Ч. I. – 364 с.

421. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский.– Одесса, 1853. – Ч. II. – 552 с.

422. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823 / А. А. Скальковский.– Одесса, 1836. – Ч. I. – 288 с.

423. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823 / А. А. Скальковский.– Одесса, 1838. – Ч. II. – 349 с.

424. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

425. Скибинский М. Крестьянское мирское хозяйство, мирские капиталы, денежные сборы и взыскания, продовольственные запасы / М. Скибинский. – СПб., 1895. – 188 с.

426. Сколько деревня выплачивает налогов // Экономическая газета. – № 17. – 1905.

427. Слабченко М. Е. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины ХУІІ-ХУІІІ вв. / Михаил Елисеевич Слабченко. – Николаев: ГИУ, 1925. – 325 с.

428. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. / Михайло Єлисейович Слабченко. – Одеса: Державне видавництво, 1925. – Т. I. – 318 с.

429. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины ХVІІ-ХVІІІ вв. / Антон Григорьевич Слюсарский. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – 460 с.

430. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

431. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С. 5–19.

432. Снежинский В. С. Заметки о подготовительных работах по введению казенной продажи питей / В. С. Снежинский. – СПб., 1896. – 121 с.

433. Соболев М. Н. Таможенная политика России в XIX веке / М. Н. Соболев. – Томск: Сибирское Товарищество печатного дела, 1911. – 870 с.

434. Содовский Г. Городской оценочный сбор : в 2 т. / Густав Содовский. – СПб. : Тип. «Экономия», 1910. – Т. II – 162 с.

435. Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. / Густав Содовский. – СПб. : Тип. «Экономия», 1910. – Т. I – 102 с.

436. Содовский Г. К вопросу о налоге на недвижимые имущества и строения с точки зрения политической экономии и финансового права / Густав Содовский. – СПб. : «Пушкинская Скоропечатная», 1901. – 57 с.

437. Содовский Г. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России / Густав Содовский. – СПб. : Экономическая типография, 1911. – 110 с.

438. Соколов С. Дополнение к справочной книге для податных инспекторов и их помощников / С. Соколов. – М., 1901. – 162 с.

439. Соколов С. И. Казенная продажа питей: законоположения и правительственные распоряжения по казенной продаже питей. Изд. 3-е. / С. И. Соколов. – СПб.: Тип. М.Стасюлевича, 1898. – 557 с.

440. Соколовський В. І. Значення одеського порто-франко для розвитку міста / В. І. Соколовський // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43. – С. 43–54.

441. Сперанский М. М. Проекты и записки / М. М. Сперанский [под ред. С. Н. Валка]. – М., 1961. – 83 с.

442. Сперанский М. М. Руководство к познанию законов / М.М.Сперанский – СПб., 1845. – 571 с.

443. Справочная книга для податных инспекторов. – СПб., 1885. – 832 с.

444. Ст. Фон-Нос [Ніс С.] Письмо кн. Н. Г. Репнина к императору Николаю Павловичу (По делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губернии) // Киевская старина. – 1882. – №12. – С. 557–563.

445. Статистика по казенной продаже питей за 1897 и 1898 гг. Текст. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печатного дела в России Е. Евдокимов, 1900. – VI – 326 с.+173 с.

446. Статистические сведения о положении винокуренной промышленности и оптовой торговли вином в России. Сведения об иностранном законодательстве по взиманию налога со спирта и о положении винокуренной промышленности в разных государствах. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1888. – Разд. паг.

447. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Евгений Дмитриевич Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 483 с.

448. Степаненко И. Т. Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената / Степаненко И. Т. – Х., 1913. – 119 с. – (изд. до октября 1912 г.).

449. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге. Судьба реформатора / В. Л. Степанов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 398 с.

450. Степанчук Ю. Діяльність Другої Малоросійської колегії та українсько-російські взаємини у 60 – 80-х рр. XVIII ст. / Юрій Степанчук // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць – 2009. – Вип. 3. – С. 240–242.

451. Струкевич О. К. Друга малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративна діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / Струкевич Олексій Карпович – Київ, 1994. – 24 с.

452. Субботин А. Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах / А. Субботин. – Спб., 1879. – 122 с.

453. Твердохлебов В. Н. Городское обложение и оценка недвижимых имуществ : доклад Первому Всероссийскому Съезду деятелей и специалистов по городскому благоустройству в Одессе 1910 года / В. Н. Твердохлебов. – Одесса : Типография и Литография Т. Я. Кумана, 1911. – 15 с.

454. Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России / В. Н. Твердохлебов. – Одесса : «Экономическая» типография, 1903. – 27 с.

455. Теличенко И. В. Протест слободской старшины и казаков против реформы 1765 г. / Иван Васильевич Теличенко // Киевская старина. – 1888. – Т. XX. – С. 244–270.

456. Терский Н. С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение / Николай Сергеевич Терский. – Спб.: Типография В. Киршбаума, 1890. – 252 с.

457. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К.: Наукова думка, 1984. - 219 с.

458. Троицкий С. М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке / С. М. Троицкий. – М.: Наука, 1966. – 275 с.

459. Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 146–153.

460. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. – 671 с.

461. Унковский А. О преобразованиях по части прямых налогов / Алексей Михайлович Унковский // Современное обозрение. – 1863. – Т. 96. – 24 с.

462. Усиление состава податной инспекции // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – № 4. – С. 177–184.

463. Устав о питейном сборе, дополненный по продолжениям 1868, 1869, 1871 и 1872 гг. с разъяснениями по решениям кассац. Департаментов правительств. сената и циркулярами Министерства финансов. Изд.3-е. – СПб.; М.,1873. – Разд. паг.

464. Учреждение должности податных инспекторов // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – № 27. – С. 3–6.

465. Федоренко П. З спірних питань економіки України: з приводу праці академіка М. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны», тт. 1 – 4 / Павло Федоренко // Україна. – 1929. – № 4. – С. 9–33.

466. Федорович С. Как собираются и на что расходуются народные деньги / С. Федорович. – СПб., 1905. – 16 с.

467. Федоровский В. Подольско-Витебский откуп / В. Федоровский // Современник. – 1859. – №3. – С. 18–34.

468. Филиппов А. Н. Исторический очерк образования министерств в России / А. Н. Филиппов // Журнал Министерства юстиции. – 1902. – №9–10. – С. 39–73.

469. Финансы и питейный вопрос // Русский вестник. – 1885. – Т.180. – С. 524–559.

470. Фирсов П. П. К вопросу об оценке земель как предмета земского обложения (историко-критический очерк) / Петр Петрович Фирсов. – Херсон, 1894. – 134 с.

471. Фирсов П. П. Методы оценки земель, как предмета земского обложения / Петр Петрович Фирсов. – М.: Типо-литография товарищества И. Н. Кушнер и К°, 1896. – 291 с.

472. Філінюк А. Г. Матеріально-фінансове та етнонаціональне розшарування населення Правобережної України на зламі XVIII- XIX ст. / А. Г. Філінюк. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2011. – Випуск 4: Історичні науки. – С. 276–289.

473. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика у Правобережній Україні на рубежі XVIII - XIX ст. у сучасній історичній літературі: збірник наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції Кам'янець-Подільського

педуніверситету: історичні науки /А. Г. Філінюк // Українська історіографія на рубежі століть. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 62–74.

474. Фридман М. И. Винная монополия в России / Михаил Исидорович Фридман. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 558 с.

475. Herlihy P. The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia / Patricia Herlihy. – New York: Oxford University Press, 2002. – 272 с.

476. Хоткевич А. Уставы о пошлинах и питейном сборе по отношению к гражданскому праву / А. Хоткевич. – М.: Тип. Л. Ф. Снегирева, 1879. – 48 с.

477. Черниговская летопись по новому списку (1587 — 1725 гг.) и Коломацкие челобитные / [изд. Ал. Лазаревского]. – Киевская старина. – 1890 г. – № 4. – С. 70-80; № 5. – С. 81–96; № 6. – С. 97–110.

478. Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725 гг.) и Коломацкие челобитные / [изд. Ал. Лазаревского]. – К.: Типографя Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская ул., домъ № 4. – 1890. – 44 с.

479. Честухин А. А. Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг / Антон Абрамович Честухин. – М.: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. – 112 с.

480. Честухин А. А. Новые налоги и повышениесуществующих налогов / Антон Абрамович Честухин, Борис Яковлевич Лукин. – М.:Юрид. кн. маг. «Право» Ф. В. Бусыгина, 1915. – 292 с.

481. Честухин А. А. О практических приемах в деятельности податного инспектора: доклад / Антон Абрамович Честухин. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1909. – 16 с.

482. Честухин А. А. Пособие для податных инспекторов при промысловом обложении предприятий по торговым книгам / Антон Абрамович Честухин. – М.: Тип. Ф. Я. Пригорина, 1914. – 476 с.

483. Честухин А. А. Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора / Антон Абрамович Честухин. – Х.:, 1911. – 62 с.

484. Чечулин Н. Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II / Николай Дмитриевич Чечулин. – СПб.: Сенатская типография, 1906. – 386 с.

485. Чичинадзе А. В. Устав о питейном сборе : сост. по послед. офиц. изд., согласно со всеми продолжениями и узаконениями, опубликованными до последнего времени / А. В. Чичинадзе. – СПб.: Изд. А.В.Чичинадзе, 1894. – 867 с.

486. Чухліб Т. В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Тарас Васильович Чухліб // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С. 71-93.

487. Чухліб Т. Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії / Тарас Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2013. – Вип.12–13. – С. 325–343.

488. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.

489. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра // Державний комітет архівів України, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 355 с.

490. Шандра В. С. Бобкова О. М. А. Я. Фабр: Портрет адміністратора на фоні епохи / под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь, 2007. – 312 с. / В. С. Шандра. // Проблеми історії України XIX -XX ст. – 2007. – Випуск XIV. – С. 350–354.

491. Шандра В. С. «...Настоящее положение малороссийских козаков» Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі І. / В. С. Шандра // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С. 29–42.

492. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / Валентина Степанівна Шандра. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

493. Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ - початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія / Тамара Олексіївна Шаравара. – Київ: Ліра – К., 2011. – 487 с.

494. Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ - початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06 / Шаравара Тамара Олексіївна. – К., 2011. – 541 с.

495. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей наместничество составлено / Афанасий Филимонович Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.

496. Шевчук Б. Л. Волинська казенна палата – виконавець конфіскації маєтностей учасників польського повстання 1830-1831 рр. / Б. Л. Шевчук // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № X-XI. – С. 211–215.

497. Шевчук Б. Л. Законодавче врегулювання роботи контрольного відділення Волинської казенної палати і механізми реалізації його повноважень у першій половині ХІХ ст. / Б. Л. Шевчук // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи. зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Суми, 20 травня 2011 р.: у 2-х част. – Ч 2. – Суми: вид-во СумДУ, 2011. – С. 168–171.

498. Шевчук Б. Л. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою в кінці ХVІІІ – 1860-х рр. ХІХ ст. / Б. Л. Шевчук // Волинські історичні записки: зб. наукових праць. – 2010. – Т. 4. – С. 132–140.

499. Шевчук Б. Л. Реформування системи адміністрування податків: діяльність податних інспекторів (кінець ХІХ – початок ХХ століть) / Б. Л. Шевчук // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – 2011. – Вип. 41. – С. 196–201.

500. Шелгунов Н. Податной вопрос / Николай Васильевич Шелгунов. – Санкт-Петербург : Типография А. Моригеровского, 1872. – 213 с.

501. Шершун Т. М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т. М. Шершун // Інтелігенція і влада. – 2004. – Вип. 3. – С. 72–79.

502. Шитюк М. М. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. : монографія / М. М. Шитюк, В. В. Щукін. – Миколаїв : Вид-во І. Гудим, 2008. – 222 с.

503. Шишмарёв В. Ф. Романские поселения на Юге России. АН СССР. Труды архива / В. Ф. Шишмарёв. – Л.: АН СССР, 1975. – Вып.26. – 246 с.

504. Шмелев К. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: историко-экономический очерк / К. Шмелев. – М., 1926. – 127 с.

505. Шрейдер Г. Владельческая недоимка на юге России / Г. Шрейдер // Отечественные записки. – 1883. – №11. – С. 42–66.

506. Щербальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края / П. К. Щербальский // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих. – Москва: Университетская типография, 1868. – Кн.1. – С. 17–41.

507. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т.1. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

508. Яковцевский В. Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В. Н. Яковцевский; отв. ред. С. Г. Струмилин. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 202 с.

509. Ялбулганов А. А. Василий Александрович Лебедев (1833-1909) / А. А. Ялбулганов // Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / В. А. Лебедев; [состав., А. А. Ялбулганов / нуч. ред. А. Н. Козырин]. – Москва: Статут, 2000. – С. 20–32. – («Золотые страницы финансового права России»).

510. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. /Иван Иванович Янжул – М.: «Статут», 2002. – 555 с.

511. Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Юлий Янсон. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1877. – 187 с.

512. Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России / Н. П. Яснопольский. – К. : колекция Кинга, 1890. – Ч. 1. – 236 с.

513. Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію / О. Ясь // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11 – С. 343–361.

514. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Яценко Владислав Борисович. – Харків, 2007. – 23 с.

515. Яценко В. Б. Інтеграційна політика російського уряду щодо козацтва Слобідських полків в добу Єлизавети Петрівни / Владислав Борисович Яценко // Січеславський альманах. – 2006. – С. 128–134.